

## **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

### **ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՀԱԳՆԻ**

**ՄՍԻ ԵՎ ՄՍԱՄԹԵՐՔԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ  
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ  
ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ (ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

### **Ա Տ Ե Ն Ա Խ Ո Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն**

Ը.00.02 – «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում»  
մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական  
աստիճանի հայցման

Գիտական ղեկավար՝

տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Կորյուն Աշոտի Գրիգորյան

**ԵՐԵՎԱՆ - 2017**

## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

|                                                                                                                                                                      |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ՆԱԽԱԲԱՆ.....</b>                                                                                                                                                  | <b>3</b>   |
| <b>ԳԼՈՒԽ 1. ՄՍԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԳԻՏԱՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ .....</b>                                                                         | <b>8</b>   |
| 1.1. Մսի արտադրության արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանական հիմունքները.....                                                                                     | 8          |
| 1.2. Մսի արտադրության նորամուծությունների, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգերի ներդրման արդիականությունն ու հնարավորությունները.....                         | 17         |
| <b>ԳԼՈՒԽ 2. ՄՍԻ ԵՎ ՄՍԱՄԹԵՐՔԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ.....</b>                                                      | <b>30</b>  |
| 2.1. Մսի արտադրության համաշխարհային և տարածքային հիմնախնդիրներն ու առանձնահատկությունները.....                                                                       | 30         |
| 2.2. Անասնաբուծության ճյուղի վիճակը և զարգացման հեռանկարի ուրվագիծը ՀՀ-ում.....                                                                                      | 39         |
| 2.3. Մսի և մսամթերքի արտադրության ռեսուրսների օգտագործման հիմնախնդիրներն ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում.....                                                               | 53         |
| 2.4. ՀՀ մսի և մսամթերքի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները.....                                                                                                        | 66         |
| <b>ԳԼՈՒԽ 3. ՄՍԻ, ՄՍԱՄԹԵՐՔԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ ՄՍԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐՈՒՄ (ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ).....</b> | <b>80</b>  |
| 3.1. Մսի և մսամթերքի արտադրության ընդլայնման ուղիները և տնտեսական արդյունավետության մակարդակը.....                                                                   | 80         |
| 3.2. Մսի և մսամթերքի իրացման համակարգի կատարելագործման ուղիները.....                                                                                                 | 95         |
| 3.3. Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները.....                                                                                           | 108        |
| <b>ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....</b>                                                                                                                                        | <b>127</b> |
| <b>ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....</b>                                                                                                                            | <b>133</b> |
| <b>ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ.....</b>                                                                                                                                              | <b>146</b> |



## ՆԱԽԱԲԱՆ

**Հետազոտության թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը:** Մսի արտադրությունը պարենային անվտանգության կարևոր բաղադրիչներից է, իսկ մսի և մսամթերքի սպառումը՝ բնակչության բարեկեցությունն ու սննդի լիարժեքությունը բնութագրող ցուցիչներից մեկը: Մսին բաժին է ընկնում անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 59.2%-ը (217.5 մլրդ դր.) և բնակչության սպառողական ծախսերի 10.5%-ը (161.1 մլրդ դր.)<sup>1</sup>:

Վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում բնակչության եկամուտների եռապատկմանը զուգընթաց՝ տարեցտարի մեծանում է մսի և մսամթերքի նկատմամբ պահանջարկը, ինչն ակներև է դրանց վրա կատարած ծախսերի 60.8 մլրդ. դրամ (60.6%), մսի և մսամթերքի ապրանքաշրջանառության ծավալների 9.6 մլրդ. դրամ (10.7%) և համախառն սպառման 58.8 հազ. տոննա (64%) աճից<sup>2,3</sup>: 2005-2015թթ. մսի և մսամթերքի արտադրության ծավալների համապատասխանաբար 44.4 (79.3%) և 3.9 հազ. տոննա աճի (2.5 անգամ) ձեռքբերումներին զուգահեռ, շուկան համալրվում է անհայտ ծագման ու անհուսալի, էներգետիկ արժեքավորության, էկոլոգիական մաքրության և որակական այլ չափորոշիչներով տեղական մսին էապես զիջող 52.6 և 9.4 հազ. տոննա մսով և մսամթերքով<sup>4,5</sup>: Պարենային անվտանգության ապահովման և տեղական արտադրության զարգացման գերակայությունը վերահաստատում է ներկրումների այլընտրանքի անհեռանկարայնությունը: Այդուհանդերձ, արտաքին կախվածության սպառնալիքի դիմագրավման համար լուծված չեն մի շարք հիմնարար հարցեր, որոնցից առավել ծանրակշիռ են բնական կերահանդակների արտադրողական ներուժի օգտագործման և անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի ներդրման անբավարարությունը, մսամթերք արտադրող ձեռնարկությունների արտադրական հզորությունների 87.1%-ի թերբեռնվածությունը, մսի շուկայում համահավասար մրցակցային դաշտի կայացման անհրաժեշտությունը, միս և մսամթերք ար-

<sup>1</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 102, 104

<sup>2</sup> Նույն տեղում, Եր.: 2016. – էջ 102, 104, 350, 354, 2008. – էջ 90, 92, 329, 333

<sup>3</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 74, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

<sup>4</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 278

<sup>5</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ. – դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

տադրողների միջև արդյունավետ փոխհարաբերությունների ձևաչափի բացակայությունը, գյուղացիական տնտեսությունների արտադրության ցածր արդյունավետություն, ընդլայնված վերարտադրության միջոցների սակավությունը և այլն: Արդի ժամանակաշրջանում մսամթերային ենթահամալիրի զարգացման ռազմավարական դիրքերից թերևս առաջնահերթը մսի և մսամթերքի արտադրության ներուժային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործմամբ տեղական արտադրության ամրապնդումն ու ներկրվող մսից կախվածության աստիճանական մեղմացումն է, իսկ ապագայի համար՝ բարձրորակ, էկոլոգիապես մաքուր մսի և մսամթերքի արտահանմամբ միջազգային շուկայում դիրքավորումը:

**Հետազոտության նպատակն ու խնդիրները:** Հետազոտության հիմնական նպատակը մսի և մսամթերքի արտադրության ասպարեզում ձևավորված հիմնահարցերի, արտադրություն-վերամշակում և արտադրություն-իրացում արժեշղթաների, գյուղատնտեսական կենդանիների շուկայի առաջնային խնդիրների բացահայտումն ու ներուժային ռեսուրսների գնահատման, ՀՀ և Կոտայքի մարզի բնատնտեսական առանձնահատկությունների, ոլորտի առաջնահերթությունների, մսամթերային ենթահամալիրի գլխավոր օղակների շահերի ու հնարավորությունների հաշվառման հենքով լուծման ուղիների մշակումն է: Առաջադրված նպատակի իրագործման համար սահմանված խնդիրների շարքում առավել կարևորվել են.

- մսի արտադրության արդյունավետության վերլուծության ավանդական և նոր մոտեցումների համեմատական առավելությունների գնահատումը, մսի առանձին տեսակների գումարման եղանակի մեթոդաբանական անկատարության հիմնավորումը,

- մսի ինքնաբավության հաշվարկման մեթոդաբանության կատարելագործման անհրաժեշտության հիմնավորումն ու նորովի մոտեցմամբ գնահատումը,

- գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկայի հիմնախնդրային իրավիճակի ուսումնասիրությունն ու այդ պայմանների բարեփոխման միջոցառումների առաջադրումը,

- միս արտադրող գյուղացիական տնտեսությունների և մսամթերքի արտադրությամբ զբաղվող ձեռնարկությունների թերզարգացած փոխհարաբերությունների

պատճառների, առկա արգելքների ու խոչընդոտների բացահայտումը և լուծման մեխանիզմների մշակումը,

▪ մսի և մսամթերքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության և իրացման ուղիների համակողմանի վերլուծությունը, իրացման համակարգի զարգացման և արդյունավետության բարձրացման ուղիների մշակումը:

**Հետազոտության օբյեկտը և առարկան:** Հետազոտության օբյեկտը ՀՀ ագրոպարենային համակարգի մսամթերային ենթահամալիրում գործառնող և ճյուղի ընդհանուր մթնոլորտը կազմավորող սուբյեկտներն են: Ոլորտի կարևորագույն մասնակիցներն են մսամթերք արտադրող կազմակերպությունները, սպանդանոցները, մսի, մսամթերքի և գյուղատնտեսական կենդանիների ներմուծմամբ զբաղվող տրնտեսավարող սուբյեկտները, գյուղատնտեսության նախարարությունը, իսկ գլխավոր դերակատարները՝ մսի համախառն արտադրության 93.1%-ը<sup>6</sup> ապահովող գյուղացիական տնտեսությունները:

Հետազոտության առարկան մսի և մսամթերքի արտադրության և իրացման հիմնախնդիրները, մսի արտադրության վրա ներգործող կարևորագույն գործոնները, գյուղատնտեսական կենդանիների շուկայի, միս և մսամթերք արտադրողների միջև փոխհարաբերությունների կարգավորման առանցքային հարցերն են:

**Հետազոտության տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը:** Հետազոտության իրագործման համար տեսական և մեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել տնտեսագիտության դասականների, օտարազգի և հայ գիտնականների աշխատությունները, նորամուծական և առաջադիմական գիտական հետազոտությունների նյութերը, մեթոդաբանական ուղենիշներն ու հայեցակետերը:

Աշխատության համար տեղեկատվական հենք են ծառայել Պարենի և գյուղատնտեսության համաշխարհային կազմակերպության (FAO) պաշտոնական վիճակագրական տեղեկատվությունն ու տվյալների բազան, GlobalG.A.P կազմակերպության նյութերը, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության հրապարակումները, Կոտայքի մարզի մսամթերք արտադրող 5 ձեռնարկությունների, 5 գյուղական համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների, գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկայի մասնակիցների անձնական հարցումների շնորհիվ հավաքագրված

<sup>6</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 308

նյութերը, ՀՀ Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տրամադրած տվյալները:

**Հետազոտության հիմնական գիտական արդյունքներն ու նորույթը:** Հետազոտությունից բխող գիտամեթոդաբանական և կիրառական արդյունքներում արտացոլված է նրա գիտական նորույթը.

- մշակվել է մսի արտադրությունը չափակցելի կերատարածությունների հաշվով գնահատելու և մսի տարատեսակները պայմանական մեկ տեսակով արտահայտելու մեթոդաբանություն,

- մշակվել է մսի սպառման ֆիզիոլոգիական պահանջարկի հիմքով ինքնաբավության գնահատման մեթոդաբանական նոր մոտեցում,

- մշակվել են մսի և մսամթերքի իրացման ուղիների կատարելագործման, գյուղատնտեսական կենդանիների շուկայի կարգավորման միջոցառումներ և մսի արտադրություն-վերամշակում արժեզրթայում իրացման փոխշահավետ հարաբերությունների կազմակերպատնտեսական կառուցակարգեր,

- բացահայտվել է մսի և մսամթերքի արտադրության և տնտեսական արդյունավետության վրա ներազդող առանցքային գործոնների նշանակալիությունը, մշակվել են միս, մսամթերք արտադրող սուբյեկտների և ոլորտի գերակա շահերին համահունչ արտադրության աճի և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիներ:

**Հետազոտության արդյունքների գիտագործնական նշանակությունը:** Աշխատության արդյունքները կարող են օգտագործվել մսի արտադրությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունների, վերջիններիս ու մսամթերք արտադրող ձեռնարկությունների տարաբևեռ շահերի ներդաշնակեցման, արտադրողների, սպանդանոցների ու վերամշակողների միջև փոխշահավետ հարաբերությունների կայացման, մսի և մսամթերքի իրացման արդյունավետ ուղիների բացահայտման, ճյուղի հեռահար նպատակների առաջադրման, առաջնահերթությունների վերաբժնորման, մսի արտադրության ռազմավարական նպատակների վերիմաստավորման, ազգային ռեսուրսների պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման միջոցառումների ծրագրավորման համար: Աշխատությունը կարող է օգտակար լինել ոլորտն ուսումնասիրող հետազոտողներին, ասպիրանտներին և հիմնախնդրով հետքերքվող անձանց:

**Հետազոտության արդյունքների փորձարկումն ու հրապարակումները:** Աշխատությունը քննարկվել է Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի Ագրոպարենային համակարգի էկոնոմիկայի, Ագրոբիզնեսի կազմակերպման և կառավարման ամբիոնների համատեղ նիստում:

Հետազոտության արդյունքները հրապարկվել են միջազգային և ՀՀ գիտական պարբերականներում, ներկայացվել՝ 2016թ. Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանում կայացած միջազգային գիտաժողովում: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ամփոփված են չորս գիտական հոդվածներում:

**Ատենախոսության ծավալը և կառուցվածքը:** Աշխատությունը բովանդակում է երեք գլուխ, եզրակացություններ, օգտագործված գրականության ցանկ և հավելվածներ: Աշխատանքը շարադրված է 145 համակարգչային էջի վրա, ներառյալ օգտագործված գրականության ցանկը, պարունակում է 35 աղյուսակ, 3 գծապատկեր և 8 հավելված:

# **ԳԼՈՒԽ 1. ՄՍԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԳԻՏԱՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

## **1.1. Մսի արտադրության արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանական հիմունքները**

Արդյունավետություն տերմինը ծագել է լատիներեն «effectus» բառից, որն հանդիսանում է որպես արդյունք, այս կամ այն պատճառի կամ գործողության հետևանք<sup>7</sup>: Նրա էությունը մեկնաբանվել է յուրովի՝ տնտեսագիտության տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչների կողմից:

Ա. Սմիթն արդյունավետությունը կապել է մրցակցության հետ: Ըստ նրա կատարյալ մրցակցությունը բարիք է տնտեսության համար, քանի որ հանգեցնում է ռեսուրսների արդյունավետ բաշխմանը, երբ դրանց վատնում տեղի չի ունենում<sup>8</sup>:

Փ. Սամյուելսոնը և Վ. Նորդհաուսը արդյունավետությունը մակրոմակարդակում ներկայացնում են այն մոտեցմամբ, ըստ որի տնտեսությունն արտադրում է արդյունավետորեն, երբ չի կարող որևէ ապրանք արտադրել ավելի շատ, առանց մեկ այլ ապրանքի քանակը քչացնելու, այսինքն՝ երբ այն գտնվում է իր արտադրական հնարավորությունների սահմանի վրա<sup>9</sup>: Նրանց մեկնաբանությամբ տնտեսությունն արդյունավետ է, եթե կազմակերպված է այնպես, որ տվյալ ռեսուրսների և տեխնոլոգիայի պայմաններում սպառողներին ապահովում է ապրանքների և ծառայությունների հնարավոր ամենամեծ փաթեթով<sup>10</sup>:

Տնտեսության ճյուղերից յուրաքանչյուրում արդյունավետությունը գնահատվում է ընդհանուր և մասնավոր ցուցանիշների համակարգով: Սակայն, ինչպես նշում է Կ.Ա. Գրիգորյանը, այդ ցուցանիշներից շատերն այսօր թերարժեք են, հաճախ՝ իրարամերժ, կարիք ունեն արմատական վերանայման: Ագրարային ոլորտում դա ա-

<sup>7</sup> Экономика предприятия: учебник, изд. 2-е, перераб. и доп., под общ. ред. А.И. Руденко / Минск: 1995. – с. 387

<sup>8</sup> Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р., Экономика, пер. с англ., со 2-го изд. / М.: Дело ЛТД, 1995. – с. 176

<sup>9</sup> Սամյուելսոն Փ.Ա., Նորդհաուս Ու.Դ., Տնտեսագիտություն, մաս I, Մակրոտնտեսագիտություն / Եր.: Ապոլոն, 1995. – էջ 54

<sup>10</sup> Սամյուելսոն Փ.Ա., Նորդհաուս Ու.Դ., Տնտեսագիտություն, մաս II, Միկրոտնտեսագիտություն / Եր.: Ապոլոն, 1996. – էջ 105

մենուր է: Այն փոփոխվում է բացարձակ բարձրության ավելացմանը զուգընթաց, քանզի իջնում է տեխնիկայի քարշային հզորությունը, կլիմայական պայմանների նըպաստավորությունը, կերահանդակների բերքատվությունը և այլն<sup>11</sup>:

Արդյունավետության տարատեսակների համակարգում իրենց համընդգրկուն բնույթով առանձնանում են նրա *սոցիալ-տնտեսական* և *էկոլոգո-տնտեսական* տեսակները:

Բնության և բնական միջավայրի մարդածին աղտոտման տարեցտարի ահագնացող մասշտաբները *էկոլոգո-տնտեսական* արդյունավետության գնահատման առհավատյան են: Հաշվարկված է, որ խոշոր եղջերավոր անասունի (խ.ե.ա.) մեկ կգ մսի արտադրության հետևանքով մթնոլորտ է արտանետվում միջինը 38.2, իսկ մանր եղջերավոր անասունի (մ.ե.ա.) մեկ կգ մսից՝ շուրջ 23.6 կգ ջերմոցային (CO<sub>2</sub>-ի համարժեք) գազ<sup>12</sup>: Այս թվերի հիման վրա միայն 2015թ. խ.ե.ա. և մ.ե.ա. մսի արտադրությունն հանգեցրել է մոտ 2.9 մլրդ. տոննա ջերմոցային գազերով մթնոլորտի աղտոտման: Անասնաբուծության բաժինը զգալի է բնությանը հասցվող վնասների տեսանկյունից: Համաշխարհային ՀՆԱ-ի կառուցվածքում ունենալով շուրջ 2% տեսակարար կշիռ, այն տալիս է գլոբալ տաքացման պատճառ հանդիսացող ջերմոցային գազերի մինչև 18%<sup>13</sup>: Հիշատակված փաստերի ծանրակշռությունը վկայում է մսի արտադրության զարգացման էկոլոգիական նպատակների լուրջ բնության անհրաժեշտության մասին: Օրինակ, հարկ կլինի ուսումնասիրել, թե միս արտադրելիս որքան արոտավայր է դեգրադացվել գերշահագործման հետևանքով:

Լայն իմաստով *սոցիալ-տնտեսական* արդյունավետությունն ամփոփ ցուցանիշ է էկոնոմիկայի որևէ ճյուղի տված ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական, սոցիալական արդյունքը բնորոշելու համար: Այն յուրովի է տնտեսության ոլորտների համար և օրգանապես կապված է սոցիալ-տնտեսական իրադրության հիմնական բնութագրերի հետ:

<sup>11</sup> Գրիգորյան Կ.Ա., Գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի (Ագրարային տնտեսագիտության) առարկան, նրա դասավանդման հիմնախնդիրները ներկա պայմաններում / Եր.: ՀՊԱՀ, 2005. – էջ 27

<sup>12</sup> Opio C., Gerber P., Mottet A., Falcucci A., Tempio G., MacLeod M., Vellinga T., Henderson B., Steinfeld H., Greenhouse gas emissions from ruminant supply chains - A global life cycle assessment / Rome: FAO, 2013. – pp. 21, 37

<sup>13</sup> Состояние мировых земельных и водных ресурсов для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. Управление системами, находящимися под угрозой / М.: ФАО, Весь мир, 2012. – с. 105

*ՀՀ սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի մի քանի բնութագրեր\**

| Ցուցանիշներ                                    |                              |                                                    |                 | Չափի միավոր | 2005   | 2010   | 2015   |      |
|------------------------------------------------|------------------------------|----------------------------------------------------|-----------------|-------------|--------|--------|--------|------|
| միջին ամս. աշխատավարձը                         |                              | գյուղատնտեսությունում                              |                 | հազ. դրամ   | 34.9   | 70.6   | 113.1  |      |
|                                                |                              | մասամթերքի արտադրության ճյուղում                   |                 |             | 47.1   | 93.8   | 126.2  |      |
| 1 շնչի                                         | տարեկան եկամուտը             | ընդամենը                                           |                 |             | 191.4  | 378.7  | 628.5  |      |
|                                                |                              | գյուղմթերքի և գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքից |                 |             | 19.4   | 14.2   | 32.1   |      |
|                                                | ծախսերը (տարեկան)            | պարենային ապրանքների վրա                           |                 |             | 156.6  | 193.5  | 244.3  |      |
|                                                |                              | անասնաբուժական մթերքների                           |                 |             | 59.5   | 72.4   | 95.5   |      |
|                                                |                              | մսի վրա                                            |                 |             | 31.2   | 39.7   | 53.7   |      |
|                                                | սպառած էներգետիկան (տարեկան) | ընդամենը                                           |                 | 775.3       | 752.3  | 751.2  |        |      |
|                                                |                              | անասնաբուժական մթերքների                           |                 | 55.3        | 59.6   | 62.8   |        |      |
|                                                |                              | մսի                                                | էներգետիկան     | 23.9        | 26.4   | 30.8   |        |      |
| տեսակարար կշիռը ընդամենը սպառած էներգետիկայում |                              |                                                    | %               | 3.1         | 3.5    | 4.1    |        |      |
| 2100 կկալ/օր – ից պակաս                        |                              |                                                    | թվաքանակը       | հազ. մ.     | 1799.5 | 1947.7 | 1823.1 |      |
| սնունդ ստացող բնակչության                      |                              |                                                    | տեսակարար կշիռը | %           | 56     | 60     | 61     |      |
| Բնակչության 1 շնչի հաշվով                      |                              | մսի                                                | արտադրությունը  |             | կգ     | 17.4   | 21.3   | 33.5 |
|                                                |                              |                                                    | ներկրումը       |             |        | 11.9   | 18.2   | 17.5 |
|                                                |                              | մասամթերքի                                         | արտադրությունը  |             |        | 0.8    | 1.3    | 2.2  |
|                                                |                              |                                                    | ներկրումը       |             |        | 2.9    | 3.0    | 3.1  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 25, 74, 90-93, 254, 289, 2012. – էջ 25, 87, 103-106, 276, 305, 2016. – էջ 24, 87, 102-105, 278, 308, Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 5, 6, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 6, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 6, ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2005թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 7-12, 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 7-14, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 7-17



Աղյուսակ 1.1.1-ում բերված տվյալներից կարելի է տեսնել, որ գյուղատնտեսության և մասնաբերքի արտադրության ճյուղերում աշխատավարձի աճի տեմպերը բարձր են եղել անցած տասնամյակում (324.1% և 267.9%), թեպետ վերջիններս ՀՀ միջին աշխատավարձին (171.6 հազ. դրամ<sup>14</sup>) զիջում են 51.7 և 35.9%-ով համապատասխանաբար:

Գյուղմթերքի և գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքից ստացվող եկամուտների աճի ցածր տեմպերի (165.5%) հետևանքով դրանց մասնաբաժինը ընդհանուր եկամուտների կառուցվածքում ավելի քան կրկնակի նվազել է՝ հասնելով 5.1%-ի, սակայն գյուղատնտեսական գործունեությունը չի կորցրել իր նշանակալիությունը, քանզի այդ ցուցանիշը չի արտացոլում ոչ ապրանքային գյուղատնտեսության դերակատարումը: Այն բնակչության մի ստվար զանգվածի պարենապահովվածության հիմքն է և ինքնազբաղվածության միջոց, որն հատկապես օրակարգային է լեռնային, հեռավոր գյուղական համայնքներում: Պարենային և անասնաբուծական մթերքների վրա կատարվող ծախսերի կառուցվածքում մսի տեսակարար կշռի ավելացումը համապատասխանաբար 1 և 5.8%-ով պայմանավորված է բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմամբ: Մեկ շնչի հաշվով սպառված մսի էներգետիկայի 28.9% աճով հանդերձ պարենային զամբյուղի էներգետիկ կառուցվածքում մսի մասնաբաժինը 4.1% է՝ ըստ մատեսակների տարեկան սպառման և նրանց էներգետիկ արժեքավորության: Նույնիսկ հաշվարկման մեթոդի փոփոխության դեպքում (ըստ ազգային պարենային հաշվեկշռի մատեսակների օրական սպառման էներգետիկ մեծության), մսի մասնաբաժինը կազմում է 8.5%<sup>15</sup>:

ՀՀ-ում մսի արտադրության գիտական հիմքերը դրվել են խորհրդային շրջանում: Գիտահետազոտական ինստիտուտների գործունեության, արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման, ինտենսիվացման, հատիկաֆուրաժային կերերի ներկրումների և սեփական կերարտադրության զարգացման, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի ներդրման շնորհիվ մսի արտադրության ճյուղն աննախադեպ վերելք ապրեց: Հանրապետությունում գործում էին խոշոր ա-

<sup>14</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016թ. / Եր.: 2016. – էջ 86

<sup>15</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

նասնաբուծական համալիրներ՝ նախատեսված 10000 գլուխ ցուլիկի (Եղվարդի), 20, 24, 54 հազ. գլուխ խոզերի բտման համար<sup>16</sup>:

Հիշատակության են արժանի անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի մշակման գործում իրենց ավանդը թողած Վ.Բ. Ոսկանյանի, Մ.Ս. Մելքոնյանի, Է.Տ. Աղիյանի, Ռ.Ս. Վարյանի, Ս.Կ. Կարապետյանի, Վ.Ի. Հակոբյանի, երախտավորների անունները<sup>17</sup>:

Մսի արտադրության էկոնոմիկայի գիտական հիմքերի ուսումնասիրության հարցում անասնաբուծության էկոնոմիկայի ու նրա ճյուղերի համատեքստում հայ երախտավորներից իրենց ավանդն են բերել Ս.Ս. Ավետիսյանը<sup>18</sup>, Լ.Ա. Մարգարյանը և Գ.Վ. Դավթյանը<sup>19</sup>, Ա.Բ. Մանուչարովը<sup>20</sup>, Հ.Մ. Մամիկոնյանը, Է.Ա. Բաբայանը<sup>21</sup> և այլք:

Առավել խորությամբ և բազմակողմանիորեն մսի և մսամթերքի արտադրության տնտեսագիտական հիմնահարցերը ներկայացրել է Կ.Ա. Գրիգորյանը՝ անդրադառնալով մսի արտադրության և ներկրման, սպառման անբավարարության հարցերին, մսի և մսամթերքի պաշարների համալրման ուղիներին, հնարավորություններին, չօգտագործված ռեզերվներին<sup>22</sup>:

Մաստու անասունների ցեղերի, դրանց մաստու հատկությունների, սպանդանի ելունքի ցուցանիշների, կենդանի քաշերի տարբերությունների, բտվածության որոշման և դրանց կարգերի, մսերի որակական, համային առանձնահատկությունների, բտման, սպանդի տեխնոլոգիայի, կենդանիների փոխադրման վերաբեյալ արժե-

<sup>16</sup> Система ведения сельского хозяйства Армянской ССР (на 1981-1985гг.), Министерство сельского хозяйства Армянской ССР, отв. ред. М.С. Мелконян / Ер.: Айастан, 1980. – с. 429, 469

<sup>17</sup> Նույն տեղում, с. 423-507

<sup>18</sup> Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ագրովերամշակումը / Եր.: Լիմուշ, 2010. – էջ 62-65

<sup>19</sup> Դավթյան Գ., Մարգարյան Լ., Աբգարյան Վ. և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, ուս. ձեռնարկ / Եր.: ՀԳԱ, 2004. – էջ 312, 326-327, 328-333, 346-347

<sup>20</sup> Манучаров А.Б., Вопросы экономики и организации горного скотоводства (на примере Армении) / Ер.: Айастан, 1972. – с. 126-134

<sup>21</sup> Մամիկոնյան Հ.Մ., Բաբայան Է.Ա., ՀՀ Սննդարդյունաբերության հումքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը / Եր.: Դանամա, 2013. – էջ 43, 50-52

<sup>22</sup> Գրիգորյան Կ.Ա., Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում / Եր.: ՀԳԱՀ, 2011. – էջ 165-176

քավոր գիտական մշակմամբ են հանդես եկել Վ. Աբրահամյանը, Գ. Համբարձումյանը, Ժ. Հարությունյանը և Ն. Խաչատրյանը<sup>23</sup>:

Մսի և մսամթերքի որակական հատկանիշներին, փորձաքննությանն ու արատների հայտնաբերման առանցքային հարցերին անդրադարձել է Ս.Ի. Սահրադյանը<sup>24</sup>, իսկ մսի և մսամթերքի ապրանքագիտական կարևորագույն հիմնադրույթներին՝ Յու.Գ. Մարմարյանը<sup>25</sup>: Սննդամթերքի արտադրության ոլորտում որակի վերահսկողության միջազգային HACCP համակարգի ներդրման գործընթացը ներկայացրել են Հ.Գ. Բատիկյանը և Ա.Ա. Աղաբաբյանը<sup>26</sup>:

Օտարազգի հեղինակներից մսի արտադրության, մսամթերային ենթահամալիրի էկոնոմիկայի գիտամեթոդաբանական կարևորագույն հարցերին անդրադարձել են Ն. Յ. Կովալենկոն<sup>27</sup>, Վ.Ի. Նեչանը, Ե.Ի. Արտեմովան, Լ.Ա. Բելովան<sup>28</sup>, Ի.Ա. Մինսկովը<sup>29</sup>, Մ.Ն. Մալիշը<sup>30</sup>, Վ.Տ. Վոդյանսկովան<sup>31</sup>, Յ. Յեդդիեսը, Է. Ռայշը, Ա. Ուգարովը<sup>32</sup>, Պ. Վ. Լեշչիլովսկին, Վ.Ս. Տոնկովիչը և Ա.Վ. Մոզոլյան<sup>33</sup>, Վ.Գ. Գուսակովան<sup>34</sup> և այլք:

Արդյունավետություն ունի հավաքական, ամբողջական բնույթ և պահանջում է բազմակողմանի, բազմավեկտոր ուղղվածության ուսումնասիրություններ նյութական

---

<sup>23</sup> Աբրահամյան Վ., Համբարձումյան Գ., Հարությունյան Ժ., Խաչատրյան Ն., Պարենամթերքի փորձաքննության հիմունքներ / Եր.: Լուսաբաց, 2008. – էջ 25-40

<sup>24</sup> Սահրադյան Ս.Ի., Պարենային ապրանքների որակի փորձաքննություն (կենդանական ծագման մթերքներ), մաս III, ուս. ձեռնարկ / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2010. – էջ 116-153

<sup>25</sup> Մարմարյան Յու.Գ., Անասնաբուծական մթերքների և հումքի ապրանքագիտություն / Եր.: Աստղիկ, 2002. – էջ 56-75

<sup>26</sup> Բատիկյան Հ.Գ., Աղաբաբյան Ա.Ա., Սննդամթերքի անվտանգության կառավարման HACCP համակարգ, ուս. ձեռնարկ / Եր.: ՀԱԱՀ, 2016. – էջ 46-97

<sup>27</sup> Коваленко Н.Я., Агирбов Ю.И., Серова Н.А. и др., Экономика сельского хозяйства: учебник / М.: ЮРКНИГА, 2004. – с. 369-370, 372-375

<sup>28</sup> Нечаев В.И., Артемова Е.И., Белова Л.А., Экономика сельского хозяйства: учебник / М.: КолосС, 2010. – с. 300-302, 305-308

<sup>29</sup> Экономика отраслей АПК: учебник, под ред. И.А. Минакова / М.: КолосС, 2004. – с. 404-407, 413-423, 426-428

<sup>30</sup> Аграрная экономика: учебник, 2-е изд., перераб. и доп., под ред. М.Н. Малыша / СПб.: Лань, 2002. – с. 458-473, 483-501

<sup>31</sup> Организация и управление производством на сельскохозяйственных предприятиях: учебник, под ред. В.Т. Водяникова / М.: КолосС, СтГАУ АГРУС, 2006. – с. 191-196

<sup>32</sup> Цеддиес Ю., Райш, Э., Угаров А.А., Экономика сельскохозяйственных предприятий, учеб.-мет. пособ. / М.: МСХА, 1999. – с. 320-338, 341-345, 353-370, 382-384

<sup>33</sup> Экономика предприятий и отраслей АПК: учебник, 2-е изд., перераб. и доп., под ред. П.В. Лещиловского, В.С. Тонковича, А.В. Мозоля / Минск: БГЕУ, 2007. – с. 451-472

<sup>34</sup> Экономика организаций и отраслей агропромышленного комплекса. В 2 кн. Кн. 2, под общ. ред. В.Г. Гусакова / Минск.: Белорус. наука, 2007. – с. 651-657

բարիքների արտադրության տնտեսական արդյունավետության մակարդակի վերաբերյալ համապարփակ գաղափար կազմելու համար: Մսի արտադրության արդյունավետության որոշման բարդությունը պայմանավորում է ինչպես բնական, տնտեսական, այնպես էլ արտադրության գործընթացի կազմակերպական առանձնահատկություններով:

Բնական առանձնահատկությունները կապված են մսի արտադրության նպատակով ընդարձակ բնական կերային ռեսուրսների օգտագործման հնարավորությունների հետ: Էժան և որակյալ մսի ստացման ծավալներն էապես կախված են բնական կերահանդակների բերքատվությունից և դրանք օգտագործելու վարման գիտական համակարգից, կուլտուրական արոտների ստեղծման միջոցների առկայությունից և դրանց նպատակային օգտագործումից: Ներկայումս համայնքային սեփականություն հանդիսացող արոտավայրերի ընդարձակ կերային ռեսուրսներն ապահովում են խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների մսի համեմատաբար ցածր ինքնարժեքով արտադրության հիմնական կերային բազան, ինչի շնորհիվ նշված մատենականները ունեն 73.1% մասնաբաժին մսի արտադրության կառուցվածում (աղյուսակ 2.1.3), ընդ որում՝ արոտավայրերի նշանակությունը չի նվազում նույնիսկ արդյունաբերական զարգացած երկրներում (ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա և այլն):

Մսի արտադրության հաշվեկշիռների, ինքնաբավության մակարդակի, դրա բարձրացման ուղիների քննարկման համատեքստում Ս. Ավետիսյանը մսի արտադրության և որակի բարձրացման հարցում, ի թիվս այլ միջոցների, կարևորել է արտադիրացման նշանակությունը<sup>35</sup>: Իսկ Ն. Մանասերյանը նշում է, որ բնական կերահանդակների մեծ մասի սահմանամերձ լինելու հանգամանքը դրանց օգտագործմանը տալիս է ռազմավարական նշանակություն հարակից բնակավայրերի ամրապնդման, բնակչության լրացուցիչ զբաղվածության ապահովման համար<sup>36</sup>:

Այս կարևորությամբ հանդերձ, ներկայումս չկան արժանահավատ տեղեկություններ արոտների ռեսուրսային ներուժի և նրանց օգտագործման մակարդակի

<sup>35</sup> Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի Հանրապետության պարենային անվտանգության հրատապ խնդիրներ / Եր.: Տնտեսագետ, 2014. – էջ 47

<sup>36</sup> Մանասերյան Ն., Ագրարային հարցը երեկ և այսօր / Եր.: Տնտեսագետ, 2005. – էջ 218

մասին: Արոտների արտադրողականության վերաբերյալ կատարված բազմակողմանի ուսումնասիրությունները (Հ.Ս. Ղուշյան) ունեն ավելի քան 33 տարվա հնություն<sup>37</sup>, որի ընթացքում անսխառն օգտագործման հետևանքով տարեցտարի ընկել է արոտների բերքատվությունը: Բացի այդ, չի գնահատվում դրանց ռեսուրսների թերօգտագործման հետևանքով երկրի կրած տնտեսական վնասը, մսի արտադրության կերաբազայի կառուցվածքում ունեցած տեսակարար կշիռը, որը միաժամանակ ուղեկցվում է

ա) պետական հոգածության ցածր մակարդակով,

բ) մերձակա արոտների գեր և հեռագնա արոտների թերձանրաբեռնմամբ ու դեգրադացիայի վտանգներով,

գ) դրանց բնական բուսականության բերքատվության պահպանմանը կամ բարձրացմանն համար անհրաժեշտ միջոցառումների անբավարարությամբ, իսկ տարածաշրջանների մեծ մասում՝ բացակայությամբ,

դ) արոտավայրերի կերային ռեսուրսների բնական վերարտադրողական ունակությունը չխաթարող և ռացիոնալ օգտագործումն ապահովող վարման համակարգի կազմակերպման և ներդրման աշխատանքների անբավարար մակարդակով և այլն:

Այստեղ առավել քան կարևորում են մսի արտադրության համար բնական կերահանդակների ունեցած լրջագույն դերակատարման և դրանց տնտեսական ներուժի վերարժևորումը, վերագնահատումը, ողջամիտ օգտագործման ծրագրերի և վերջիններիս կիրարկումն ապահովող հետևողական քայլերի արդիականությունը:

Տնտեսական և կազմակերպական առանձնահատկությունները կապված են նոր ցեղատեսակներով համալրման համեմատաբար խոշոր նախնական ներդրումների հետ և վերաբերում են մսի արտադրության ծախսերի և արդյունքի ժամանակային լագի ազդեցությանը: Հաշվետու ժամանակաշրջանում արտադրված միսը ոչ միայն տվյալ, այլև նախորդ ժամանակահատվածների ծախսերի արդյունք է, որի հաշվառման բացակայությունը կարող է խեղաթյուրել ինքնարժեքի և եկամտաբերության որոշման օբյեկտիվությունը:

---

<sup>37</sup> Ղուշյան Հ.Ս., Կերարտադրության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները Հայաստանում / Եր.: Հայաստան, 1984. – էջ 122-170

Մսի արտադրության էկոնոմիկայի հիմունքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կան մեթոդաբանական մոտեցումների կարգավորման, միասնականացման խնդիրներ: Այսպես, օրինակ, վիճելի է տավարաբուծության և ոչխարաբուծության համախառն արտադրանքը գյուղատնտեսական ընդհանուր հողատարածքների հաշվով գնահատելը: Նպատակահարմար կլիներ այն բնական և ցանովի կերատարածքների հաշվով հաշվարկելը, քանի որ չնչին է բանջարեղենի, կարտոֆիլի, պտուղների և խաղողի տարածքների կապը խ.ե.ա. և մ.ե.ա. մսի արտադրության հետ: Դա առանձնապես կարևորվում է նրանով, որ մասնագիտացման առանձին տարածաշրջաններում էական տարբերություններ կան գյուղատնտեսական հողատեսքերի, այդ թվում՝ ցանքատարածությունների կազմի ու կառուցվածքի, բնական և ցանովի կերահանդակների բերրիության միջև:

Մսի արտադրության արդյունավետության, ինքնարժեքի, եկամտաբերության մակարդակի որոշման օբյեկտիվության տեսանկյունով սահմանազատման և հստակեցման հարցադրում է ծագում նաև կենդանի և սպանդային քաշով հաշվարկների իրագործման ժամանակ: Մսի արտադրության քանակը որոշելիս կենդանի քաշի գործածումը կարող է թյուր պատկերացում ձևավորել արտադրության իրական ծավալի վերաբերյալ, քանզի մեծ են տարբերությունները առանձին անասնատեսակների սպանդային ելի ցուցանիշների միջև (35-85%<sup>38</sup>): Այսինքն՝ կենդանի քաշով մսի արտադրությունը կարող է ենթադրել միմյանցից զգալիորեն տարբերվող արտադրության ծավալներ՝ կախված նրանում առանձին մատեսակների հարաբերակցությունից:

Մեթոդաբանորեն միասնական հայեցակետ առկա չէ մսի արտադրության արդյունավետության հարաբերական ցուցանիշների ընտրության վերաբերյալ, որոնք ներառում են գյուղատնտեսական հողատեսքերի միավորի և բնակչության մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրության ցուցանիշներն ու նրանց տարատեսակները: Եթե առաջնայնությունը տրվի վերջինիս, ապա հնարավոր է անտեսվի գյուղատնտեսական հողերի ռացիոնալ օգտագործման նպատակը, իսկ հակառակ դեպքում հողատեսքերի արդյունավետ օգտագործումը կարող է չզուգորդվել սեփական արտադրությամբ

---

<sup>38</sup> Մարմարյան Յու.Գ. և ուրիշներ, Անասնաբուծության հիմունքներ, դասագիրք / Եր.: Ասողիկ, 2001. – էջ 193, 283

ինքնապահովվածության պահանջի հետ: Ցուցանիշների ընտրությունը պետք է հիմնավորված լինի առկա նպատակների և գերակայությունների առաջնահերթության սկզբունքով:

## **1.2. Մսի արտադրության նորամուծությունների, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգերի ներդրման արդիականությունն ու հնարավորությունները**

Աշխարհը թևակոխել է նոր դարաշրջան, երբ մարդկությանը պատուհասած գլոբալ մարտահրավերների շարքում չափազանց ծանրակշիռ է Երկրագնդի 7.3 մլրդ. բնակչության պարենամթերքներով ապահովման համամոլորակային հիմնահարցը: Բավարար է միայն ակնարկել, որ Երկրագնդի բնակչության շուրջ 10.9%-ը (794.6 մլն մարդ) թերսնված է<sup>39</sup>: Այդ գերխնդրի լուծման գործում իր ուրույն առաքելությունն ունի մսի և մսամթերքի արտադրությունը, որի առաջընթացն անհնար է պատկերացնել առանց զարգացման էքստենսիվ և ինտենսիվ հնարավորությունների լավագույնս օգտագործման, նորագույն գիտական նվաճումների և նորամուծությունների ներդրման, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի տարրերի համակողմանի արմատավորման:

Միավորված ազգերի (ՄԱԿ) Պարենի և գյուղատնտեսության համաշխարհային կազմակերպության (FAO) կանխատեսումների համաձայն մինչև դարակեսը (2050թ.) աշխարհի բնակչության թվաքանակը կհատի 9 մլրդ.-ի շեմը: Սպառման այժմեական համաշխարհային միջին մակարդակով (2903 կկալ/օր) պարենամթերքի համախառն սպառումն ամբողջ աշխարհում կաճի 23.9%-ով՝ հասնելով 9.6 կվադրիլիոն ( $9.6 \cdot 10^{15}$ ) կկալի, իսկ սպառման կանխատեսված մակարդակի (3070 կկալ/օր<sup>40</sup>) պարագայում 31%-ով՝ հասնելով 10.2 կվադրիլիոն կկալի: Սակայն ժամանակի և տարածության մեջ սպառված սննդամթերքի էներգետիկայի կանխատեսումը բավականին բարդ է այնքանով, որ հայտնի չեն բուսական և կենդանական ծագման մթերք-

<sup>39</sup> The state of food insecurity in the world 2015. Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress / Rome: FAO, IFAD, WFP, 2015. – p. 8

<sup>40</sup> Alexandratos N., Bruinsma J., World agriculture towards 2030/2050: the 2012 revision, ESA Working paper No. 12-03 / Rome: FAO, 2012. – p. 30, 94

ների սպառման կառուցվածքային տեղաշարժերը: Աշխարհի մասշտաբով պարենամթերքի էներգետիկայում մսի համախառն սպառումն ունի 5.5% մասնաբաժին (431.1 տրլն. կկալ): Սպառման կառուցվածքի օպտիմալացմամբ պարենամթերքի էներգետիկ զամբյուղում մսի տեսակարար կշռի նույնիսկ աննշան տեղաշարժի (1.5%) դեպքում նրա համախառն պահանջարկը կավելանա 65.7%-ով կազմելով շուրջ 715 տրլն. կկալ: Ըստ FAO-ի հաշվարկների, մսի արտադրությունը 2050թ. կհասնի 455 մլն տոննայի<sup>41</sup>: Արտադրության անփոփոխ կառուցվածքի դեպքում նրա համախառն էներգետիկան կկազմի 627.7, իսկ զարգացման միտումների պահպանման դեպքում՝ 610 տրլն. կկալ, այսինքն՝ ամբողջական պակասորդը հավասարազոր կլինի 105 կամ 87 տրլն. կկալ-ի, որն համարժեք է 39.7 կամ 47.8 մլն տոննա տավարի մսի էներգետիկային: Անհրաժեշտաբար մսի արտադրության կատարելագործման և նորամուծական եղանակների, սելեկցիայի, տոհմային գործի բարելավման, բնական կերահավելումների և կերերի արտադրության զարգացման պահանջը թելադրվում է արդի ժամանակաշրջանի գլոբալ ժողովրդագրական տեղաշարժերի և պարենային ապահովության հիմնախնդիրներով: Այդ մարտահրավերների լուծման ճանապարհին պետք է զուգորդվեն բնառեսուրսային ներուժի լավագույնս օգտագործումն ու ինտենսիվացման մեծ հնարավորությունները, գիտության ոլորտի նորագույն նվաճումները:

Ռեսուրսախնայողական տեխնոլոգիաների թույլ տարածվածության հետևանքով վարելահողերի, բնական արոտավայրերի դեգրադացիան էապես նվազեցնում են մսի արտադրության ավելացման հնարավորությունները: Հաշվարկված է, որ էրոզիայի պատճառով գյուղատնտեսական շրջանառությունից տարեկան դուրս է գալիս 6-7 մլն հա հող, իսկ հողմային էրոզիան ոչնչացնում է տարեկան 25 մլրդ. տոննա վարելահող<sup>42</sup>: Աշխարհի և առանձին տարածաշրջանների մասշտաբով բնակչության եկամուտների խորացող անհամաչափությունը տարեցտարի ավելացնում է էկոլոգիապես մաքուր մսի, մսամթերքի նկատմամբ բարձր կենսամակարդակ ունեցող երկրների պահանջարկը: Սակայն, անասնաբուծության էքստենսիվ զարգացման ռեսուրսների աստիճական նվազեցումը պահանջում է արագաճ կենդանիների սելեկ-

<sup>41</sup> Alexandratos N., Bruinsma J., World agriculture towards 2030/2050: the 2012 revision, ESA working paper, No. 12-03 / Rome: FAO, 2012. – p. 94

<sup>42</sup> Холина В.Н., Основы экономики природопользования: учебник / СПб.: Питер, 2005. – с. 83, 84



ցիա, բուծում, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգերի, միջազգային կենսաբանական, կենսատեխնոլոգիական նորմերի ներդրում և փորձի փոխանակություն: Այս ասպարեզում ակնառու է ինչպես FAO-ի<sup>43</sup>, այնպես էլ GlobalG.A.P. կազմակերպության դերակատարությունը՝ գյուղատնտեսության վարման առաջադիմական համակարգի (ճշգրիտ գյուղատնտեսություն), նորագույն պահանջների և չափանիշների կազմավորման, միջազգային փորձի սփռման, սերտիֆիկացման, արտադրող-շուկա-սպառող շղթայում համագործակցության շրջանակների ընդլայնման և միասնական կառուցակարգերի ընդունման գործում<sup>44,45</sup>:

Անասնաբուծության մեջ նորամուծությունների ներդրման ժամանակային լագերի տևողության և արդյունավետ կենսացիկլի կրճատման երևույթները մեծապես ազդում են մսի արտադրության առաջընթացի, նորարարությունների յուրացման և մթերատու հատկանիշների բարեփոխման վրա: Անասունների բարձր մթերատու նոր ցեղերի ներդրման համար պահանջվում է 10-20 տարի ժամանակահատված<sup>46</sup>: Մասնավորապես, տավարի ցածր մթերատու ցեղի բարեփոխման համար անհրաժեշտ է 4-5 սերունդ կամ 20 տարի, խոզաբուծությունում՝ 8-10, իսկ ոչխարաբուծությունում՝ 8-12 տարի<sup>47</sup>:

Անասնաբուծության ոլորտի առաջընթացը արտացոլվում է նրա ենթաճյուղերի գիտական նվաճումներում: Անասնաբուծության զարգացման բարձր մակարդակ ունեն եվրոպական երկրները (Գերմանիա, Դանիա, Անգլիա, Ավստրիա, Ֆրանսիա, Շվեդիա և այլն), ԱՄՆ-ը, Կանադան, Բրազիլիան, Ավստրալիան և այլն, որը ձեռք է բերվել անասնաբուծության վարման գիտական համակարգերի ներդրման, սելեկցիայի, բարձր մթերատու ցեղերի բուծման, կերակրման, պահվածքի առաջադիմական ձևերի և բնակլիմայական պայմանների արդյունավետ համադրության միջոցով:

<sup>43</sup> Good practices for the feed industry – Implementing the Codex Alimentarius Code of practice on good animal feeding, Animal production and health manual N<sup>o</sup>9 / Rome: FAO and IFIF, 2010. – pp. 61-67

<sup>44</sup> Integrated farm assurance. All farm base – Livestock base – pigs, control points and compliance criteria, eng. version 5.0, ed. 5.0-2, July 2016 / Cologne: 2016. – pp. 36-54, 62-74

<sup>45</sup> GlobalG.A.P. General Regulations, Livestock rules, eng. version 5.0, ed. 5.0-2, July 2016 / Cologne: 2016. – 5 pp.

<sup>46</sup> Нечаев В.И., Артемова Е.И., Проблемы инновационного развития животноводства: монография / Краснодар: Атри, 2009. – с. 42

<sup>47</sup> Козлов Ю. Н., Костомахин Н.М., Генетика и селекция сельскохозяйственных животных: учебник / М.: КолосС, 2009. – с. 200

Մսային ուղղության անասնաբուծության միջազգային փորձն արժեքավոր է ճյուղի հարուստ գիտական ժառանգության հիմքի առկայության առումով: Ֆրանսիայում, օրինակ, *Շարոլե* ցեղի ցուլիկը ինտենսիվ աճեցման պայմաններում 12 ամսականում հասնում է 525 կգ կենդանի զանգվածի՝ 60-70% սպանդային ելունքով<sup>48</sup>: Դրանով հանդերձ, ոլորտի պրոգրեսը կանգ չի առնում մսային մթերատվության բարձրացման, անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի կատարելագործման, տարաբնույթ բնակլիմայական պայմաններին լավագույնս հարմարվածության, կերակրման նոր ձևերի ներդրման ուղղությամբ ձեռնարկվող գիտական հետազոտությունների շնորհիվ: Նրանցում արտացոլվում են նորագույն տեխնոլոգիաներով անասնաշենքերի կառուցման և ձևավորման, միկրոկլիմայական պայմանների, կերակրման արդյունավետ եղանակների, նոր ցեղատեսակների օգտագործման, խաչասերման, մթերատու հատկանիշների բարելավման նորամուծությունները:

Անասնաբուծության համախառն արտադրանքում ունեցած 60.8% տեսակարար կշռով (աղյուսակ 2.2.6), տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության մեջ ունեցած տնտեսական նշանակությամբ տավարաբուծությունը ունի գերակա դիրքեր ՀՀ անասնաբուծության ճյուղում, հետևապես և բացառիկ կարևորություն՝ ոլորտի գիտական վերելքի ասպարեզում: Տավարի պահվածքի պայմանների բարելավման ուղղությամբ առաջարկություններ են կատարվել Խ.Մ. Սիմոնյանի, Լ.Մ. Մինասյանի և Ա.Խ. Սիմոնյանի կողմից 10 գլուխ ունեցող գյուղացիական տնտեսություններում անասնագոմի կառուցման, կերերի բաշխման, ջրման, գոմաղբի հեռացման, կովերի կրթման մեքենայացված եղանակների ներդրմամբ<sup>49</sup>: Սակայն, դրա կիրառումը դեռևս այնքան էլ իրատեսական չէ գյուղացիական տնտեսությունների համար, նրանց պատրաստակամության բացակայության և ֆինանսական միջոցների սակավության հետևանքով, որը կարող ենք հավաստել մեր կողմից իրականացված դիտարկումներով և համանման գլխաքանակ ունեցող գյուղացիական տնտեսությունների հետ հարցումներով: Պահվածքի բարելավման առնչությամբ նորովի խոսք է Ֆրանկ Զ.Ս.Մ. Վան Էդենբուրգի (Նիդեռլանդներ) առաջարկությունը (ինչեցված 2013թ. Դե

<sup>48</sup> Родионов Г.В., Изилов Ю.С., Харитонов С.Н., Табакова Л.П., Скотоводство: учебник / М.: КолосС, 2007. – с. 138

<sup>49</sup> Simonyan Kh., Simonyan A., Minasyan L., Technological parameters of keeping cows for small farms // Yer.: Bulletin of National agrarian university of Armenia № 3, 2015. – pp. 63-66

Լավալ ընկերության կողմից կազմակերպված կովերի երկարակեցությանը նվիրված գիտաժողովում), ըստ որի տավարի նստելա և պառկելու պետք է լինի անօրգանական նյութից, քանզի օրգանական նյութերը կարող են բակտերիաների զարգացման պատճառ հանդիսանալ, մինչդեռ գյուղացիական տնտեսություններում հատակն հաճախ ծածկվում է օրգանական նյութերով (օրինակ՝ ծղոտով) ուստի հաջողությամբ կարող է կիրառվել նրանց կողմից<sup>50</sup>:

Անասնաբուծության վարման համակարգերի արդիականացման անքակտելի մասն են անասունների կերակրման նոր եղանակերի, նոր կերերի օգտագործման ուղղությամբ տարվող գիտական ուսումնասիրությունները: Կենդանիների կերաբաժնում ցեոլիտների օգտագործումը բարելավում է նյութափոխանակությունը, նպաստում քաշաճի և կերահատուցման բարձրացմանը<sup>51</sup>: Այդ նպատակին են ծառայում նաև պրեմիկսները, որոնք մսային մթերատվության 10-25%-ով խթանումից բացի նպաստում են հիվանդությունների կանխարգելմանը՝ կապված վիտամինների և միկրոտարրերի պակասի հետ<sup>52</sup>:

Ա.Վ. Ազիզյանի և Զ.Ա. Ղահրամանյանի կատարած ուսումնասիրությունները պրեմիկսների օգտագործմամբ հորթերին կերակրելիս ցույց են տվել քաշաճի 9.5-11.2%-ով բարելավում<sup>53</sup>: Ըստ Ա.Մ. Քարաջյանի և Վ.Ա. Աբրահամյանի՝ ցեոլիտների օգտագործումը խ.ե.ա. մատղաշի աճեցման ժամանակ 3.8-8.5%-ով նվազեցնում է կերերի ծախսը քաշաճի միավորի հաշվով և բարելավում մսի որակը<sup>54</sup>:

Խ.Մ. Սիմոնյանը, Լ.Մ. Մինասյանը և Ա.Խ. Սիմոնյանը և Ա. Վ. Ավագյանը ուսումնասիրել են տոհմային ցուլիկների բտման տեխնոլոգիան 1900 կգ կերի միա-

---

<sup>50</sup> Cow longevity conference, Hamra Farm, Sweden, Conference Proceedings / Tumba: DeLaval, 2013. – p. 82

<sup>51</sup> Караджян А.М., Мармарян Ю.Г., Абрамян В.А., Перспективы использования природных цеолитов в рационах животных // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 1, 2009. – с. 60

<sup>52</sup> Мухина Н.В., Смирнова А.В., Черкай З.Н., Талалаева И.В., Корма и биологически активные кормовые добавки для животных: учеб. пособие / М.: КолосС, 2008. – с. 205

<sup>53</sup> Азизян А.В., Каграманян Дж.А., Экономическая эффективность использования премиксов при выращивании телят // Ер.: Известия Национального аграрного университета Армении, № 1, 2013. – с. 57

<sup>54</sup> Караджян А.М., Абрамян В.А., Использование природных цеолитов в рационах крупного рогатого скота // Ер.: Известия государственного аграрного университета Армении, № 3/4, 2008. – с. 45

վորի և 216 կգ մարսելի սպիտակուցի օգտագործմամբ, որն ապահովում է 355 կգ կենդանի զանգված 14 ամսականում<sup>55</sup>:

Մսի արտադրության ծավալների ավելացման ուղղությամբ նորույթ են հորմոնների օգտագործման միջոցով աճի խթանման կենսատեխնոլոգիական մեթոդները<sup>56</sup>: Սակայն դրանց ներդրման վերաբերյալ մեթոդների հասանելիությունը խիստ սահմանափակ է գյուղացիական տնտեսությունների համար:

Կոտայքի մարզի Հրազդանի և Աբովյանի տարածաշրջաններում *Կովկասյան գորշ* և մսատու որոշ ցեղերի (*Հերեֆորդ, Աբերդին-անգուս, Շարոլե, Լիմուզին*) տրամախաչման ուղղությամբ Ռ.Թ. Սարգսյանի կատարած հետազոտությունները ի հայտ են բերել բավականին բարձր ցուցանիշներ: Մասնավորապես, ցուլիկներն արդեն 15 ամսական հասակում ունեցել են 340-385 կգ կենդանի զանգված, մեկ կգ քաշաճի վրա ծախսելով 7-7.3 կգ կերի միավոր<sup>57</sup>:

ՀՀ-ում տավարի մսի արտադրության քանակի ավելացման հարցի առնչությամբ գիտական դիրքորոշումները տարասեռ են, ինչպիսիք են օրինակ՝ *Կովկասյան գորշի* կովերին տրամախաչելը մսատու ուղղության ցեղերի հետ<sup>58</sup>, բարձր արտադրողական էլիտային ցուլիկների սերմով *Կովկասյան գորշին* սերմնավորելը<sup>59</sup> կամ կաթնատու նախրի միայն 10-15%-ին բեղմնավորելը մսատու ցեղերի, ներառյալ՝ սիմենթալի սերմով<sup>60</sup> և այլն:

Ճյուղի զարգացման ներուժն ըստ ամենայնի յուրացնելու համար առանցքային շեշտադրումներն արվում են *Կովկասյան գորշի* վրա, քանի որ բուծվող տավարի

<sup>55</sup> Симонян Х.М., Симонян А.Х., Минасян Л.М., Авакян А.В., Технология выращивания племенных бычков в фермерских хозяйствах // Ер.: Известия национального аграрного университета Армении № 2, 2013. – с. 51-54

<sup>56</sup> Mohamaddi H., Mkhitarian R., Yeghoyan S., Pirsaraei Z., Exogenous hormones usage in farm animals breeding to increase meat, egg and milk production // Yер.: Bulletin of State agrarian university of Armenia № 1, 2010. – pp. 74-75

<sup>57</sup> Սիմոնյան Խ.Մ., Տավարաբուծության զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2008. – էջ 590

<sup>58</sup> Մանասյան Վ.Գ., ՀՀ անասնաբուծության գոտիական մասնագիտացումը և ներճյուղային կառուցվածքի տեղաշարժերը // Եր.: Ագրոգիտություն, № 11-12, 2006. – էջ 495

<sup>59</sup> Симонян С.Х., Симонян А.Х., Есаян С.П., Читчан Т.Ж., Состояние и задачи выращивания, отбора и использования племенных бычков в крестьянских хозяйствах Армении // Ер.: Известия государственного аграрного университета Армении, № 1, 2011. – с.102

<sup>60</sup> Հայկյան Ա.Հ., Զավադյան Հ.Ա., Չատինյան Ռ.Ա., Անասնաբուծական մթերքների արտադրության ավելացման և արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները շուկայական տնտեսության անցման պայմաններում // Եր.: Ագրոգիտություն, № 3-4, 1997. – էջ 123

ընդհանուր գլխաքանակի մեջ վերոհիշյալ ցեղի կենդանիները կազմում են շուրջ 95%<sup>61</sup>: Սակայն յուրաքանչյուր լուծում պիտի լինի հաշվեկշռված՝ ՀՀ տնտեսավարող սուբյեկտների և անասնաբուծության ռազմավարական նպատակների դիրքերից:

Տավարի մսի արտադրության համար մեծ ռեզերվ է արոտագիրացման ճիշտ կազմակերպումը, որը նպաստում է տավարի մսային մթերատվության բարձրացմանը, արոտավայրերի ռացիոնալ օգտագործմանը, տնտեսում է կերերը: Ներկայումս նույնիսկ զարգացած և ինտենսիվ անասնապահություն ունեցող երկրներում մեծ է արոտավայրերի կերային ռեսուրսների նշանակությունը: Օրինակ, ԱՄՆ-ում արոտավայրերի կերերը ըստ սննդարարության ունեն 36.9% տեսակարար կշիռ կերերի ընդհանուր կառուցվածքում, իսկ մսային անասնապահության մեջ՝ մինչև 53%<sup>62</sup>: Աշխարհում արոտային պահվածքին ադապտացված տավարի ցեղերից է *Աբերդին-անգուսյանը*, որի մատղաշի քաշաճը արոտային շրջանում հասնում է 900-1000 գրամի<sup>63</sup>: Արոտագիրացման ընթացքում մատղաշի կենդանի զանգվածը ավելանում է 40-60, իսկ հասուն տարիքի կենդանիներինը՝ 25-30%-ով<sup>64</sup>: ՀՀ բարձր լեռնային արոտավայրերին գերազանց հարմարվածության հատկանիշներով անփոխարինելի է *Կովկասյան գորշը*: Սակայն, մեր կողմից Կոտայքի մարզի գյուղական համայնքներում իրականացված ընտրանքային հետազոտության արդյունքներով պարզված է, որ արոտների վիճակով, ջրաբեհացման ցածր մակարդակով, օգտագործման գիտական համակարգի բացակայության և այլ պատճառներով բավականաչափ տարբեր են արոտարածեցման շրջանում ձեռքբերված քաշաճի միջին ցուցանիշները, որոնք զգալիորեն զիջում են արևմտյան ստանդարտներին:

Ն.Ա. Տաբակովի, Լ.Ե. Տյուրինայի, Ս.Ա. Բուլիգինայի հետազոտությունում ներկայացվել է արոտավայրերի հատվածավորման, դրանցում անասունների ամառային

<sup>61</sup> Սիմոնյան Խ.Մ., Տավարաբուծության ներկա վիճակը և բարեփոխման ու զարգացման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2011. – էջ 5

<sup>62</sup> Улезько А.В., Котарев А.В., Тютюников А.А., Развитие ресурсной базы регионального рынка мяса крупного рогатого скота: монография / Воронеж: ФГБОУ ВПО Воронежский ГАУ, 2012. – с. 25

<sup>63</sup> Родионов Г.В., Изилов Ю.С., Харитонов С.Н., Табакова Л.П., Скотоводство: учебник / М.: КолосС, 2007. – с. 136

<sup>64</sup> Սարգսյան Ռ.Թ., Չիթյան Տ.Ժ., Հովհաննիսյան Ա.Հ., Տավարաբուծություն, դասագիրք / Եր.: ՀՊԱՀ, 2012. – էջ 219

կացավայրերի կառուցման և անասուններին պահելու եղանակներ, շեշտադրում անելով *ինտենսիվ-արոտային բտման* տեխնոլոգիայի վրա<sup>65</sup>:

Աղյուսակ 1.2.1

*Տավարի մսացու մատղաշի արոտագիրացման արդյունքներն ՀՀ-ում*

| Հետազոտության վայրեր | Մատղաշի տարիքը արոտագիրացման ժամանակ, ամիս | Ընդհանուր քաշաճը, կգ | Օրական քաշաճը, գրամ |
|----------------------|--------------------------------------------|----------------------|---------------------|
| Բազարչայ             | 24-30                                      | 111                  | 810                 |
|                      | 30                                         | 91.2                 | 1013                |
| Յանխ                 | 12-18                                      | 106                  | 987                 |
|                      | 24-30                                      | 122.2                | 1131                |
| Սեմյոնովկա           | 24-30                                      | 82.6                 | 870                 |

Աղբյուր՝ Սիմոնյան Խ.Մ., Սիմոնյան Ա.Խ., Տավարի մսի արտադրության ավելացման և որակի բարելավման ուղիները ՀՀ-ում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2015. – էջ 64

Հայաստանում տավարի արոտագիրացման ուղղությամբ 1950-ականներից գիտական հետազոտություններ են կատարվել Խ.Մ. Սիմոնյանի կողմից, որի արդյունքում արձանագրվել են տավարի քաշաճի բարձր ցուցանիշներ (աղյուսակ 1.2.1): Սակայն, արոտագործման գիտական համակարգի փոշիացման, արտադրողականության նվազման հետևանքով այս ցուցանիշները զգալիորեն անկում են ապրել: Ա.Խ. Սիմոնյանը նշում է, որ ՀՀ բնական արոտների վիճակի, կերակրման և պահվածքի պայմաններում նպատակահարմար չէ զարգացնել մսային տավարաբուծությունը<sup>66</sup>: Ըստ էության, այժմ գյուղացիական տնտեսություններում արոտագիրացում գրեթե չի կիրառվում, այլ կազմակերպվում է արոտարածեցում:

Արոտային բուսականության բերրիության պահպանումը պահանջում է տարեկան արոտարածեցման համար օգտագործվող տարածքի մոտ 15%-ը ենթարկել բարելավման<sup>67</sup>:

<sup>65</sup> Табаков Н.А., Тюрина Л.Е., Булыгина С.А., Состояние, проблемы и перспективы развития мясного скотоводства в Красноярском крае: монография / Красноярск: Кр. ГАУ, 2010. – с. 175

<sup>66</sup> Симонян А.Х., Основные принципы специализации скотоводства, отбора и размещения пород скота в Армении // Известия Государственного аграрного университета Армении, № 4, 2009. – с. 84

<sup>67</sup> Бараников А.И. и др., Нормативно-правовые и технологико-экономические аспекты развития приоритетных отраслей животноводства: монография / пос. Персиановский: Донский ГАУ, 2013. – с. 173

ՀՀ-ում «Համայքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակության» (ՀԳՌԿՄ) ծրագրի շրջանակներում կառուցվել է 165 կմ ջրագիծ, տեղադրվել՝ 204 խմոց, ջրարբիացվել է շուրջ 115 հազ. հա արոտ: Հեռագնա արոտներում կառուցվել են 12 անասնապահի տնակ, 12 փարախ՝ 8050 մ<sup>2</sup> մակերեսով: Հետագայում նախատեսվում է կառուցել 240 կմ ջրագիծ, տեղակայել 290 խմոց՝ ջրարբիացնելով շուրջ 160 հազ. հա արոտավայր<sup>68</sup>:

ՀՀ արոտավայրերի կերային ռեսուրսների լիարժեք օգտագործման համատեքստում չափազանց մեծ է մանր եղջերավոր անասնաբուծության դերակատարությունը, քանզի մեր արոտների 1/4-ից ավելին տեղակայված է 12<sup>0</sup>-ից մեծ թեքությունների վրա<sup>69</sup>: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ ոչխարները և այծերը փոքր կճղակների պատճառով մեծ ճնշում են գործադրում հողին և վտանգ են ներկայացնում արոտավայրերի համար: Մանր եղջերավոր անասուններով արոտների գերբեռնվածությունը հանգեցնում է ոտնահարված աստիճանավոր ճանապարհների առաջացմանը և հողի վերնաշերտի հողատարմանը, որն հաճախ կազմում է արոտավայրերի ընդհանուր տարածության 30%-ը (Արագած) և նույնիսկ 60%-ը (Զանգեզուր, Կապան, Մեղրի)<sup>70</sup>: Այս պարագայում մ.ե.ա. գլխաքանակի ավելացումը չպետք է հանգեցնի արոտների գերշահագործման, նույնիսկ եթե տնտեսական շահը դա է պահանջում:

Ոչխարի մսի արտադրության կազմակերպման գործում մեծ է հոտի կառուցվածքի դերը: Արտասահմանյան երկրների (Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Արգենտինա և այլն) փորձը ցույց է տալիս, որ նպատակահարմար է մսաբրդատու ուղղության ոչխարների ձմեռող գլխաքանակի մեջ ունենալ մաքիների 75-85% մասնաբաժին, ինչին կարելի է հասնել, երբ կիրառվում է մատղաշի ինտենսիվ աճեցում, որոնց սպանդի են ենթարկում 5-9 ամսականում<sup>71</sup>:

<sup>68</sup> ՀՀ գյուղատնտեսության նախարար Սերգո Կարապետյանի ելույթը «Տնտեսական օրակարգ» խորագրով համաժողովին, <http://minagro.am/>

<sup>69</sup> Քլոյան Հ.Գ., Հայաստանի Հանրապետության ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը / Եր.: ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարություն, 2002. – էջ 135

<sup>70</sup> Մելքոնյան Մ.Ս., Ոչխարաբուծության զարգացման էտապները և ինտենսիվացման ուղիները / Եր.: Հայաստան, 1974. – էջ 9

<sup>71</sup> Նույն տեղում, էջ 103

Ներկայումս այծերի առավել բարձր մսային մթերատվություն ունեցող ցեղերն են *Սպիտակ գերմանականը* (ործերը 85-100, էգ այծերը՝ 50-70 կգ), *Ֆրանսիական ալպիականը* (80-100 կգ ործերը և 60-80 կգ էգերը), *Ջանենյանը* (80-85 կգ ործերը և 50-60 կգ՝ էգերը)<sup>72</sup>:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ տեղական և ԱՄՆ-ից ներմուծված բարձր մթերատու այծերի խաչասերման միջոցով ստացված այծերը հարմարվող են ՀՀ բնակլիմայական և էկոլոգիական պայմաններին<sup>73</sup>:

Արդյունաբերական տեխնոլոգիային հարմարվածության շնորհիվ խոզաբուծությունը և թռչնաբուծությունն ունեն առաջատար դիրքեր մսային անասնաբուծության ենթաճյուղում, որը պարզորոշ է մսի համաշխարհային արտադրության հաշվեկշռում նրանց գումարային 72.6% մասնաբաժնից (աղյուսակ 2.1.3):

Իրենց վաղահասությամբ ու բազմապտղությամբ խոզերը մեծ հնարավորություններ են ստեղծում մսի արտադրության համար, քանի որ մեկ խոզամայրից տարեկան կարելի է ստանալ 2.2-2.3 ծին ու մինչև 2.5 տոննա միս<sup>74</sup>:

Խոզի մսի արտադրության կարևոր նախադրյալ է էժան սպիտակուցային կերի բազան, որն ՀՀ-ում 1991-ից հետո կազմալուծվեց՝ շրջափակման, տնտեսական գործընկերային կապերի ու տրանսպորտային համակարգի խափանման հետևանքով:

Խոզաբուծությունը արդյունաբերական հիմքերով կազմակերպելու, նրանում գիտության նվաճումների ներդրման շնորհիվ աշխարհում արձանագրվում են քաշաճի անհամեմատ բարձր ցուցանիշներ: Առաջավորներից է Դանիան, որտեղ խոզերը 100 կգ քաշի են հասնում 160-165 օրում, միջին օրական քաշաճը կազմում է 630, իսկ բտման տակ դրված խոզերինը՝ 868 գրամ<sup>75</sup>: Առավել էժան խոզի միս արտադրող

<sup>72</sup> Москаленко Л.П., Филинская О.В., Козоводство: учеб. пособие / Ярославль: ФГОУ ВПО Ярославль-ская ГСХА, 2011. – с. 3, 124-126, 131

<sup>73</sup> Татевосян Л.Г., Генетические основы использования физиологических и иммунобиохимических показателей рогатого скота в ветеринарии и селекции // Ер.: Известия национального аграрного университета Армении, № 2, 2014. – с. 88

<sup>74</sup> Դավթյան Գ., Մարգարյան Լ., Աբգարյան Վ. և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, ուս. ձեռնարկ / Եր.: ՀԳԱ, 2004. – էջ 328

<sup>75</sup> Коваленко В.П., Лысых И.Г., Промышленное производство молока и свинины в Дании: учеб. пособие / Краснодар: Советская Кубань, 2005. – с. 58-59



երկրորդներից են Բրազիլիան, Չիլին, Կանադան, ԱՄՆ-ը, Դանիան, Լեհաստանը, Չեխիան և այլն<sup>76</sup>:

Արտասահմանում լիարժեք համակցված կերեր մշակելու հետ մեկտեղ արտադրվում են մեծաքանակ հավելումներ, որոնք պարունակում են հանքային նյութեր, վիտամիններ, ամինաթթուներ, ֆերմենտներ և այլ կենսաբանական ակտիվ հավելումներ, ինչը թույլ է տալիս ֆերմերներին սեփական տնտեսությունում ստանալ լիարժեք համակցված կերեր՝ համակցելով դրանք սեփական արտադրության հատիկի հետ<sup>77</sup>:

Խոզերի մթերատվության բարձրացման միջազգային պրակտիկայում տարածում ստացած միջոցներից են քաշաճի խթանիչները, որոնք հաճախ անհամատեղելի են արտադրվող մսի էկոլոգիական անադարտության պահանջի հետ: Այս առումով հիշատակության է արժանի Ս.Մ. Եղոյանի (<ԱԱՀ) մշակած կենսապատրաստուկը (*փայծար*), որն իր բուժ-կանխարգելիչ և քաշաճի խթանիչ հատկություններից բացի էկոլոգիապես անվտանգ է խոզերի, իսկ դրանցից ստացված միսը՝ մարդկանց համար: Լիարժեք կերակրման դեպքում *փայծարը* 13-15% լրացուցիչ քաշաճ է ապահովում առանց ավելորդ ծախսերի<sup>78</sup>: Կիրառման տեխնոլոգիայի պարզությամբ և ֆինանսական մատչելիությամբ (450 դր/ներարկում) այն հասանելի է մեր գյուղացիական տնտեսությունների համար:

Խոզերի մթերատվության բարձրացման համար շատ կարևոր է սպիտակուցների և անփոխարինելի ամինաթթուների ապահովումը, որովհետև կերաբաժնում դրանց պակասը կամ բացակայությունը հանգեցնում է քաշաճի միավորի հաշվով կերերի զգալի գերաժախսի<sup>79</sup>: Մասնավորապես, լիարժեք չկերակրելու և պահվածքի վատ պայմանների դեպքում խոզերը մեկ կգ քաշաճի վրա կարող են ծախսել 8-10 կգ

<sup>76</sup> Морозов Н.М., Организационно-экономические и технологические основы механизации и автоматизации животноводства / М.: ФГБНУ Росинформагротех, 2011. – с. 22, 23

<sup>77</sup> Буяров В.С., Михайлова О.А., Крайс В.В., Буяров А.В., Инновационные технологии производства свинины, учеб. пособие / Орел: Орел ГАУ, 2009. – с. 62-63

<sup>78</sup> Անասնաբուծություն և անասնաբուժություն, խորհրդատվական գրքույկ / Եր.: Գյուղատնտեսության աջակցության հանրապետական կենտրոն, 2005. – էջ 25-29

<sup>79</sup> Шацких Е.В., Гафаров Ш.С., Бояринцева Г.Г., Сафронов С.Л., Использование кормовых добавок в животноводстве: учеб. пособие / Екатеринбург: УрГКСХА, 2006. – с. 43

կերամիավոր<sup>80</sup>: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ խոզերի մթերատվության 60%-ը կախված է կերերից, 20%-ը՝ միկրոկլիմայից, իսկ 20%-ը՝ գենետիկական պոտենցիալից<sup>81</sup>:

Թռչնաբուծությունը որակական մեծ առաջընթաց է ապրել վերջին տասնամյակների ընթացքում: Եթե 1925թ. 1.5 կգ միս ստանալու համար անհրաժեշտ էր 120 օր և մեկ կգ քաշաճի վրա ծախսվում էր մոտ 5 կգ կեր, ապա այժմ դրա համար պահանջվում է 29 օր՝ ծախսելով 1.5 կգ-ից փոքր ինչ ավելի կեր<sup>82</sup>: Բացի այդ, ներկայումս թռչնաբուծության մեջ կիրառվող հավելումները թույլ են տալիս նվազեցնել կերերի ծախսը քաշաճի վրա<sup>83</sup>:

Ժամանակակից ձվամսատու (համակցված) ուղղության հավերը (*Լիվենյան, Ջագորյան, Մոսկովյան, Ռոդ-այլենդ, Նյուհենպշիր, Պլիմուտրոկ, Սուսքս* և այլն) ունեն մսային ուղղությանը մոտ հատկություններ՝ հավերի քաշը՝ մինչև 3 կգ, աքաղաղների՝ մինչև 4 կգ է<sup>84</sup>: Յու. Գ. Մարմարյանի համոզմամբ՝ մեր գյուղացիական տնտեսությունների համար ավելի արդյունավետ է հավերի *Երևանյան* ցեղի բազմացումը, որոնք բնական իմունիտետի, ցածր պահանջկտության շնորհիվ ունակ են հարմարվելու տեղական պայմաններին և գերազանցում են բոլոր արդյունաբերական կրոսներին մսի և ձվի համով<sup>85</sup>:

Չնայած գյուղացիական տնտեսությունների թռչնամսի որակական առավելություններին, մասնագիտական տեղեկատվության պակասի պատճառով հաճախ չեն պահպանվում այդ հատկանիշներին նպաստող պահանջները: Օրինակ, շատ կարեւոր է, որ նախասպանդային ժամանակ կենդանիները սթրեսային վիճակում չլինեն,

---

<sup>80</sup> Мохов Б.П., Солозобова Т.Б., Семерханов З.Л., Егорова В.В., Николаева Л.К., Шаронин А.Н., Производство продукции животноводства: учебник / Ульяновск: ГСХА, 2006. – с. 118

<sup>81</sup> Коновалов В.В., Механизация технологических процессов животноводства: часть 1. Механизация приготовления и раздачи кормов: учеб. пособие / Пенза: РИО ПГСХА, 2002. – с. 3

<sup>82</sup> Буяров В.С., Столляр Т.А., Буяров А.В., Научные основы ресурсосберегающих технологий производства мяса бройлеров: монография / Орел: Орел ГАУ, 2013. – с. 61-62

<sup>83</sup> Кошчаев А.Г., Хасанова С.А., Хатхакумов С.С., Калюжный С.А., Повышение продуктивности птицеводства с применением пробиотиков // Ер.: Известия национального аграрного университета Армении № 1, 2014. – с. 62

<sup>84</sup> Курчаева Е.Е., Технология хранения продукции животноводства, ч. 2., Технология хранения мяса и мясопродуктов: учеб. пособие / Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. – с. 11

<sup>85</sup> Մարմարյան Յու.Գ. և ուրիշներ, Անասնաբուծության հիմունքներ, դասագիրք / Եր.: Ասողիկ, 2001. – էջ 364

չստանան վնասվածքներ, մինչդեռ դրանց ավելի քան 70%-ը կարող է լինել ձեռքով «որսալու» դեպքում<sup>86</sup>:

Մսամթերքի ներմուծումների աճի և տարեցտարի սրվող մրցակցության պայմաններում նորամուծական գործունեությունը և գիտատեխնիկական առաջընթացի նորույթների ներդրումը մսամթերքի արտադրությամբ զբաղվող ձեռնարկությունների համար ոչ միայն սեփական դիրքերի պահպանման, այլև արտաքին շուկայի նրվաճման գրավականն է: ԵՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցությունից հետո ՀՀ մսամթերք արտադրող կազմակերպությունների համար բացվել են լայն հնարավորություններ, բայց և լրջագույն մարտահրավերներ Եվրասիական խոշոր արտադրողների հետ միասնական մրցակցային միջավայրում գործառնության պայմաններում: Ներկայումս ԵՏՄ շուկայում հայկական մսամթերք արտադրողների հիմնական արտահանման ուղղությունը Բելառուսն է և ՌԴ-ն (Ղազախստանը և Ղրղզստանը դժվար հասանելի են տրանսպորտային մեծ ծախսերի, փոխադրման ժամանակահատվածի, առևտրային թույլ կապերի և որոշ այլ օբյեկտիվ սահմանափակումների պատճառով), որոնց մսամթերքի արտադրությունը բնակչության մեկ շնչի հաշվով համապատասխանաբար 45.8 և 36.6 կգ է այսինքն՝ 20.8 և 16.6 անգամ ավելի, քան ՀՀ համանուն ցուցանիշը (աղյուսակ 1.1.1)<sup>87,88</sup>: Հայկական մսամթերք արտադրողների համար ԵՏՄ շուկայում քանակապես մրցակցելը բելառուսական և ռուսական արտադրողների հետ տեսանելի ապագայում անհավանական է, ուստի իրատեսական է որակական հատկանիշներով մրցակցային առավելությունների ձեռքբերումը:

---

<sup>86</sup> Буяров В.С., Инновационные технологии производства мяса бройлеров, учеб. пособие / Орел: Орел ГАУ, 2009. – с. 237

<sup>87</sup> Статистический ежегодник республики Беларусь 2016 / Минск: НСКРБ, 2016. – с. 54, 293

<sup>88</sup> Российский статистический ежегодник 2016, стат. сборник / М.: Росстат, 2016. – с. 69, 360

## **ԳԼՈՒԽ 2. ՄՍԻ ԵՎ ՄՍԱՄԹԵՐՔԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ**

### **2.1. Մսի արտադրության համաշխարհային և տարածքային հիմնախնդիրներն ու առանձնահատկությունները**

Մսի համաշխարհային արտադրության զարգացումը և կառուցվածքի օպտիմալացումը բխում է համայն մարդկության, ազգերի և պետությունների պարենապահովվածության պահանջից: Հայաստանն այս ասպարեզում ունի իր շահերը և նպատակները, քանզի հանդիսանալով միս և մսամթերք ներկրող երկիր, կրում է մսի համաշխարհային արտադրության, գների և միջազգային առևտրի գլոբալ զարգացումների ներգործությունը:

Մսի բաժին է ընկնում անասնաբուծության համաշխարհային համախառն արտադրանքի (1.4 տրլն. ԱՄՆ դոլար) 64.5%-ը (887.2 մլրդ. ԱՄՆ դոլար)<sup>89,90</sup>, թեև զարգացման միտումներ տանում են անասնաբուծական այլ մթերքների դիրքերի ամրապնդմանը: Միայն անցած մեկ տասնամյակում մսի համաշխարհային արտադրությունն ավելացել է 51.1 մլն տոննայով (19.1%-ով) և աճն ընթանում է պրոգրեսիվ ուղով. 2010-2015թթ. այն կազմել է 28.4 մլն տոննա 2005-2010թթ. 22.7-ի դիմաց, իսկ հավելյալ տեմպը հիշյալ ժամանակահատվածներում՝ 9.8 և 8.5 % համապատասխանաբար (աղյուսակ 2.1.1): Այնուամենայնիվ, մսի արտադրության և սպառման բաշխվածությունն էգալիտար չէ համաշխարհային և տարածքային մակարակներում: Մսի արտադրության ոչ միայն բացարձակ, այլև հարաբերական ցուցանիշների անհավասարությունը առանձին տարածաշրջանների ու երկրների միջև եռապատիկ և քառապատիկ անգամ է (Հավելված 8): Գյուղատնտեսական հողատեսքերի արդյունավետ օգտագործման ամենաբարձր ցուցանիշը Եվրոպայինն է, որի արևմտյան շրջանները Գոլֆստրիմ օվկիանոսային հոսանքի շնորհիվ ունեն բացառիկ բարենպաստ պայմաններ մսի արտադրության էքստենսիվ և ինտենսիվ զարգացման համար: Մեկ

<sup>89</sup> Food outlook, Biannual report on global food markets, Oct. 2016 / Rome: FAO, 2016. – pp. 109-113, 119

<sup>90</sup> Statistical database of FAO, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QL>

շնչի հաշվով մսի արտադրության Օվկիանիայի բարձր մակարդակը կապված է աշխարհամասի նոսր բնակեցման հետ (4.6 մարդ/կմ<sup>2</sup>, երբ նրան բաժին է ընկնում աշխարհի գյուղատնտեսական հողատեսքերի 8.6%-ը<sup>91</sup>):

Աղյուսակ 2.1.1

*Մսի արտադրության և սպառման ընդհանուր պատկերն աշխարհում և ՀՀ-ում*

| Ցուցանիշներ                   |           |                                   | Չափի<br>միավոր | 2005  | 2010  | 2015  |
|-------------------------------|-----------|-----------------------------------|----------------|-------|-------|-------|
| Մսի արտադրությունը            | աշխարհում | ընդամենը                          | մլն տ          | 268.1 | 290.8 | 319.2 |
|                               |           | 1 շնչի հաշվով                     | կգ             | 41.1  | 42.2  | 43.4  |
|                               |           | 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով | գ              | 54.3  | 59.7  | 65.1  |
|                               | ՀՀ-ում    | ընդամենը                          | հազ. տ         | 56.0  | 69.5  | 100.4 |
|                               |           | 1 շնչի հաշվով                     | կգ             | 17.4  | 21.3  | 33.5  |
|                               |           | 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով | գ              | 40.3  | 40.6  | 60.7  |
| Մսի սպառումը 1<br>շնչի հաշվով |           | աշխարհում                         | կգ             | 41.5  | 42.0  | 43.2  |
|                               |           | զարգացած երկրներում               |                | 83.1  | 78.6  | 95.7  |
|                               |           | զարգացող երկրներում               |                | 30.7  | 31.9  | 31.6  |
|                               |           | Հայաստանում                       |                | 19.9  | 21.1  | 23.2  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Food outlook, Global Market Analysis June 2006 / Rome: FAO, 2006. – p. 27, Novem. 2011 / 2011. – p. 59, Oct. 2016 / 2016. – p. 49, FAO statistical yearbook 2012. World food and agriculture / Rome: FAO, 2012. – p. 36, OECD-FAO Agricultural outlook 2016-2025 / Paris: OECD/FAO, 2016. – p. 127, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2006. – էջ 298, 312, 2012. – էջ 290, 304, 2016. – էջ 293, 307, Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 92, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 92, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 97

Մսի արտադրության և սպառման համաշխարհային և ՀՀ ցուցանիշների համեմատությամբ (աղյուսակ 2.1.1) պարզվել է, որ.

- ՀՀ-ում մսի սպառման աճի տեմպերը բարձր են աշխարհի ու զարգացած երկրների միջին ցուցանիշներից, սակայն նրա մակարդակը դեռևս 20 կգ-ով (86.2%) ցածր է աշխարհի, և 8.4 կգ-ով՝ (36.2%) զարգացող երկրների միջին ցուցանիշից,

<sup>91</sup> Statistical database of FAO, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/RL>

- 100 հա գյուղատնտեսական հողերի հաշվով 60.7 g մսի արտադրությամբ ՀՀ-ն 4.4 g-ով ցածր է աշխարհի միջին ցուցանիշից, թեև հաշվարկի մեջ չեն ներառվել անհայտ կարգավիճակ ունեցող 392.2 հազ. հա հողերը<sup>92</sup>, որի դեպքում տարբերությունը կկազմեր 16 g: Մեկ շնչի հաշվով արտադրվող 33.5 կգ մակարդակով ՀՀ-ն 29.5, իսկ էներգետիկ համարժեքով միայն 9.2%-ով է զիջում համաաշխարհային միջին ցուցանիշին (աղյուսակ 2.1.3), ինչը վկայում է մատենականների ֆիզիկական կշիռների գումարման եղանակի մեթոդաբանական կատարելագործման պահանջի մասին:

- մսի արտադրությունն աշխարհում մեկ շնչի հաշվով ավելացել է 2.3 կգ-ով (միջին տարեկանը 0.5%-ով): Գյուղատնտեսական հողերի 100 հա-ի հաշվով 65.1 g արտադրությունն ու միջին տարեկան 1.9% հավելաճը խոսում են այս ոլորտում առկա չօգտագործված ռեսուրսների մասին:

Ռեսուրսների հասանելիությամբ և օգտագործման տնտեսական արդյունավետության չափանիշով բացատրվում է մսի արտադրության տարածքային անհամաչափ աշխարհագրությունը ինչպես երկրագնդի, այնպես էլ տարածաշրջանների ու երկրների մասշտաբով: Տիրապետելով հսկայածավալ գյուղատնտեսական հողատեսքերի (65.2 մլն հա<sup>93</sup>, այդ թվում՝ 46 մլն հա վարելահողերի<sup>94</sup>), հացահատիկային արտադրության (53.3 մլն տ), Կանադան արտադրում է այնքան միս (4.4 մլն տ), ինչքան շատ ավելի սահմանափակ ռեսուրսային կարողությունների տիրապետող Վիետնամը (4.4 մլն տ)<sup>95</sup>, իսկ ՌԴ-ն 100 հա գյուղատնտեսական հողատեսքերի հաշվով (41 g)<sup>96</sup> արտադրում է ավելի քիչ միս, քան ՀՀ-ն (աղյուսակ 2.1.1): Մսի արտադրության համար լավագույն բնառեսուրսային պայմաններ ունեցողները հիմնականում զարգացած երկրներն են, որոնց մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրությունը էապես բարձր է գիտականորեն հիմնավորված սպառման նորմայից: Մսի արտադրության և սպառման անհամամասնությունները բնորոշում է նաև զարգացած և զարգացող երկրների միջև մսի սպառման մակարդակների ավելի քան 3 անգամ տարբերության

<sup>92</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 293

<sup>93</sup> Statistical database of FAO, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/RL>

<sup>94</sup> Мировая экономика: учебник, под ред. А.С. Булатова / М.: Экономистъ, 2005. – с. 118

<sup>95</sup> Food outlook, Biannual report on Global food markets, Oct. 2016 / Rome: FAO, 2016. – pp. 90, 108

<sup>96</sup> Նույն տեղում, էջ 108, Российский статистический ежегодник 2016, стат. сборник / М.: 2016. – с. 58

*Մսի արտադրության մարզային պատկերը և կառուցվածքը ՀՀ-ում (կենդանի քաշով)\**

| Ցուցանիշներ                                   |                                       | Տարի | Արագածոտն | Արարատ | Արմավիր | Գեղարքունիք | Լոռի | Կոտայք | Շիրակ | Սյունիք | Վայոց Ձոր | Տավուշ |
|-----------------------------------------------|---------------------------------------|------|-----------|--------|---------|-------------|------|--------|-------|---------|-----------|--------|
| Մսի արտադրությունը                            | ընդամենը (հազ. տոննա)                 | 2005 | 10.8      | 8.8    | 10.9    | 15.7        | 9.9  | 10.0   | 13.7  | 7.8     | 3.5       | 7.5    |
|                                               |                                       | 2010 | 14.4      | 8.0    | 10.0    | 21.5        | 14.6 | 12.1   | 19.8  | 11.1    | 4.7       | 7.6    |
|                                               |                                       | 2015 | 17.9      | 12.7   | 19.3    | 27.9        | 19.7 | 16.2   | 23.8  | 17.7    | 6.3       | 10.2   |
|                                               | 1 շնչի հաշվով (կգ)                    | 2005 | 79.4      | 32.9   | 40.0    | 66.3        | 36.9 | 37.6   | 50.6  | 52.5    | 64.3      | 57.2   |
|                                               |                                       | 2010 | 108.0     | 30.6   | 37.5    | 91.3        | 61.1 | 47.3   | 77.9  | 77.9    | 89.5      | 58.9   |
|                                               |                                       | 2015 | 137.9     | 49.0   | 72.4    | 120.4       | 87.6 | 63.8   | 97.9  | 126.9   | 124.0     | 81.3   |
|                                               | 100 հա գյուղ-պիտանի հողերի հաշվով (գ) | 2005 | 79.0      | 99.2   | 137.9   | 65.4        | 46.3 | 100.2  | 82.7  | 42.8    | 46.1      | 80.1   |
|                                               |                                       | 2010 | 66.1      | 51.0   | 126.5   | 61.6        | 58.1 | 74.8   | 86.2  | 33.3    | 22.5      | 67.8   |
|                                               |                                       | 2015 | 82.0      | 80.9   | 198.9   | 80.7        | 78.5 | 104.7  | 112.8 | 57.7    | 33.1      | 92.1   |
| Մարզի մասնաբաժինը ՀՀ մսի արտադրությունում (%) |                                       | 2005 | 10.9      | 8.9    | 11.0    | 15.8        | 9.9  | 10.1   | 13.8  | 7.9     | 3.5       | 7.6    |
|                                               |                                       | 2010 | 11.6      | 6.4    | 8.0     | 17.3        | 11.7 | 9.7    | 15.9  | 8.9     | 3.8       | 6.1    |
|                                               |                                       | 2015 | 10.2      | 7.2    | 11.0    | 15.8        | 11.2 | 9.2    | 13.5  | 10.1    | 3.6       | 5.8    |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2001-2005, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 39, 205, 213, 221, 229, 237, 247, 255, 263, 273, 281, 2006-2010 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 42, 233, 240, 247, 254, 262, 270, 277, 285, 294, 301, 2011-2015 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 43, 247, 255, 263, 270, 279, 288, 297, 305, 315, 322

տարեցտարի խորացումը, որն ակներև է 2005-2015թթ. դրանց աճի տեմպերի 12.3% տարբերությունից (աղյուսակ 2.1.1): Զարգացած երկրների մսի արտադրության 7.4% աճը և ժողովրդագրական կայուն ֆոնը հանգեցնում է մսով բնակչության ապահովվածության բարձրացման և արտահանման ծավալների ավելացման, որն արտահայտվում է մսի միջազգային առևտրում նրանց դերակատարության աճով (Հավելված 7): Այնինչ, զարգացող երկրների բնակչության բարձր բնական աճի պատճառով մսի արտադրության բացարձակ աճը չի ուղեկցվում հարաբերականով:

ՏՀԶԿ-ի և ՖԱՕ-ի հաշվարկներով մոտ ապագայում (2025թ.) ևս աշխարհում մսի արտադրության և սպառման անհավասարության ընդհանուր պատկերն անփոփոխ կմնա<sup>97</sup>, ինչը վերահաստատում է, որ մսի սպառման ինքնաբավության ցածր մակարդակը եղել և մնում է քաղաքակրթության մշտական ուղեկիցը: Մսի արտադրության և սպառման անհամաչափության հիմնահարցերը ընդհանրական են ոչ միայն գլոբալ, այլև լոկալ, տարածքային մակարդակների համար: Աղյուսակ 2.1.2-ից ակնհայտ է, որ մսի արտադրության բացարձակ և հարաբերական ցուցանիշները հիմնովին տարբեր են ՀՀ վարչատարածքային միավորների միջև: Մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրությամբ առաջատար են Արագածոտնի (137.9 կգ) և Սյունիքի (126.9 կգ) մարզերը, իսկ հետնապահ է Արարատի մարզը (49 կգ), այսինքն՝ քանորդը նրանց միջև համապատասխանաբար 2.8 և 2.6 անգամ է: Գյուղատնտեսական հողատեսքերի 100 հա-ի հաշվով մսի արտադրության ամենաբարձր ցուցանիշը Արմավիրի և Շիրակի մարզինն է՝ 198.9 և 112.8 ց համապատասխանաբար, ինչը Վայոց Ձորի մարզի՝ ամենացածր մակարդակից (33.1 ց/100 հա) բարձր է 6 և 3.4 անգամ: Զարգացման մեծ ներուժ ունեն Գեղարքունիքի, Սյունիքի, Վայոց Ձորի մարզերը, տեղակայված են ՀՀ արոտավայրերի 42.8 և խոտհարքների 61.7%-ը: Վերոհիշյալ մարզերը միասին տվել են խոտի համախառն բերքի 55.5%-ը<sup>98</sup>:

Մսի արտադրության էական անհամամասնությունների բնութագրերը հատուկ են նաև սպառման ցուցանիշներին, որը ստույգ կերպով բնորոշելու համար կարելի է

<sup>97</sup> OECD-FAO Agricultural outlook 2016-2025 / Paris: OECD/FAO, 2016. – p. 127

<sup>98</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 30-34



ներկայացնել մարզային սպառման մակարդակների էքստրեմումները: Մսի սպառման մարզային ցուցանիշների հաշվարկն հնարավոր է երկու մեթոդով.

ա) մեկ շնչի հաշվով սպառողական ծախսերի մեծության<sup>99</sup> և դրանց կառուցվածքի<sup>100</sup>,

բ) մեկ շնչի հաշվով սպառած պարենամթերքի միջին օրական էներգետիկայի<sup>101</sup> և նրանում մսի տեսակարար կշռի: Վերջինս նույնպես հաշվարկային ցուցանիշ է և տրված է աղյուսակ 1.1.1-ում:

Ըստ առաջին եղանակի՝ մեկ շնչի մսի սպառումը ՀՀ-ում տատանվում է 15.5-28.9 կգ-ի սահմաններում: Ամենաբարձրն է Երևանում (28.9 կգ), որն ստացվում է մեկ շնչի հաշվով մսի տարեկան ծախսերը (70.7 հազ. դրամ) պայմանականորեն տավարի մսի միջին շուկայական գնին հարաբերելով: Նույնկերպ ամենացածրն է Տավուշում՝ 15.5 կգ (37.9 հազ. դրամ): Կոտայքի մարզը սպառման 19.9 կգ մակարդակով (48.3 հազ. դրամ) միջանկյալ տեղ է գրավում մարզերի և Երևան քաղաքի միջև:

Երկրորդ մեթոդի կիրառության դեպքում ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի միջև մսի սպառման միջակայքը 12.8-16.1 կգ է: Այն կարելի է ստանալ՝ մեկ շնչի սպառած էներգետիկայում մսի ունեցած տեսակարար կշռի (4.1%՝ աղյուսակ 1.1.1) հիման վրա մսի սպառման միջին տարեկան էներգետիկան հաշվելու և պայմանականորեն տավարի մսի էներգետիկ արժեքին հարաբերելու միջոցով: Այսպիսով, 35.3 հազ. կկալով կամ 16.1 կգ-ով առավելագույնը Վայոց Ձորի մարզի մակարդակն է: Իսկ նվազագույն ցուցանիշն Արմավիրի մարզինն է՝ 12.8 կգ (28.2 հազ. կկալ):

Մսի համաշխարհային արտադրության ձեռքբերումներն ամրագրվել են խոզի և թռչնամսի արտադրության համակողմանի ինտենսիվացման շնորհիվ: Արտադրության կառուցվածքում խոզի և թռչնի մսի գերիշխող դիրքերը՝ 74% (աղյուսակ 2.1.3), արդյունք են խոզի և թռչնի բարձր կերահատուցման, արդյունաբերական հիմքերով արտադրության և համաշխարհային հատիկաֆուրաժային կերարտադրության 149.3

<sup>99</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 92

<sup>100</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 102-104

<sup>101</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 108

մին տոննայով կամ շուրջ 20%-ով ավելացման (2005-2015թթ.)<sup>102</sup>: Տավարի և մ.ե.ա. մսի 4.2 միլիոն տոննայի կամ 5.4% հավելածի պարագայում, համաշխարհային հաշվեկշռում 3.4%-ով նվազումը հետևանք է թռչնի և խոզի մսի աճի բարձր տեմպերի (125%), որոնց բաժին է ընկնում համախառն հավելածի շուրջ 91.7%-ը:

Աղյուսակ 2.1.3

*Մսի արտադրության աճի և կառուցվածքային տեղաշարժերի համեմատությունը աշխարհում և ՀՀ-ում\**

| Մսի տեսակ | Տարիներ | Աշխարհ             |                     |                         | Հայաստան           |                     |                         |
|-----------|---------|--------------------|---------------------|-------------------------|--------------------|---------------------|-------------------------|
|           |         | քանակը<br>(մլն տ.) | տեսակ.<br>կշիռը (%) | աճը 2005-ի<br>նկատ. (%) | քանակը<br>(հազ. տ) | տեսակ.<br>կշիռը (%) | աճը 2005-ի<br>նկատ. (%) |
| Տավարի    | 2005    | 64.3               | 24.5                | 100                     | 34.4               | 61.4                | 100                     |
|           | 2010    | 65.0               | 22.8                | 101.1                   | 48.0               | 69.1                | 139.5                   |
|           | 2015    | 67.5               | 21.5                | 105.1                   | 63.6               | 63.3                | 184.8                   |
| Մ.ե.ա.    | 2005    | 13.0               | 4.9                 | 100                     | 7.6                | 13.6                | 100                     |
|           | 2010    | 13.0               | 4.6                 | 100                     | 8.2                | 11.8                | 107.9                   |
|           | 2015    | 14.0               | 4.5                 | 111.5                   | 9.8                | 9.8                 | 128.9                   |
| Թռչնի     | 2005    | 81.9               | 31.1                | 100                     | 4.6                | 8.2                 | 100                     |
|           | 2010    | 98.1               | 34.4                | 119.8                   | 5.4                | 7.8                 | 117.4                   |
|           | 2015    | 114.8              | 36.6                | 140.2                   | 9.5                | 9.5                 | 206.5                   |
| Խոզի      | 2005    | 103.7              | 39.4                | 100                     | 9.4                | 16.7                | 100                     |
|           | 2010    | 109.3              | 38.3                | 105.3                   | 7.9                | 11.3                | 84.0                    |
|           | 2015    | 117.2              | 37.4                | 113.0                   | 17.5               | 17.4                | 186.2                   |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Food outlook, Global Market Analysis, June 2006 / Rome: FAO, 2006. – p. 27, Novem. 2011 / 2011. – p. 59, Oct. 2016 / 2016. – p. 49, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 289, 2012. – էջ 305, 2016. – էջ 308

Տավարի և մ.ե.ա. մսի աճման ցածր տեմպերը պայմանավորված են նրա էքստենսիվ զարգացման հնարավորությունների օգտագործման ցածր մակարդակով:

<sup>102</sup> Food outlook, Global Market Analysis, Novem. 2007 / Rome: FAO, 2007. – p. 2, Oct. 2016 / 2016. – p. 49

Աշխարհի 3.4 մլրդ. հա արոտավայրերի<sup>103</sup> 100 հա-ի հաշվով 20 g տավարի և 4.1 g մ.ե.ա. մսի արտադրության պարագայում թերօգտագործված են արոտների կերային ռեսուրսների 92.5-92.9% (միջինացված գնահատումով՝ 18.5-19.5 մլրդ. g կ.մ.) որն հաշվարկվել է կերապահանջի և կերօգտագործման համաշխարհային ծավալների համադրության միջոցով: Անասնաբուծական մթերքների համաշխարհային արտադրության ամբողջական կերապահանջը 2015թ. կազմել է մոտ 29.8 մլրդ. g կ.մ. (դրա 57%-ը կամ շուրջ 17 մլրդ. g կ.մ.-ը՝ մսի համաշխարհային արտադրության կերապահանջն է)<sup>104</sup>: Այդ ծավալի 36.9%-ը կամ շուրջ 11 մլրդ. g կ.մ.-ը տալիս է հատիկաֆուրաժային, 37.5%-ը կամ 11.2 մլրդ. g կ.մ.-ը՝ դաշտային կերարտադրությունը, 0.6%-ը կամ 0.2 մլրդ. g կ.մ.-ը՝ ձկնարտադրությունը: 1.5 մլրդ. g կ.մ.-ը կամ 5.1%-ը տալիս են արոտային կերերը, իսկ արդյունաբերական կերարտադրության և խոտհարքներից կերի ելքի վերաբերյալ ընդհանրական տվյալների բացակայության պայմաններում կարելի է ենթադրել, որ դրանց տեսակարար կշիռը անուվազն 19% է կամ 5.7 մլրդ. g կ.մ.: Արոտավայրերից կերի ելքը միջին հաշվով համարժեք է տարեկան 30 մլրդ. g կ.մ.-ի: Դրանից հանելով մոտավորապես 30-35%-ը կամ 9-10 մլրդ. g կ.մ., որի համար կան օգտագործման լուրջ սահմանափակումներ (դժվարամատչելի լեռնային ռելիեֆ, խստաշունչ կլիմայական պայմաններ՝ հատկապես հյուսիսային կիսագնդում, ճանապարհների, ենթակառուցվածքների բացակայություն, հեռադիր և դժվար հասանելի գոտիներում տեղակայվածություն, հյուսիսային տարածաշրջանների խիստ նոսր բնակեցում, որոճող անասունների՝ արոտային բուսականության լիարժեք օգտագործման ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններ և այլն) կմնա շուրջ 20-21 մլրդ. g կ.մ., որից առայժմ օգտագործվում է ընդամենը 1.5 մլրդ. g կ.մ. կամ 7.1-7.5%-ը<sup>105</sup>: Արոտավայրերի ծանրաբեռնվածության համաշխարհային ցուցանիշն ավելի քան կրկնակի ցածր է գիտականորեն հիմնավորված նորմայից: Խ.ե.ա. և մ.ե.ա. գլխաքանակն աշխարհում հասնում է շուրջ 1.5 մլրդ. պայմանական գլխի, այսինքն՝

<sup>103</sup> Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства, Животноводство: в поисках баланса / Рим: FAO, 2009. – с. 62

<sup>104</sup> FAO statistical yearbook 2014. Asia and the Pacific food and agriculture / Bangkok: FAO, 2014. – p. 115

<sup>105</sup> Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства, Животноводство: в поисках баланса, / Рим: FAO, 2009. – с. 62

արտավայրերի 1 հա-ի ծանրաբեռնվածությունը կազմում է 0.4 պայմանական գլուխ/հա<sup>106</sup>:

Աղյուսակ 2.1.3-ում բերված տվյալներից ակներև է, որ իրենց բնութագրերով տարասեռ են մսի՝ ՀՀ և համաշխարհային արտադրության կառուցվածքը: ՀՀ մսի արտադրության կառուցվածքում առաջատար են մ.ե.ա. և տավարի միսը (73.1%): Այսպիսի առանձնահատկությունը բացատրվում է մ.ե.ա. և տավարի մսի արտադրության համար բնական կերահանդակների ընդարձակ կերային բազայով, սպառման արմատավորված ավանդույթներով, միս արտադրողների կազմակերպատնտեսական կարգավիճակով, իրացման դյուրինությամբ և այլն: Արտադրության հաշվեկշռում խոզի և թռչնամսի չափաբաժինը նախկինի (1988թ.) համեմատությամբ պակասել է 21.4%-ով<sup>107</sup>:

Մսի համաշխարհային արտադրության 9.3%-ը (29.8 մլն տոննա) ծառայում է առևտրի նպատակներին<sup>108</sup>: Ի տարբերություն անասնաբուծության համախառն արտադրանքում ունեցած մեծ տեսակարար կշռի (64.5%), մսին բաժին է ընկնում անասնաբուծական մթերքների միջազգային առևտրի շրջանառության (412.7 մլրդ. ԱՄՆ դոլար) ընդամենը 22%-ը (90.8 մլրդ. ԱՄՆ դոլար)<sup>109</sup>:

Մսի համաշխարհային արտադրության կառուցվածքային առանձնահատկությունները հիմնականում ներհատուկ միջազգային առևտրին (Հավելված 7): Վերջինս կառուցվածքային ընդհանրություններ ունի նաև ՀՀ մսի առևտրի հետ, որի 89%-ից ավելին բաժին է ընկնում խոզի և թռչնի մսին (47.2 հազ. տոննա)<sup>110</sup>:

Մսի միջազգային առևտրի աճը երկուստեք ձեռնտու է համաշխարհային տընտեսական հարաբերությունների մասնակից կողմերի համար, որը բխում է Հեկշեր-Օհլինի թեորեմից<sup>111</sup>, սակայն ՀՀ համար գերակա է սեփական արտադրության բարձրորակ մսով ինքնաբավ երկիր ունենալու ռազմավարությունը:

<sup>106</sup> FAO Statistical pocketbook 2015. World food and agriculture / Rome: FAO, 2015. – p. 30

<sup>107</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 203

<sup>108</sup> Food outlook, Biannual report on Global food markets, Oct. 2016 / Rome: FAO, 2016. – p. 49

<sup>109</sup> International trade statistics yearbook 2015, volume II, trade by product / New York: UN, 2016. – pp. 153-160,

<sup>110</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

<sup>111</sup> Հաստեղ Ս., Մելվին Մ., Միջազգային տնտեսագիտություն, II հատոր, Միջազգային առևտուր / Եր.: Գիտանք, 2001. – էջ 109

## 2.2. Անասնաբուծության ճյուղի վիճակը և զարգաման հեռանկարի ուրվագիծը ՀՀ-ում

1991թ. անկախության հռչակումը սկիզբ դրեց երկրի տնտեսության հիմնափոխումներին՝ համատարած ապակենտրոնացման և սեփականաշնորհման գործընթացին: Անասնաբուծությունը բախվեց լրջագույն մարտահրավերների և համակարգային փոփոխությունների: Ճյուղի համար շրջադարձային եղավ գլխաքանակի մասնավորեցման, դաշտային, համակցված, հյութալի կերարտադրության կրճատման և մեծաքանակ հատիկաֆուրաժային կերերի (շուրջ 700-750 հազ. տոննա) ներկրման դադարեցումը:

Աղյուսակ 2.2.1

*Գյուղատնտեսական կենդանիների գլխաքանակի և կառուցվածքի փոփոխության միտումները ՀՀ-ում*

| Ցուցանիշներ                                     | Փաստացի |        |        |        | Հեռանկարային |        |
|-------------------------------------------------|---------|--------|--------|--------|--------------|--------|
|                                                 | 1988    | 2005   | 2010   | 2015   | 2020         | 2025   |
| Խ.ե.ա. (հազ. գլուխ)                             | 742     | 592.1  | 571.4  | 701.5  | 752.0        | 790.0  |
| • տեսակարար կշիռը (%)                           | 53.1    | 68.9   | 72.6   | 70.6   | 66.2         | 60.8   |
| Մ.ե.ա. (հազ. գլուխ), որից                       | 1450.1  | 591.6  | 532.5  | 778.1  | 1100.0       | 1550.0 |
| • տեսակարար կշիռը (%)                           | 17.37   | 10.7   | 10.7   | 12.5   | 15.5         | 19.0   |
| Խոզեր (հազ. գլուխ)                              | 319.4   | 137.5  | 114.8  | 174.8  | 156.0        | 180.0  |
| • տեսակարար կշիռը (%)                           | 9.2     | 6.0    | 5.5    | 6.7    | 5.3          | 5.3    |
| Թռչուններ (հազ. գլուխ)                          | 10629.3 | 4954.1 | 3462.5 | 3942.8 | 5800.0       | 7500.0 |
| • տեսակարար կշիռը (%)                           | 20.4    | 14.4   | 11.1   | 10.1   | 13.0         | 14.8   |
| Ընդամենը (հազ. պայմ. գլուխ)                     | 1043.8  | 688.4  | 622.1  | 776.9  | 888.9        | 1015.9 |
| 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով (պայմ. գլուխ) | 75.2    | 49.5   | 36.3   | 46.9   | 53.8         | 61.5   |

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 188, 200, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր: 2006. – էջ 298, 312, 2012. – էջ 290, 304, 2016. – էջ 293, 307, ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, նախագիծ, էջ 168

Ռեպրեսիվ զարգացումներն հող նախապատրաստեցին գլխաքանակի հարկադիր սպանդի համար: Ինչպես երևում է աղյուսակ 2.2.1-ից 2005թ. 1988թ.-ի համեմատությամբ անասունների գլխաքանակը նվազել էր ավելի քան 51%-ով, ընդ որում թռչուններինը՝ 2.1, խոզերինը՝ 2.3, մ.ե.ա-ն՝ 2.4, իսկ խ.ե.ա-ն՝ 1.2 անգամ համապատասխանաբար: Հանրապետությունում ձևափոխվել է նաև անասնագլխաքանակի կառուցվածքի և տեղաբաշխվածության ընդհանուր պատկերը: Խոշորի և մանր եղջերավորի գլխաքանակը միասին կազմում է ընդհանուրի 83.1%-ը և հեռանկարում էլ (2025թ.) մեծ փոփոխություն չի կրի (79.8%): Այս առումով Կոտայքի մարզի անասնագլխաքանակի կառուցվածքը տարբերվում է ՀՀ-ից (աղյուսակ 2.2.2):

#### Աղյուսակ 2.2.2

*Անասունների գլխաքանակի և կառուցվածքային տեղաշարժերը Կոտայքի մարզում\**

| Ցուցանիշներ                                     | 2005               |                  | 2010               |                  | 2015               |                  |
|-------------------------------------------------|--------------------|------------------|--------------------|------------------|--------------------|------------------|
|                                                 | քանակ<br>(հզ. գլ.) | տես.<br>կշիռ (%) | քանակ<br>(հզ. գլ.) | տես.<br>կշիռ (%) | քանակ<br>(հզ. գլ.) | տես.<br>կշիռ (%) |
| Խ.ե.ա.                                          | 57.4               | 49.45            | 52.0               | 60.4             | 60.3               | 64.21            |
| Մ.ե.ա.                                          | 56.2               | 7.0              | 35.8               | 4.5              | 47.4               | 5.9              |
| Խոզ                                             | 20                 | 6.4              | 15.1               | 6.7              | 20.6               | 8.4              |
| Թռչուն                                          | 1716.2             | 36.6             | 894.6              | 26.3             | 707.3              | 19.3             |
| Ընդամենը (պայմ. գլուխ)                          | 93.6               | 100              | 67.9               | 100              | 73.3               | 100              |
| 100 հա գյուղափտանի<br>հողերի հաշվով (պայմ. գլ.) | 93.8               | -                | 42.0               | -                | 47.4               | -                |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 55-58, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 54-58, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 54-58, ՀՀ Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներ

Խ.ե.ա. և մ.ե.ա. գլխաքանակը միասին կազմում է ընդհանուրի 70.1%-ը: Ի տարբերություն ՀՀ-ի, Կոտայքի մարզի անասնագլխաքանակի կառուցվածքում թռչունների տեսակարար կշիռը ավելի է 9.2 տոկոսային կետով, թեև վերջին տասնամյակում այն զգալիորեն նվազել է (17.3 տոկոսային կետով):

Հանրապետությունում անասնազվխաքանակը կենտրոնացել է գյուղացիական տնտեսություններում, որոնց պատկանում է պայմանական անասնազվխաքանակի 94.2%-ը (731.9 հազ.)<sup>112</sup>: Անցյալի հետ համեմատություն անցկացնելու դեպքում տեսնում ենք, որ 1988թ. պայմանական անասնազվխաքանակի 29.6%-ն (309.3 հազ.) գտնվում էր բնակչության անձնական օժանդակ տնտեսություններում<sup>113</sup>: Միակ ճյուղը թռչնաբուծությունն է, որտեղ զվխաքանակի 45.2%-ը տեղակայված է առևտրային կազմակերպություններում, թեև վերջին տարիներին այս թիվը փոքրացել է, օրինակ՝ 2010թ. դրությամբ առևտրային կազմակերպություններում գտնվում էր թռչնի զվխաքանակի 52%-ը կամ 1.8 մլն-ը<sup>114</sup>:

Ըստ տնտեսությունների կատեգորիաների անասնազվխաքանակի տեղաբաշխվածությամբ Կոտայքի մարզը նույնպես ունի բնորոշ գծեր: Մարզում առկա են հանրապետության մասշտաբի խոշոր թռչնաֆաբրիկաներ (Լուսակերտի, Գետամեջի) և տոհմային տնտեսություններ (Արզնու ԹՏԽ, Մուլտիագրո), ինչը զգալիորեն ավելացրել է առևտրային կազմակերպություններին պատկանող պայմանական անասնազվխաքանակի մասնաբաժինը (21.8%): Անասնաբուծության զարգացման համատեքստում արժեքավոր է վերոհիշյալ տնտեսությունների գործունեությունը՝ տոհմային գործի զարգացման, բարձր մթերատու ցեղատեսակների բուծման, ինչպես նաև *Կովկասյան գորշի* մթերատու և գենետիկական հատկանիշների պահպանման ու բարելավման տեսանկյունից: Մարզի թռչնաֆաբրիկաներում տեղակայված է թռչունների զվխաքանակի 80.4%-ը (568.6 հազ.), սակայն զարգացման միտումները տանում են գյուղացիական տնտեսությունների դերի մեծացմանը (13.4%-ով)<sup>115</sup>: Ե՛վ ՀՀ-ում և՛ Կոտայքի մարզում այդ երևույթը մեկնաբանվում է գյուղացիական տնտեսությունների ձվի և մսի նկատմամբ պահանջարկով՝ սպառողների կողմից դրանց որակական հատկանիշների առավելության գնահատման և նախապատվության շնորհիվ, ընդ որում՝ գների նշանակալի տարբերության պայմաններում (գյուղացիական տնտեսությունների արտադրած ձուն իրացվում է 25-30, իսկ միսը՝ 12-15% բարձր գնով):

<sup>112</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 307

<sup>113</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 200-201

<sup>114</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2012 / Եր.: 2012. – էջ 304

<sup>115</sup> ՀՀ Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներ

Տնտեսության կայունացման, գյուղատնտեսությունում իրականացված բարեփոխումների, գյուղացիական տնտեսությունների ջանքերի, պետության կողմից հովանավորության միջոցառումների շնորհիվ անասնազվխաքանակն աստիճանաբար վերականգնվում է: Հիշատակության է արժանի 2007-2015թթ. տավարաբուծության զարգացման ծրագիրը՝ 19.3 մլրդ. դրամ ֆինանսավորմամբ, որի շրջանակներում ներկրվել են *Հոլշտինյան, Շվից* և *Սիմենթալ* ցեղերի 12.1 հազ. գլուխ երինջներ և վարկային հիմունքներով տրամադրվել գյուղացիական տնտեսություններին<sup>116</sup>: Գյուղատնտեսության զարգացման 2015-2025թթ. ռազմավարությամբ նախասահմանված արդյունքների ձեռքբերման դեպքում անասունների գլխաքանակը հեռանկարում (2025թ.) ընդհուպ կմոտենա 1988թ. մակարդակին (97.3%-ին): Հավելաճի (239 հազ. գլուխ) 40.4%-ը կապահովվի մ.ե.ա., 29.7%-ը թոչունների և 29.2%-ը՝ խ.ե.ա. հաշվին<sup>117</sup>:

Հետանկախացման շրջանում անասնազվխաքանակի կրճատումն ու կառուցվածքային տեղաշարժերը բացասաբար անդրադարձան մսի արտադրության վրա: 1988թ. համեմատությամբ 2015թ. մսի արտադրությունը պակաս է 12.8 հազ. տոննայով կամ 12.7%-ով, այդ թվում՝ խոզի մսի արտադրությունը փոքր է 5.7 (32.6%-ով), թռչնի մսինը՝ 22 (3.3 անգամ), իսկ մ.ե.ա. մսինը՝ 3.4 հազ. տոննայով (34.7%-ով)<sup>118,119</sup>: 2005-2015թթ. մսի արտադրության ծավալներն ավելացել են 44.4 հազ. տոննայով (աղյուսակ 2.1.1), սակայն արտադրությունը և համախառն պահանջարկն աճել են անհամամասնորեն: Արդյունքում, ավելցուկային պահանջարկը բավարարվում է 5.4 տավարի, 13 խոզի և 34.2 հազ. տոննա թռչնի միս ներկրումներով (2015թ.)<sup>120</sup>: Այն լուրջ մարտահրավեր է պարենային անվտանգության ապահովման դիրքերից, քանզի միջազգային շուկայից անհուսալի ծագման, երկարատև պահպանման դրված, գենետիկորեն ձևափոխված օրգանիզմների և քիմիական հավելումների պարունակության ռիսկով էժանագին մսի ներմուծումն այլընտրանք չէ անվտանգ, է-

<sup>116</sup> ՀՀ-ում տավարաբուծության զարգացման ծրագիր (2007-2015թթ.), ՀՀ Կառավարության 22 մարտի 2007 թվականի N-336 Ա որոշում, Եր.: 2007, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=33246>

<sup>117</sup> ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, նախագիծ, էջ 168

<sup>118</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 203

<sup>119</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 308

<sup>120</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75



կողոզիապես որակյալ հայրենական մսի արտադրության զարգացման համար: Այս տեսանկյունով անասնաբուծության ճյուղի նշանակալի ձեռքբերումներից է բոլոր մսատեսակների արտադրության հավելածի բարձր տեմպերը: Աղյուսակ 2.1.3-ում բերված տվյալներից կարելի է տեսնել, որ 2005-2015թթ. այն կազմել է 84.8%, 28.9%, 86.2% և 106.5% համապատասխանաբար տավարի, մ.ե.ա., խոզի և թռչնի մսի համար:

Աղյուսակ 2.2.3

*Անասնաբուծական մթերքների արտադրության և հեռանկարի ուղվագիծը ՀՀ-ում\**

| Ցուցանիշներ                           |                                  |                                         | Փաստացի |       |       | Հեռանկարային |        |
|---------------------------------------|----------------------------------|-----------------------------------------|---------|-------|-------|--------------|--------|
|                                       |                                  |                                         | 2005    | 2010  | 2015  | 2020         | 2025   |
| Մսի արտադրությունը ընդամենը (հազ. տ)  |                                  |                                         | 105     | 128.4 | 173.6 | 228          | 297.1  |
| 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով (g) |                                  |                                         | 75.5    | 75.0  | 105.0 | 138.2        | 180.0  |
| Մսի արտադրությունը (կենդանի քաշով)    | խ.ե.ա.                           | ընդամենը (հազ. տ)                       | 59.0    | 91.3  | 118.7 | 151.1        | 191.8  |
|                                       |                                  | 100 հա կերահանդակների հաշվով (g)        | 70.8    | 74.1  | 101.2 | 133.3        | 170.9  |
|                                       | մ.ե.ա.                           | ընդամենը (հազ. տ)                       | 17.0    | 15.8  | 21.3  | 29.9         | 43.7   |
|                                       |                                  | 100 հա կերահանդակների հաշվով (g)        | 20.4    | 12.8  | 18.2  | 26.4         | 38.9   |
|                                       | խոզի                             | ընդամենը (հազ. տ)                       | 19.0    | 12.7  | 19.6  | 25.2         | 34.6   |
|                                       |                                  | 100 հա վարելահողերի հաշվով (g)          | 38.4    | 28.3  | 43.9  | 56.6         | 77.9   |
|                                       | թռչնի                            | ընդամենը (հազ. տ)                       | 10.0    | 8.6   | 14.0  | 21.8         | 27.0   |
|                                       |                                  | 100 հա հացահատիկային ցանքերի հաշվով (g) | 47.7    | 53.9  | 69.6  | 99.5         | 120.0  |
| Կաթ                                   | ընդամենը (հազ. տ)                |                                         | 594.6   | 600.9 | 728.6 | 938.9        | 1188.2 |
|                                       | 100 հա կերահանդակների հաշվով (g) |                                         | 713.9   | 488.0 | 621.5 | 828.3        | 1058.9 |
| Զուլ (մլն հատ)                        |                                  |                                         | 518.2   | 702.2 | 659.8 | 708.0        | 740.0  |
| Բուրդ (տ)                             |                                  |                                         | 1306    | 1188  | 1571  | 2369         | 3364   |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2006. – էջ 298, 2012. – էջ 290, 2016. – էջ 293, ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2001-2005, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 39, 2006-2010 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 42, 2011-2015 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 43, ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, նախագիծ, էջ 167, 168, 171, 172

Մսատեսակների՝ սպանդային ելի մեծ տարբերության հետևանքով սպանդային և կենդանի քաշերով հաշվարկների արդյունքները զգալիորեն կշեղվեն միմյանցից: Մսի արտադրության աճի հնարավորությունների տեսանկյունից շատ կարևոր է անասնագլխաքանակի կազմը և կառուցվածքային հարաբերակցությունը, քանի որ անասնատեսակները միմյանցից զգալիորեն տարբերվում են սպանդային ելունքով: Այն ամենաբարձրն է խոզերի (80-85%), ամենացածրը՝ ոչխարների մոտ (45-50%): Մսատու ցեղի խ.ե.ա. մոտ այս ցուցանիշը 58-65, իսկ թռչունների դեպքում կախված կենդանատեսակից և ցեղային հատկանիշներից տատանման սահմանները բավականին մեծ են, օրինակ, հնդկահավերի համար սպանդային ելը 60-65% է<sup>121</sup>: Հետևապես, առանց քանակական տեղաշարժերի, անասունների գլխաքանակի կառուցվածքի փոփոխությամբ կարելի է հասնել մսի արտադրության ծավալների ավելացման:

Մսի արտադրության ճյուղում տիրող վիճակի և արդյունավետության հույժ կարևոր չափորոշիչներ են միավոր հողատարածության հաշվով մսի արտադրության ցուցանիշները (աղյուսակ 2.2.3 և 2.2.4): Մսատեսակներից յուրաքանչյուրի արտադրության առանձնահատկությունների հիմքով մեթոդաբանորեն ընդունված է տավարի և մ.ե.ա. մսի արտադրությունն հաշվարկել ըստ բնական կերահանակների, խոզինը՝ վարելահողերի, իսկ թռչնամսինը՝ ըստ հացահատիկային ցանքերի տարածության: Այս մոտեցումների հիմքերի վերլուծությամբ բացահայտվել է, որ տավարի և մ.ե.ա. մսի արտադրությունը ըստ բնական կերահանակների ֆիզիկական տարածության հաշվարկելը մեթոդաբանորեն չի բավարարում մսի արտադրության արդյունավետության և կերահանդակների արտադրողականության միջև կապը ռացիոնալ գնահատելու պայմանին: Այս հարցադրումը հիմնավոր նաև այն փաստի ուժով, որ հանրապետությունում ըստ մարզերի էապես տարբեր են բնական կերահանդակների բերքատվության, բերրիության, հետևապես՝ կերամիավորների ելքի ցուցանիշները<sup>122</sup>, որի պատճառով կերահանակների ֆիզիկական տարածության հաշվով մսի արտադրության ցուցանիշներն առանձին մարզերի միջև անհամադրելի են: Մեթոդն արդիականացնելու նկատառումով առաջարկվում է մսի արտադրությունն հաշվար-

<sup>121</sup> Աբրահամյան Վ., Համբարձումյան Գ., Հարությունյան Ժ., Խաչատրյան Ն., Պարենամթերքի փորձաքննության հիմունքներ / Եր.: Լուսաբաց, 2008. – էջ 25-27

<sup>122</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունը, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 33

կել չափակցելի կերտարածությունների կամ պայմանական վարելահողերի հաշվով (չափակցելի կերտարածություն և պայմանական վարելահող ցուցանիշները մշակվել են Կ.Ա. Գրիգորյանի կողմից<sup>123</sup>), որն հնարավորություն կնձեռի օբյեկտիվորեն գնահատել մսի արտադրության ինտենսիվության և բնական կերահանդակների կերային ռեսուրսների օգտագործման լիարժեքության մակարդակը:

Աղյուսակ 2.2.4

*Մսի արտադրության և կառուցվածքային տեղաշարժերի դինամիկան Կոտայքի մարզում*

| Ցուցանիշներ           |                                         |                                            | 2005 | 2010 | 2015 |
|-----------------------|-----------------------------------------|--------------------------------------------|------|------|------|
| Միս (սպանդային քաշով) | ընդամենը արտադրությունը, որից (հազ. տ)  |                                            | 6    | 6.5  | 7.9  |
|                       | տավարի                                  | արտադրությունը (հազ. տ)                    | 3.4  | 4.1  | 5.2  |
|                       |                                         | 100 հա չափակցելի կերտարածության հաշվով (g) | 72.7 | 41.1 | 55.2 |
|                       |                                         | մասնաբաժինը մսի արտադրությունում (%)       | 56.7 | 63.1 | 65.8 |
|                       | մ.ե.ա.                                  | արտադրությունը (հազ. տ)                    | 0.7  | 0.5  | 0.6  |
|                       |                                         | 100 հա չափակցելի կերտարածության հաշվով (g) | 14.9 | 5.0  | 6.4  |
|                       |                                         | մասնաբաժինը մսի արտադրությունում (%)       | 11.7 | 7.7  | 7.6  |
|                       | խոզի                                    | արտադրությունը (հազ. տ)                    | 1.0  | 1.1  | 1.5  |
|                       |                                         | 100 հա վարելահողերի հաշվով (g)             | 25.2 | 28.9 | 39.7 |
|                       |                                         | մասնաբաժինը մսի արտադրությունում (%)       | 16.7 | 16.9 | 19.0 |
|                       | թռչնի                                   | արտադրությունը (հազ. տ)                    | 0.9  | 0.8  | 0.6  |
|                       |                                         | 100 հա հացահատիկային ցանքերի հաշվով (g)    | 54.3 | 94.7 | 47.5 |
|                       |                                         | մասնաբաժինը մսի արտադրությունում (%)       | 15.0 | 12.3 | 7.6  |
| Մարզի                 | մասնաբաժինը ՀՀ մսի արտադրությունում (%) |                                            | 10.7 | 9.3  | 7.9  |
|                       | դիրքը ՀՀ մարզերի շարքում (տեղը)         |                                            | 5    | 5    | 6    |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 289, 2012. – էջ 305, 2016. – էջ 308, Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 31, 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 31, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 32, ՀՀ Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներ

<sup>123</sup> Գրիգորյան Կ.Ա., Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում / Եր.: ՀՊԱՀ, 2011. – էջ 162

Աղյուսակ 2.2.4-ից կարելի է տեսնել, որ մսի արտադրությունն ըստ չափակցելի կերատարածության ցուցանիշը Կոտայքի մարզում նվազել է 31.7%-ով (2005-2015թթ.) նկատմամբ այն դեպքում, երբ նույն այդ ժամանակահատվածում մսի արտադրությունն ավելացել է 1.9 հազ. տոննայով կամ 31.6%-ով: Պատճառը ՀՀ հողային ֆոնդի հաշվառման դրվածքի փոփոխությունն է, որով 2006թ. սկսած արոտավայրերի տարածքները ավելացան 62.1%-ով կամ 431 հազ. հա-ով<sup>124</sup>:

Կոտայքի մարզում մսի արտադրության պատկերը հիմնականում համապատասխանում է անասնազվսաքանակի կառուցվածքին, իսկ տարբերությունները պայմանավորված են ճյուղային մասնագիտացման առանձնահատկություններով: Մարզի մսի արտադրության կառուցվածքում թռչնի միսն ունի 7.6% տեսակարար կշիռ, չնայած որ պայմանական անասնազվսաքանակի կառուցվածքում թռչուններին բաժին է ընկնում 19.3% (աղյուսակ 2.2.2), որի պատճառը թռչնաբուծության ծվային մասնագիտացումն է: Անասնազվսաքանակի կառուցվածքում ունեցած տավարի և մ.ե.ա. մասնաբաժինը (70.1%) համահունչ է մսի արտադրության կառուցվածքում նրանց տեսակարար կշռին (73.4%), քանզի մարզային մասշտաբով մսային և կաթնային ուղղության համահարաբերակցությունը գրեթե հավասար է: Այս դեպքում տարբերությունները մեծ են միջտարածաշրջանային կտրվածքով, քանի որ բացառիկ աշխարհագրական դիրքի և բնատնտեսական պայմանների բազմազանության շնորհիվ ՀՀ-ն և Կոտայքի մարզն ունեն միանգամայն տարբեր նախադրյալներ անասնաբուծության զարգացման համար, ինչն էապես ազդել է անասնաբուծական արտադրանքի արտադրության և տեղաբաշխման վրա: Եթե Հրազդանի տարածաշրջանը նպաստավոր է մսակաթնային տավարաբուծության, մանր եղջերավոր անասնապահության, ապա Կոտայքի և Նաիրիի տարածաշրջանները՝ խոզաբուծության, թռչնաբուծության և կաթնամսային ուղղության տավարաբուծության համար:

Կոտայքի մարզում անասնաբուծության զարգացման համար պահանջվում են հետևողական աշխատանքներ և միջոցառումներ: Նախառեֆորմյան տարիներին մեծ ջանքերով ձեռք բերված անասնաբուծության վարման գիտական համակարգը փոշիացել է, լուրջ խոչընդոտներ են ձևավորվել անասնաբուծական սպասարկումների ապահովման ոլորտում: Գյուղացիական տնտեսությունների ֆինանսատնտեսա-

<sup>124</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2006. – էջ 298, 2007. – էջ 273

կան սուղ կացության պայմաններում անասնաբուժական ծառայությունների, դեղամիջոցների ապահովման պահանջներն ակամայից անտեսվում են, իսկ գյուղացիական տնտեսությունների և անասնաբուժական ծառայությունների միջև կապը թույլ է և անարդյունավետ:

Գյուղացիական տնտեսություններում անասունների կերակրումը, խնամքն իրականացվում է պարզունակ և չծրագրավորված մեթոդներով, որոնք աղերձ չունեն կենդանիների մթերատվության աճի խթանման պահանջների հետ: Կոտայքի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրի անասնաբուժության բաժնում նշվում է, որ մարզում ցածր է գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվությունը և անասնաբուժական մթերքների ավելացումը հիմնականում իրականացվում է էքստենսիվ եղանակներով<sup>125</sup>: Քանզի այս երևույթները արմատավորվել և խորքային են դարձել, ուստի դրանց կարգավորման հարցերը կքննարկվեն հաջորդ գլխում:

Անասնաբուժության համար հիմնարար փոփոխություններով հանդերձ այդ ճյուղն ունի իր ուրույն տեղը էկոնոմիկայի համակարգում: ՀՀ-ում անասնաբուժական ծագման մթերքներով երկրի բնակչության պահանջարկը լիարժեքորեն բավարարելու խնդիրը բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառների հետևանքով դեռևս լուծված չէ<sup>126</sup>: Պակասուրդը լրացնելու նպատակով տարեկան ներկրվում է անասնաբուժության համախառն արտադրանքի 16.1%-ին համարժեք 122.1 մլն ԱՄՆ դոլ. արժողությամբ անասնաբուժական մթերքներ: ՀՀ տնտեսության մեջ աստիճանաբար մեծանում է անասնաբուժական մթերքների դերակատարումը: Ինչպես կարելի է տեսնել աղյուսակ 2.2.5-ից, անասնաբուժական մթերքների նշանակությունը բնութագրող մակրոցուցանիշներն աճել են քանակապես և հարաբերականորեն: 2005-2015թթ. ընկած ժամանակահատվածում անասնաբուժական մթերքների ապրանքաշրջանառությունն ավելացել է 33.4 մլրդ. դրամով, իսկ տեսակարար կշիռը ՀՀ ապրանքաշրջանառության և պարենային ապրանքների շրջանառության կառուցվածքում՝ համապատասխանաբար 2.4 և 4.8 %-ով: Պարենային ապրանքների ծախսերի կառուցվածքում անասնաբուժական մթերքներինն աճել է 1.1, իսկ մսինը՝ 2.1%-ով:

<sup>125</sup> ՀՀ Կոտայքի մարզի 2015-2018թթ. սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր / Հրագրան: 2014. – էջ 49

<sup>126</sup> Մակրոտնտեսական կարգավորում, Հ.Բ. Ղուշչյանի ընդ. խմբ., ուս. ձեռնարկ / Եր.: Տնտեսագետ, 2005. – էջ 241

*Անասնաբուժական մթերքների մակրոտնտեսական նշանակության ցուցանիշների  
դինամիկան*

| Nº                                  | Ցուցանիշների համակարգ                    |                                  | Չափի<br>միավոր | 2005   | 2010   | 2015   |
|-------------------------------------|------------------------------------------|----------------------------------|----------------|--------|--------|--------|
| 1                                   | ՀՀ ապրանքաշրջանառությունը                |                                  | մլրդ.<br>դրամ  | 2635.0 | 1810.6 | 2277.4 |
|                                     | որից՝ պարենային ապրանքների               |                                  |                | 1657.4 | 1084.5 | 1339.1 |
| այդ թվում՝ անասնաբուծական մթերքների |                                          |                                  |                | 160.8  | 118.2  | 194.2  |
| 2                                   | Տեսակ.                                   | ՀՀ ապրանքաշրջանառության մեջ      | %              | 6.1    | 6.5    | 8.5    |
|                                     | կշիռը                                    | պարենային ապրանքների մեջ         |                | 9.7    | 10.9   | 14.5   |
| 3                                   | Բնակչության սպառողական ծախսերը           |                                  | մլրդ.<br>դրամ  | 816.6  | 1121.5 | 1542.5 |
|                                     | Այդ թվում՝ պարենային ապրանքների վրա      |                                  |                | 504.2  | 631.3  | 732.5  |
|                                     | Անասնաբուծական մթերքների վրա             |                                  |                | 191.6  | 236.1  | 286.4  |
| Մսի վրա                             |                                          | 100.3                            |                | 129.4  | 161.1  |        |
| 4                                   | Միջինը                                   | սպառողական ծախսերի մեջ           | %              | 12.3   | 11.5   | 10.4   |
|                                     |                                          | պարենային ապրանքների ծախսերի մեջ |                | 19.9   | 20.5   | 22.0   |
| 5                                   | Սպառված սննդամթերքի էներգետիկան          |                                  | մլրդ.          | 2495.7 | 2454.3 | 2252.5 |
| 6                                   | այդ թվում՝ անասնաբուծական<br>մթերքներինը | քանակը                           | կկալ           | 394.2  | 523.4  | 592.1  |
|                                     |                                          | տես. կշիռը.                      | %              | 15.8   | 21.3   | 26.3   |
| 7                                   | Ներ-<br>կրումները                        | ընդամենը                         | մլն            | 1801.7 | 3749.0 | 3239.2 |
|                                     |                                          | որից՝ պարենային ապրանքների       | ԱՄՆ            | 255.5  | 563.1  | 528.5  |
| 8                                   | Այդ թվում անասնաբուծական մթերքների       |                                  | դոլար          | 58.6   | 128.4  | 122.1  |
|                                     | Միջինը                                   | ներկրումների արժեքի մեջ          | %              | 3.3    | 3.4    | 3.8    |
|                                     |                                          | պարենային ապրանքների արժեքի մեջ  |                | 22.9   | 22.8   | 23.1   |

Աղյուսակը կազմվել հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների նյութերով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 25, 90-93, 329, 333, 2012. – էջ 25, 103-105, 348, 352, 2016. – էջ 24, 102-104, 350, 354, ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2005թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 7-12, 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 7-14, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 7-17

Բնակչության սննդի էներգետիկ հաշվեկշռում անասնաբուծական մթերքների սպառումը մեծացել է 197.9 մլրդ. կկալ-ով կամ 50.2%-ով, թեև սպառված պարենա-մթերքների էներգետիկայում նրա մասնաբաժինը (26.3%) բնորոշում է սննդի օրա-բաժնի լիարժեքության ցածր մակարդակը: Ի հավելումն այս հիմնահարցի, անաս-նաբուծական մթերքների ներմուծման ծավալները ավելի քան կրկնակի ավելացել են (63.5 մլն ԱՄՆ դոլարով) այն դեպքում, երբ ՀՀ տիրապետում է բավարար ներուժի բնակչությանը սեփական արտադրության անասնաբուծական մթերքներով ապահո-վելու համար:

Անասնաբուծության ճյուղի իրական պատկերը և վիճակը մեկ ամբողջության մեջ դիտարկելու պայմանով ճյուղի համախառն արտադրանքը հաշվարկվել է համա-դրելի գներով: Աղյուսակ 2.2.6-ում ներկայացված տվյալներից երևում է, որ միսն ա-նասնաբուծության գլխավոր արտադրանքն է, որին բաժին է ընկնում նրա համախա-ռն արտադրանքի 59.2%-ը կամ 217.5 մլրդ. դրամը: Համադրելի գների մեթոդի միջո-ցով մեր կողմից հաշվարկվել է նաև նախառեֆորմյան շրջանի (1988թ.) անասնաբու-ծության համախառն արտադրանքը (369.9 մլրդ. դրամ), որից պարզվում է, որ միսն ունեցել է ավելի մեծ մասնաբաժին՝ 66.1% (244.4 մլրդ. դրամ)<sup>127</sup>: Այսինքն՝ բացարձակ մեծությամբ մսի համախառն արտադրանքը նվազել է 12.4 մլրդ. դրամով, իսկ հարա-բերական՝ 6.9%-ով: Անասնաբուծության համախառն արտադրանքի կառուցվածքը վերափոխվել է նաև ըստ արտադրատեսակների մասնաբաժնի և տնտեսությունների կատեգորիաների հարաբերակցության: Եթե հետռեֆորմյան շրջանում խոզից և թռչնամսից ստացվում էր անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 1/3-ը, ապա այժմ՝ ընդամենը 18.5%-ը (1/5-ից էլ պակաս): Ի հակադրություն դրանց, 1988-ի նկատմամբ 10.2%-ով աճել է տավարի մսի տեսակարար կշիռը: Թեև նախկինում բնակչության անձնական օժանդակ տնտեսությունները տալիս էին անասնաբուծու-թյան համախառն արտադրանքի 31.6%-ը (1988թ.)<sup>128</sup>, սակայն սեփականաշնորհման արդյունքում բնակչության տնտեսությունները դարձան անասնաբուծական մթերքնե-

<sup>127</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 203

<sup>128</sup> Նույն տեղում, էջ 183

րի գլխավոր արտադրողները, որոնք տալիս են անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 93.5%-ը<sup>129</sup>:

Աղյուսակ 2.2.6

*Անասնաբուծության համախառն արտադրանքը ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում*

*2015թ. համադրելի գներով (մլրդ. դրամ)*

| Գին/կգ | Ցուցանիշներ                  |                     | ՀՀ    |       |       | Կոտայքի մարզ |      |      |
|--------|------------------------------|---------------------|-------|-------|-------|--------------|------|------|
|        |                              |                     | 2005  | 2010  | 2015  | 2005         | 2010 | 2015 |
| ,      | Անասնաբուծություն ընդ., որից |                     | 242.7 | 280.8 | 367.4 | 35.0         | 31.4 | 34.9 |
| 2003   | Տավարի միս                   | համախառն արտադրանքը | 68.9  | 96.1  | 127.4 | 6.8          | 8.2  | 10.4 |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 28.4  | 34.2  | 34.7  | 19.4         | 26.1 | 29.8 |
| 2248   | Ոչխարի միս                   | համախառն արտադրանքը | 17.0  | 18.4  | 22.0  | 1.5          | 1.1  | 1.3  |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 7.0   | 6.6   | 6.0   | 4.5          | 3.6  | 3.8  |
| 2908   | Խոզի միս                     | համախառն արտադրանքը | 27.3  | 22.9  | 50.9  | 2.9          | 3.2  | 4.4  |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 11.2  | 8.2   | 13.8  | 8.3          | 10.2 | 12.5 |
| 1807   | Թռչնի միս                    | համախառն արտադրանքը | 8.3   | 9.7   | 17.2  | 1.6          | 1.4  | 1.0  |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 3.4   | 3.5   | 4.7   | 4.6          | 4.6  | 3.1  |
| 146    | Կաթ                          | համախառն արտադրանքը | 86.8  | 87.7  | 106.4 | 8.9          | 7.5  | 9.7  |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 35.7  | 31.2  | 28.9  | 25.5         | 23.8 | 27.9 |
| 63     | Ձուլ                         | համախառն արտադրանքը | 32.6  | 44.2  | 41.6  | 13.0         | 9.8  | 7.9  |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 13.4  | 15.7  | 11.3  | 37.2         | 31.4 | 22.5 |
| 999    | Բուրդ                        | համախառն արտադրանքը | 1.3   | 1.2   | 1.6   | 0.1          | 0.08 | 0.09 |
|        |                              | տեսակարար կշիռը (%) | 0.5   | 0.4   | 0.4   | 0.4          | 0.3  | 0.3  |

\* Աղյուսակը հաշվարկվել է հետևյալ աղբյուրների նյութերով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 289, 2012. – էջ 305, 2016. – էջ 308, Գները և գների ինդեքսները Հայաստանի Հանրապետությունում 2011-2015թթ., վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 37,38

Մսի համախառն արտադրանքի աճին նպաստել է ՀՀ-ում 2007-2015թթ. տավարաբուծության զարգացման ծրագիրը: Ծրագրով նախատեսվել է, որ դրա իրականացումը պետք է հանգեցնի տարեկան կտրվածքով անասնաբուծության համախառն

<sup>129</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 294



արտադրանքի 17 մլրդ. դրամ ավելացմանը, որից 6-ը՝ մսի արտադրության հաշվին<sup>130</sup>: Համաձայն ծրագրի իրագործումից ակնկալվող արդյունքների, անասնաբուծության համախառն արտադրանքն ավելացել է 153 մլրդ. դրամով, որից 99-ով՝ կաթի և 54-ով մսի հաշվին: Դժվար չէ հետևություն անել, որ 2005-2015թթ. մսի համախառն արտադրանքի 95.8 մլրդ. դրամ հավելածի 56.3%-ը ձեռք է բերվել հիշյալ ծրագրի աջակցությամբ:

Անասնաբուծության կշիռը զգալիորեն նվազել է գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում: Եթե համեմատենք 1988թ. հետ, ապա գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում անասնաբուծության և բուսաբուծության հարաբերակցությունը գրեթե հավասար էր՝ համապատասխանաբար 49.9 և 50.1%, 2015թ.-ի 36.9 և 63.1%-ի դիմաց<sup>131,132</sup>: Սակայն գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. Ջարգացման ռազմավարությամբ առաջիկա տասը տարիների համար նախասահմանվել է անասնաբուծության համախառն արտադրանքի շուրջ 60.6% հավելած, որի շնորհիվ հեռանկարում (2025թ.) այն կապահովի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 41.9%-ը (630.9 մլրդ. դրամ)<sup>133</sup>:

Կոտայքի մարզի անասնաբուծության համախառն արտադրանքի կառուցվածքն ունի որոշակի ընդհանուր գծեր ՀՀ-ի հետ, իսկ յուրահատկությունները պայմանավորված են ճյուղային մասնագիտացման բնույթով: Նախորդ 10 տարիներին անասնաբուծության համախառն արտադրանքում հաստատուն կերպով աճում է մսի մասնաբաժինը (12.4% կամ 4.3 մլրդ. դրամ), թեև ՀՀ-ի համեմատությամբ մսին բաժին է ընկնում անասնաբուծության համախառն արտադրանքի 49.2%-ը (2015թ.): Պատճառը թռչնաբուծության ձվային մասնագիտացումն է, որն ակնհայտ է ճյուղի համախառն արտադրանքի կառուցվածքից, որի 87.8%-ը բաժին է ընկնում ձվին:

Նոր հազարամյակում ՀՀ անասնաբուծության ճյուղի ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկը կարելի է համարել անասունների մսային մթերատվության բարձրացումը: Ինչպես կարելի է տեսնել աղյուսակ 2.2.7-ից դրանք թեև դանդաղորեն, բայց

<sup>130</sup> ՀՀ Կառավարության 22 մարտի 2007 թվականի N-336 Ա որոշում, ՀՀ-ում տավարաբուծության զարգացման ծրագիր (2007-2015թթ.), Եր.: 2007, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=33246>

<sup>131</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 183

<sup>132</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 294

<sup>133</sup> ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, նախագիծ էջ 171-173

կայուն կերպով աճում են: 1988 և 2015թ. պայմանական անասնազվաքանակի և համադրելի գներով հաշվարկած համախառն արտադրանքների համեմատությունից կարելի է եզրակացնել, որ անասունների մթերատվությունը բարձրացել է: Եթե 1988-2015թթ. պայմանական անասնազվաքանակի ցուցանիշների միջև տարբերությունը 34.3 (աղյուսակ 2.1.1), ապա համախառն արտադրանքների միջև տարբերությունը՝ միայն 0.6% է:

Աղյուսակ 2.2.7

*Գյուղատնտեսական կենդանիների մսային մթերատվությունը ՀՀ – ում*

| Ցուցանիշներ         |               | Չափի միավոր | Փաստացի |      |      | Հեռանկարային |      |
|---------------------|---------------|-------------|---------|------|------|--------------|------|
|                     |               |             | 2005    | 2010 | 2015 | 2020         | 2025 |
| Միջին օրական քաշաճը | տավարի        | գրամ        | 460     | 450  | 575  | 695          | 866  |
|                     | ոչխարի և այծի |             | 120     | 120  | 129  | 154          | 167  |
|                     | խոզի          |             | 280     | 275  | 315  | 390          | 480  |
| Թռչնի կենդանի քաշը  |               | կգ          | 1.3     | 1.25 | 1.45 | 1.95         | 2.14 |

Աղբյուր՝ ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, էջ 167, 168, 171, 172, ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, էջ 80, ՀՀ գյուղատնտեսության կայուն զարգացման ռազմավարություն, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=12479>

Տարածքային, ռեսուրսային և էքստենսիվ զագացման այլ սահմանափակումներով պայմանավորված՝ անասնաբուծության տեսլականը պիտի լինի առավելապես զարգացման ինտենսիվ ուղիների և անասունների մթերատվության բարձրացման վրա շեշտադրումը: Անասնաբուծության ճյուղի առաջընթացի համար առանցքային նշանակություն ունեն ՀՀ գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարությամբ սահմանված տոհմաբուծության զարգացման, խ.ե.ա. տոհմային և մթերատու հատկանիշների բարելավման, գյուղատնտեսական կենդանիների արհեստական սերմնավորման ծրագրեր և բնական կերահանդակների օգտագործման վիճակի բարելավման միջոցառումները, որոնց տարեկան ֆինանսավորումը պետք է կազմի համապատասխանաբար 250, 650, 150 և 750 մլն դրամ<sup>134</sup>:

<sup>134</sup> ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարության կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկ, Հավելված 2, էջ 1-12

### **2.3. Մսի և մսամթերքի արտադրության ռեսուրսների օգտագործման հիմնախնդիրներն ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում**

Մսի և մսամթերքի արտադրության ռեսուրսների օգտագործման խնդիրներն ունեն համընդգրկուն, իսկ երբեմն էլ՝ ածանցյալ բնույթ, քանզի դրանք այս կամ այն չափով սերտաճած են ագրոպարենային համալիրի ռեսուրսապահովվածության և ռեսուրսօգտագործման հիմնախնդիրների հետ:

ՀՀ բնառեսուրսային ներուժի անհամաչափությունները, դրանց տարածաշրջանային ճիշտ օգտագործման և համալիր գնահատականի բացակայությունը ինչպես անասնաբուծության առաջընթացի, այնպես էլ մսի արտադրության գոտիական առանձնահատկությունների օպտիմալ օգտագործման տեսանկյունից հեռանկարային չեն: Բնակչության կենտրոնացման և շուկայի մերձավորության թելադրանքով անասնաբուծության վարման շարունակականությունը երկրի ապագայի մասին չհոգալու և պատեհապաշտ լուծումներ տալու հետևանք է: Պատասխանատվության և հասցեականության բացակայությունը կարող է բերել հողի արտադրողականության, կերահանդակների բերքատվության և կերարտադրության նվազման, հողային ռեսուրսների որակազրկման, անասնաբուծության վարման հնարավորությունների աստիճանական անկման, որն հաստատվել է կատարված հաշվարկներով (աղյուսակ 2.3.3): Միայն վերջին հնգամյակում բնական կերահանդակների կերարտադրության ծավալների շուրջ 1.3 մլն ց կերամիավորով նվազումը հստակ պատկերացում է տալիս հարցի էության վերաբերյալ: Բնական կերահանդակների թեր կամ գերօգտագործումը, առանց դրանց արտադրողական ունակություններն հաշվառելու չալանավորված շահագործումն ապագայում կարող է վերաճել անասնաբուծության համար կորստաբեր հետևանքների: Օրինակ՝ Արմավիրի մարզի բնական արոտավայրերի ծանրաբեռնվածությունը 288 պայմանական գլուխ է 100 հա-ի հաշվով, այն պարագայում, երբ այլ մարզերի ընդարձակ բնական արոտավայրեր շատ ավելի սակավորեն են օգտագործվում: Օրինակ, Գեղարքունիքի, Սյունիքի ու Վայոց Ձորի մարզերի 100 հա արոտին բաժին է ընկնում համապատասխանաբար 77.9 և 39.7 և 21.4 պայ-

մանական գլուխ անասուն<sup>135,136</sup>: Այդպիսի իրավիճակում հողային ռեսուրսների որակագրկման և փոշիացման աղետաբեր երևույթներն անխուսափելի են: Միայն 2010-2015թթ. գյուղատնտեսական շրջանառությունից դուրս է եկել 59 հազ. հա բնական կերահանդակ:

Աղյուսակ 2.3.1

*Հողային ռեսուրսների ծանրաբեռնվածության մակարդակը ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում\**

| № | Ցուցանիշներ                         |             | ՀՀ    |        |        | Կոտայքի մարզ |       |       |
|---|-------------------------------------|-------------|-------|--------|--------|--------------|-------|-------|
|   |                                     |             | 2005  | 2010   | 2015   | 2005         | 2010  | 2015  |
| 1 | Վարելահողեր (հազ. հա)               |             | 494.3 | 448.5  | 446.7  | 39.6         | 38.0  | 37.7  |
|   | 100 հա-ի հաշվով խոզերի թիվը (գլուխ) |             | 27.8  | 25.6   | 39.1   | 50.5         | 16.8  | 40.1  |
| 2 | Արոտներ (հազ. հա)                   |             | 694.0 | 1104.3 | 1051.3 | 41.3         | 84.0  | 79.1  |
| 3 | Խոտհարքներ (հազ. հա)                |             | 138.9 | 127.1  | 121.1  | 15.9         | 10.8  | 7.0   |
| 4 | Ընդամենը բնական կերահանդակներ       |             | 832.9 | 1231.4 | 1172.4 | 55.6         | 118.7 | 112.1 |
|   | 100 հա-ի հաշվով                     | խ.ե.ա. թիվը | 68.8  | 46.3   | 58.7   | 100.2        | 40.7  | 53.0  |
|   |                                     | մ.ե.ա. թիվը | 72.4  | 41.5   | 63.6   | 107.7        | 29.6  | 40.3  |
|   |                                     | (գլուխ)     | 65.8  | 42.1   | 55.1   | 95.9         | 38.3  | 47.3  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2006. – էջ 298, 312, 2012. – էջ 290, 304, 2016. – էջ 293, 307, ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2002-2006, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 39, 2007-2011 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 42, 2011-2015 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 43

Ընդամենը 5 տարվա ընթացքում 53 հազ. հա արոտավայրի դեգրադացիան ամենահամեստ հաշվարկներով համահավասար է տարեկան շուրջ 1070 հազ. ց խոտի, 509 հազ. ց կերամիավորի կամ 314.6 մլն դրամ տնտեսական կորստի: Կերամիավորների այդ քանակությունը շուրջ 56 հազ. ց խ.ե.ա. կամ 73 հազ. ց մ.ե.ա. քաշաճ տալու ռեսուրս էր: Ըստ որում, վկայակոչված թվերի հաշվարկները հիմնված են դրանց բերրիության միջին մակարդակի վրա, այն դեպքում, երբ արոտների մակերեսային

<sup>135</sup> ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2011-2015, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 43, 270, 305, 315

<sup>136</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 33, 35, 38

կամ արմատական բարելավումը և ողջամիտ օգտագործումը կնպաստեր բերքատվության բարձրացմանը և հավելյալ տնտեսական արդյունքի ստացմանը: Այս վատթարագույն երևույթը, կերարտադրության ռեսուրսների խիստ նվազեցումից բացի հանգեցնում է նաև մնացյալ կերահանդակների ծանրաբեռնվածության մակարդակի բարձրացմանը: Ինչպես երևում է աղյուսակ 2.3.1-ի հաշվարկներից, վերջին 5 տարիներին բնական կերահանդակների 100 հա-ի հաշվով պայմանական անասնագլխաքանակի թիվը (խ.ե.ա. + մ.ե.ա.) ՀՀ-ում ավելացել է 13, իսկ Կոտայքի մարզում՝ 9-ով: Արոտների տարածքների վերազնահատման հետևանքով 2005 և 2015թ. ցուցանիշներն անհամադրելի են:

ՀՀ-ում 2005-2015թթ. բարձրացել է վարելահողերի օգտագործման ինտենսիվությունը. 100 հա-ի հաշվով խոզերի գլխաքանակն ավելացել է 40.6%-ով (11.3 գլխով): Այնուամենայնիվ, չափազանց վտանգավոր է դրանց աստիճանական դեգրադացիան. նախորդ տասը տարիներին 1.9 հազ. հա-ով նվազել են Կոտայքի մարզի և 47.6 հազ.-ով՝ ՀՀ-ի վարելահողերը: Այն համարժեք է վարելահողերի տարածության 9.6%-ին (47.6 հազ. հա), որը 26.2%-ով ավելին է, քան ամբողջ Կոտայքի մարզի վարելահողերը: Մսի արտադրության տեսանկյունով դա ուղղակիորեն ռեսուրսապահովվածության մակարդակի անկում է, եթե այդ հողահանդակները դրվեին դաշտային կերարտադրության տակ: Դիցուք՝ բազմամյա կերային կուլտուրաներով զբաղեցնելիս կերի ելքն այդ տարածությունից տարեկան կկազմեր շուրջ 1793.7 հազ. ց կերամիավոր, որը կարող էր ապահովել 190.8 հազ. ց խ.ե.ա. կամ 256.2 հազ. ց մ.ե.ա. կամ 298.9 հազ. ց խոզի քաշաճ: Թեև, դժվար է միայն տնտեսական հաշվարկներով ամբողջապես բնութագրել կորստի ծանրությունը, քանի որ վարելահողերի փոշիացումը ռազմավարական հիմնախնդիր է: Ներկայումս 95 հազ. հա (իսկ Կոտայքի մարզում՝ 19.7 հազ. հա) չմշակվող վարելահողերի 72.6%-ը ծառայում է խոտ ստանալու համար<sup>137</sup> ինչը, որոշ գիտնականների համոզմամբ, ավելի նպատակային է, քան կերային մշակաբույսերով զբաղեցումը: Այս հարցի լուծումը կախված կլինի դրանց օգտագործման այլընտրանքներից առավել հեռանկարայինի ընտրությունից ու շրջանառության մեջ ներգրավելու ծրագրերի իրականացումից:

<sup>137</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 34

Հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և բերրիության պահպանման հարցերը առաջնակարգ կարևորություն ունեն կերապահովվածության հնարավորությունների տեսանկյունից, քանզի որոշիչ են կերային կուլտուրաների բերքատվության և համախառն բերքի ավելացման համար:

#### Աղյուսակ 2.3.2

*Համակցված կերերի արտադրության, ցանովի և բնական կերային մշակաբույսերի համախառն բերքի դինամիկան ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում*

| Ցուցանիշներ             |                            |                 | ՀՀ     |        |        | Կոտայքի մարզ |       |       |
|-------------------------|----------------------------|-----------------|--------|--------|--------|--------------|-------|-------|
|                         |                            |                 | 2005   | 2010   | 2015   | 2005         | 2010  | 2015  |
| Արտադրությունը          |                            | չոր խոտի        | 1074.8 | 1316.6 | 1642.7 | 54.3         | 48.9  | 56.9  |
| ընդամենը (հազ. տ)       |                            | համակցված կերի  | 52.4   | 59.6   | 87.6   | -            | -     | -     |
| Համախառն բերքը (հազ. տ) | կերային մշակաբույսերի      | միամյա          | 33.9   | 46.1   | 67.6   | 0.5          | 0.3   | -     |
|                         |                            | բազմամյա        |        |        |        |              |       |       |
|                         |                            | ընթացիկ տարվա   | 11.2   | 20.9   | 43.4   | 0.3          | 0.2   | 0.8   |
|                         |                            | նախորդ տարիների | 256.7  | 340.7  | 431.1  | 11.4         | 9.3   | 9.1   |
|                         |                            | ենթացանքից      | 2.4    | 1.8    | 1.9    | -            | 0.07  | 0.2   |
|                         | չօգտագործվող վարելահողերից |                 | 257.8  | 349.5  | 353.4  | 16.9         | 8.3   | 15.2  |
|                         | խոտհարքներից               |                 | 512.7  | 558.2  | 606.8  | 25.2         | 30.8  | 31.6  |
|                         | արոտներից*                 |                 | 1464.9 | 2203.0 | 2047.5 | 77.4         | 155.4 | 142.7 |

Աղբյուր՝ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 7, 28-32, 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 7, 28-32, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 7, 30-34, Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 6, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 6, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 6, \* - հաշվարկային մեծություն

Ինչպես երևում է աղյուսակ 2.3.2-ից, 2005-2010թթ. կրկնակի աճել է միամյա և 1.7 անգամ՝ բազմամյա մշակաբույսերի համախառն բերքը: Դաշտային կերարտադրությանը մեծ հարված հասցրեց կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների խիստ նվազումը: Կերային կուլտուրաների ցանքատարածությունները 2015թ. դրությամբ 3.4 անգամ փոքր են 1988թ. ցուցանիշից, այդ թվում՝ 6.1 անգամ միամյա և 2.3 անգամ բազմամյա խոտերի ցանքերը, իսկ եգիպտացորենի, սիլոսային մշա-

կաբույսերի, կերի արմատապտուղների ցանքերից մնացել է սիմվոլիկ քանակություն<sup>138</sup>: Մասնավորապես, 2015թ. կերի արմատապտուղների ցանքերը ՀՀ-ում կազմել են 350, եգիպտացորենինը (սիլոսի, կանաչ կերի և սենաժի համար)՝ 415, իսկ սիլոսային մշակաբույսերինը՝ 910 հա<sup>139</sup>: Արդյունքում, նախառեֆորմյան շրջանի համեմատությամբ կրճատվել է կերային կուլտուրաներից ստացվող համախառն բերքը, օրինակ՝ 3.6 անգամ միամյա և 1.2 անգամ՝ բազմամյա խոտերինը: Ձեռքբերումներից է 1988թ. համեմատությամբ միամյա և բազմամյա խոտերի բերքատվության աճը համապատասխանաբար 1.7 և 1.6 անգամ (2015թ. տվյալներով)<sup>140,141</sup>: Սակայն, դեռևս շատ մեծ են միջմարզային տարբերությունները, օրինակ՝ Արմավիրի մարզում բազմամյա խոտերի բերքատվությունը 5.7 անգամ բարձր է Կոտայքի մարզից: Կոտայքը Գեղարքունիքի հետ միասին ունեն բազմամյա խոտերի բերքատվության ամենացածր ցուցանիշները (29.9 և 29.8 գ/հա համապատասխանաբար), որը փոքր է հանրապետական միջինից շուրջ 2.4 անգամ: Ըստ մարզերի զգալիորեն տատանվում են նաև բնական խոտհարքների բերքատվության ցուցանիշները՝ 25.4-78.4 գ/հա: Կոտայքի մարզի 44.8 գ/հա ցուցանիշը (2015թ.) բարձր է ՀՀ միջինից 30.9%-ով կամ 10.6 գ/հա-ով<sup>142</sup>:

Համակցված կերի արտադրությունն ընդլայնվել է շուրջ 67.1%-ով (35.2 հազ. տոննայով)՝ 100 պայմանական գլուխ անասունի հաշվով հասնելով 112.7 գ-ի<sup>143</sup>: Սակայն հանրապետության կերարտադրության ընդհանուր հաշվեկշռում այն նշանակալից դերակատարում չունի:

Դաշտային կերարտադրության և բնական խոտհարքների կերային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման կարևոր բաղադրիչներից է գյուղտեխնիկայով միավոր տարածության ապահովվածությունը (Հավելված 4): Ներկայումս գյուղտեխ-

<sup>138</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 190

<sup>139</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 28-29

<sup>140</sup> Նույն տեղում, էջ 30-32

<sup>141</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 193

<sup>142</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 30, 33,

<sup>143</sup> Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 6

նիկայի սարքինության աստիճանի նվազումից բացի բարդանում է նոր մասնագետների ներգրավման հարցը, քանզի այժմեական պայմանները (հնամաշ տեխնիկա և դրա հաճախակի խափանումներ, անմրցունակ աշխատանքային պայմաններ, ցածր վարձատրություն) բացասաբար են անդրադառնում աշխատուժի առաջարկի վրա:

ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում կերի արտադրության դինամիկայի ուսումնասիրությամբ բացահայտվել են մսի արտադրության կերապահովվածության ամբողջական պատկերը, ներկայի և զարգացման հեռանկարի հիմնախնդիրները (աղյուսակ 2.4.4): Մաստեսակներից յուրաքանչյուրի արտադրության համար տարբեր են կերարտադրության սեփական ռեսուրսներով ապահովվածության մակարդակը և բովանդակությունը, որը գերխնդիր է ոչխարի և տավարի մսի արտադրության համար այնքանով, որ անկանոն օգտագործումը, հողատարման երևույթներն ու գերարածեցումը հանգեցնում է ոչ միայն բնական կերահանդակների աստիճանական որակազրկման, արտադրողականության անկման, այլև՝ փոշիացման: Արդյունքում, կերարտադրության ընդհանուր հաշվեկշռում դրանց մասնաբաժինը ՀՀ-ում 75.7%-ից իջել է 63.7-ի, իսկ Կոտայքի մարզում՝ 87.2-ից 79.2%-ի (աղյուսակ 2.3.3): Այդուհանդերձ, մսի արտադրության կերաբազայի կառուցվածքում դրանց տեսակարար կշիռն ամենամեծն է: Միայն արոտավայրերի կերային ռեսուրսները կերարտադրության ընդհանուր ծավալներում ունեն 43.2% մասնաբաժին ՀՀ-ում և 58.2%՝ Կոտայքի մարզում: Վերջիններիս արդյունավետ օգտագործման հնարավորությունների վրա զգալիորեն ազդում են գյուղական համայնքներից դրանց տեղաբաշխվածության տատանման մեծ սահմանները: Առավել անբարենպաստ են տեղակայված Արարատյան հարթավայրի և նախալեռնային գոտու ամառային արոտավայրերը, որոնք ունեն տնտեսություններից 65-80, երբեմն՝ 100-130 կիլոմետր հեռավորություն: 15-20 կիլոմետր հեռավորությամբ համեմատաբար նպաստավոր են միջին և բարձրադիր գոտու արոտավայրերը<sup>144</sup>, թեպետ դրանց մերձակա տեղադրվածության առավելությունը լեռնային շրջաններում ի չիք է դառնում դժվարամատչելիության, կտրտված ու բարդ ռելիեֆի, բարեկարգ ճանապարհների սակավության պատճառով:

<sup>144</sup> Ղուշյան Հ.Ս., Կերարտադրության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները Հայաստանում / Եր.: Հայաստան, 1984. – էջ 132



Աղյուսակ 2.3.3

Կերարտադրության դինամիկան և բաշխվածությունը ՀՀ-ում (հազ. ց կերամիավոր)\*

| Մարզեր        | Հատիկաֆուրաժային |               |               | Դաշտային      |               |               | Բնական կերահանդակների |                |                | Այլ          |               |               |
|---------------|------------------|---------------|---------------|---------------|---------------|---------------|-----------------------|----------------|----------------|--------------|---------------|---------------|
|               | 2005             | 2010          | 2015          | 2005          | 2010          | 2015          | 2005                  | 2010           | 2015           | 2005         | 2010          | 2015          |
| ք. Երևան      | 3.3              | 1.3           | 1.9           | 15.9          | 16.3          | 26.1          | 25.1                  | 14.8           | 10.8           | 3.2          | 3.8           | 8.3           |
| Արագածոտն     | 292.3            | 267.1         | 550.4         | 120.1         | 225.3         | 315.5         | 991.5                 | 1634.3         | 1628.0         | 70.9         | 91.2          | 106.1         |
| Արարատ        | 196.5            | 108.2         | 203.9         | 332.8         | 526.3         | 665.7         | 581.1                 | 920.5          | 1032.3         | 86.7         | 140.5         | 300.5         |
| Արմավիր       | 249.4            | 115.9         | 146.0         | 488.9         | 623.9         | 893.9         | 178.7                 | 243.3          | 147.0          | 179.9        | 176.4         | 371.2         |
| Գեղարքունիք   | 773.1            | 653.2         | 775.7         | 136.5         | 173.9         | 216.1         | 2244.9                | 3628.1         | 2978.3         | 299.7        | 408.3         | 442.5         |
| Լոռի          | 127.8            | 73.4          | 235.3         | 174.5         | 127.6         | 218.8         | 2460.3                | 2447.0         | 2441.0         | 93.2         | 78.9          | 130.6         |
| <b>Կոտայք</b> | <b>110.9</b>     | <b>47.9</b>   | <b>134.9</b>  | <b>66.1</b>   | <b>55.6</b>   | <b>57.1</b>   | <b>619.0</b>          | <b>992.8</b>   | <b>970.8</b>   | <b>37.5</b>  | <b>42.1</b>   | <b>62.3</b>   |
| Շիրակ         | 330.9            | 453.2         | 833.5         | 132           | 188.6         | 187.7         | 1429.1                | 2480.6         | 2593.8         | 91.0         | 146.5         | 193.9         |
| Սյունիք       | 158.5            | 65.3          | 301.5         | 84.3          | 102.5         | 147.0         | 1664.5                | 2102.1         | 2157.1         | 54.1         | 58.4          | 74.7          |
| Վայոց Ձոր     | 19.5             | 20.3          | 34.0          | 20.5          | 45.4          | 56.2          | 613.6                 | 745.4          | 739.7          | 13.2         | 12.7          | 21.1          |
| Տավուշ        | 136.9            | 169.6         | 354.8         | 28.0          | 105.5         | 46.4          | 755.2                 | 1547.2         | 819.6          | 43.2         | 38.2          | 50.8          |
| <b>ՀՀ</b>     | <b>2399</b>      | <b>1975.4</b> | <b>3572.0</b> | <b>1599.5</b> | <b>2191.1</b> | <b>2830.4</b> | <b>11563.1</b>        | <b>16756.0</b> | <b>15518.5</b> | <b>974.5</b> | <b>1197.1</b> | <b>1762.1</b> |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 9-20, 27-33, 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – էջ 8-20, 27-32, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 8-20, 28-34

ՀՀ-ում արոտների չներգրավված տարածքների և կերային ռեսուրսների ներուժը մեր կողմից գնահատվել է կերերի արտադրության և օգտագործման հաշվեկշռի վերլուծության միջոցով: Անասնաբուժական մթերքների արտադրության համախառն կերօգտագործումը 2015թ. կազմել է շուրջ 18.2 մլն ց կ.մ., որից 8.2 մլն ց կ.մ.՝ մսի արտադրությանը: Ամբողջական կերապահանջի 19.6%-ը (3.57 մլն ց կ.մ.) տալիս է հատիկաֆուրաժային, 15.5%-ը (2.83 մլն ց կ.մ.)՝ դաշտային, 9.7%-ը (1.76 մլն ց կ.մ.)՝ այլ, 3.7%-ը (670.6 հազ. ց կ.մ.) համակցված, մոտ 1%-ը (180.6 հազ. ց կ.մ.)՝ ներկրովի կերերը և 50.4%-ը (9.15 մլն ց կ.մ.) բնական կերահանդակների կերարտադրությունը (աղյուսակ 2.3.3): ՀՀ բնական կերահանդակների 15.5 մլն ց կ.մ. կերարտադրության 65.9%-ը (10.2 մլն ց կ.մ.-ը) ստացվում է արոտային կերերից, որից անասնաբուժական մթերքների արտադրությանը ծառայում է շուրջ 37.8%-ը (3.8 մլն ց կ.մ.-ը): Մնացյալ 6.36 մլն ց կ.մ.-ը արոտավայրերի բերքատվության միջին ցուցանիշով վերահաշվարկելու պարագայում արոտավայրերի թերբեռնված կամ չօգտագործվող տարածությունը հավասարվում է 653.7 հազ. հա-ի (62.1%-ը), ինչն անընդունելի շռայլություն է սակավահող Հայաստանի համար:

Կերապահովվածության ապագայի հնարավորությունները կարելի է գնահատել գյուղատնտեսության 2015-2025թ. կայուն զարգացման ռազմավարությամբ նախասահմանված արտադրական ցուցանիշների միջոցով: Մասնավորապես՝ անասնաբուժական մթերքների նախանշված բնագծին հասնելու պարագայում կերի համախառն պահանջարկը կաճի 161.6%-ով՝ հասնելով 29.6 մլն ց կ.մ.-ի, որից 13.8՝ մսինը: Կերարտադրության լրացուցիչ 5.3 մլն ց կ.մ.-ի պահանջարկի բավարարման համար տեղական կերարտադրության ավելացման և ներկրման այլընտրանքի համեմատությունը և հիմնավորված քայլերի ձեռնարկումը անխուսափելի է:

Կերային ռեսուրսների կենտրոնացվածության և անասնազխաքանակի բաշխվածության համադրությամբ մեր կողմից հաշվարկվել է միավոր անասնազխաքանակի կերապահովվածության մակարդակն ՀՀ-ում: Համաձայն ստացված արդյունքների, մեկ պայմանական գլխի հաշվով արտադրվող կերերի ցուցանիշը նվազագույնն է Կոտայքի և Արմավիրի (17.8 և 19.7 ց կ.մ./պայմանական գլուխ), իսկ առավելագույնը՝ Լոռու և Շիրակի մարզեր համար (38.7 և 37.2 ց կ.մ./պայմանական գլուխ):

## Մսի վերամշակման կարողությունների առկայությունը Կոտայքի մարզում 2015թ.

| N <sup>o</sup> | Ցուցանիշներ                                |                           | Չափի միավոր | ՀՀ   | Կոտայքի մարզ |
|----------------|--------------------------------------------|---------------------------|-------------|------|--------------|
| 1              | Վերամշակող                                 | ընդամենը                  | հատ         | 66   | 7            |
|                | ձեռնարկություններ                          | գործող                    |             | -    | 5            |
|                | Արդյունաբերական արտադրական անձնակազմի թիվը |                           | մարդ        | 1841 | 182          |
| 2              | Սպանդա-                                    | քանակը (ընդամենը)         | հատ         | 20   | 3            |
|                | նոցներ                                     | հերթափոխային հզորությունը | հազ. տ      | 60.6 | 7.9          |
|                | Արդյունաբերական արտադրական անձնակազմի թիվը |                           | մարդ        | 90   | 8            |
| 3              | Վերամշակման                                | ներուժային                | հազ. տ      | 50.0 | 6.5          |
|                | հզորություններ                             | փաստացի                   |             | 6.49 | 0.79         |
|                | Օգտագործման մակարդակը                      |                           | %           | 12.9 | 24.6         |

Աղբյուր՝ ՀՀ-ում 2016-2020 թվականներին սպանդանոցների զարգացման ռազմավարական ծրագրին և ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին նախագիծ, էջ 9, հեղինակի հարցումների, ուսումնասիրությունների տվյալներ, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության պաշտոնական կայք-էջ, Ագրովերամշակում բաժին, <http://minagro.am/>,

Երկրում արդյունաբերության ռացիոնալ տեղաբաշխումը տնտեսության զարգացման կարևորագույն խնդիրներից է, քանզի դրանից մեծապես կախված է հասարակական աշխատանքի արդյունավետությունը<sup>145</sup>: Հետևաբար, մսի և մսամթերքի արտադրության տեսանկյունից շատ կարևոր է արտադրական օբյեկտների տեղաբաշխվածության և դրանց ներուժի գործարկման կարողությունը (աղյուսակ 2.3.4):

ՀՀ-ում միս վերամշակող ձեռնարկությունների շուրջ 40%-ի առկայությունը Երեվանում համապատասխանում է աշխատանքային ռեսուրսների կենտրոնացվածության, տրանսպորտային և լոգիստիկ ենթահամակարգերի զարգացվածության պատկերին: Կոտայքի մարզում է սպանդանոցների թվի 15 և ընդհանուր հզորության 13%-ը: Լիարժեք գործելու դեպքում մեկ սպանդանոցը պետք է սպասարկի 20.6 գյուղ՝ տարեկան իրականացնելով շուրջ 16.1 հազ. գլխի մորթ, մոտ 5.4 հազ. տոննա ծանրաբեռնվածու-

<sup>145</sup> Краснов С.Е., Экономика мясной и молочной промышленности / М.: Легкая и пищевая промышленность, 1982. – с. 284

թյամբ, մինչդեռ առկա հզորություններով դրանցից յուրաքանչյուրին միջին հաշվով բաժին է ընկնում 2.6 հազ. տոննա:

Աղյուսակ 2.3.5

*Մսամթերային ենթահամալիրը ՀՀ տնտեսության համակարգում\**

| Ցուցանիշներ                               |                                                  | Չափի միավոր | 2005  | 2010  | 2015  |
|-------------------------------------------|--------------------------------------------------|-------------|-------|-------|-------|
| Սննդարդյունաբերության ծավալը              |                                                  | մլրդ.       | 185.5 | 188.2 | 287.8 |
| Մսամթերքի համախառն արտադրանքը*            |                                                  | դրամ        | 13.8  | 24.9  | 30.4  |
| Տես. կշիռը սննդարդյունաբերության ծավալում |                                                  | %           | 7.4   | 12.9  | 10.4  |
| Մսի և մսամթերքի                           | համախառն արտադրանքը*                             | մլրդ. դր.   | 256.2 | 305.4 | 397.4 |
|                                           | տեսակարար կշիռը ՀՀ ՀՆԱ-ում                       | %           | 11.4  | 8.8   | 7.9   |
|                                           | ապրանքաշրջանառությունը                           | մլրդ. դր.   | 89.5  | 67.2  | 99.1  |
|                                           | տես. կշիռը ՀՀ ապրանքաշրջանառության մեջ           | %           | 3.4   | 3.7   | 4.3   |
|                                           | ներկրումները                                     | մլն դոլ.    | 28.4  | 69.0  | 60.6  |
|                                           | տես. կշիռը պարենային ապրանքների ներկրումների մեջ | %           | 11.1  | 12.3  | 11.5  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 16, 241, 329, 333, 427, 2012. – էջ 16, 253, 348.352, 440, 2016. – էջ 15, 255, 350, 354, 446, Աղյուսակ 2.2.5, \* - հաշվարկված է 2015թ. համադրելի գներով

Այսինքն՝ համատարած սպանդանոցային մորթի անցում կատարելու դեպքում դրանք չեն բավարարի մարզի պահանջները, թեև դա ժամանակի և արտադրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման խնդիր է, քանի որ բակային սպանդը ոչ միայն սպանդանոցների անգործության կամ թերբեռնվածության, այլև մսամթերք արտադրող ձեռնարկությունների հետ գյուղացիական տնտեսությունների փոխհարաբերությունների բացակայության պատճառներից է, որի լուծման ուղիները կքննարկվեն հաջորդ գլխում:

Ագրոպարենային համակարգի (ԱՊՀ) ռեսուրսային ներուժի, դրա ռացիոնալ օգտագործման և արտադրության մեջ ներդրման աստիճանը մեծապես ազդում են մսամթերային ենթահամալիրի վիճակի և հիմնական ցուցանիշների ձևավորման վրա (աղ-

յուսակ 2.3.5): Ազատ շուկայական տնտեսության պայմաններում այն զարգանում է դինամիկորեն (շուրջ 22% միջին տարեկան աճի տեմպով), ինչն ակնհայտ է սննդարդյունաբերության համախառն արտադրանքում մսամթերքի մասնաբաժնի 3% ավելացումից: Երկրի տնտեսական կյանքում մսամթերային ենթահամալիրի դերակատարությունը կարելի է գնահատել ԱՊՀ ենթաճյուղերի հետ ունեցած կապերի, համեմատության, ազգաբնակչության պահանջների բավարարման համատեքստում: Համեմատության եզրերը հստակեցնելու համար հարկ է հաշվի առնել նաև արտադրական կարողությունների օգտագործումը, սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը: Ճյուղի ձեռնարկությունների մեծամասնությունն աշխատում է թերբեռնված, որը պարզորոշ է արտադրական կարողությունների 12.9% օգտագործման մակարդակից (աղյուսակ 2.3.4), իսկ շուկայի տարողության 36.9%-ը ձևավորվում է ներկրումների հաշվին (աղյուսակ 2.4.4), մինչդեռ այն բնակչությանը մատակարարում է որակյալ մսամթերքով և եկամտով ապահովում շուրջ 1900 ընտանիքի: Աշխատանքի արտադրողականության մակարդակով մսամթերային ենթահամալիրը դեռևս հետ է մնում ԱՊՀ այլ ճյուղերից: 2015թ. ճյուղում զբաղված մեկ միջին տարեկան աշխատողի հաշվով արտադրված 15.1 մլն դրամ համախառն արտադրանքով այն 4.5-ով զիջում էր սննդամթերքների արտադրության (19.6 մլն դրամ) և 2.7 մլն դրամով՝ խմիչքների արտադրության ճյուղին (17.81 մլն. դրամ)<sup>146,147</sup>:

Մսի և մսամթերքի արտադրության ռեսուրսների և նպաստավոր տեղադիրքի շնորհիվ մսամթերային ենթահամալիրը նշանակալից տեղ ունի Կոտայքի մարզի ագրոպարենային համալիրում: Աղյուսակ 2.3.6-ում ներկայացվում են մսամթերային ենթահամալիրի առանցքային բնութագրերը, որոնց միջոցով կարելի է ընդհանրացնել, որ.

- մարզի սննդարդյունաբերության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում (2015թ.՝ 20 մլրդ. դրամ<sup>148</sup>) մսամթերքն ունի 22.5% տեսակարար կշիռ,

- մսի արտադրության համար Կոտայքի մարզի հողային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը բավականին բարձր է: 100 հա գյուղափտանի հողերի հաշվով 104.7 g (կենդանի քաշով) մսի արտադրությամբ այն երրորդն է ՀՀ մարզերի

<sup>146</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 255, 267

<sup>147</sup> ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության պաշտոնական կայք-էջ, Ագրովերամշակում բաժին, <http://minagro.am/>

<sup>148</sup> Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ տնտեսական գործունեության երկնիշ դասակարգման, ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի, 2016թ. հունվ.-դեկ. /Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 33

## Կոդայքի մարզի մասնաբերային ենթահամայնքի հիմնական մի քանի բնութագրեր\*

| Ցուցանիշներ |                                           |                                              | Չափի<br>միավոր                             | 2005          | 2010     | 2015  |       |       |
|-------------|-------------------------------------------|----------------------------------------------|--------------------------------------------|---------------|----------|-------|-------|-------|
| Մսի         | արտադրությունը<br>(սպանդային<br>քաշով)    | ընդամենը                                     |                                            | հազ. տ        | 6        | 6.5   | 7.9   |       |
|             |                                           | մեկ շնչի հաշվով                              |                                            | կգ            | 21.8     | 23.0  | 31.1  |       |
|             |                                           | ՀՀ-ի նկատմամբ                                |                                            | %             | 125.4    | 108.2 | 92.9  |       |
|             |                                           | 100 գյուղացիտանի հողերի հաշվով               |                                            | գ             | 60.1     | 40.2  | 51.1  |       |
|             |                                           | ՀՀ-ի նկատմամբ                                |                                            | %             | 149.4    | 99.1  | 84.2  |       |
|             | սպա-<br>ռումը                             | մեկ շնչի հաշվով                              |                                            | կգ            | 21.8     | 15.7  | 19.8  |       |
|             |                                           | ՀՀ-ի համանուն ցուցանիշի նկատմամբ             |                                            | %             | 109.4    | 74.4  | 85.2  |       |
|             | համախառն<br>արտադրանքը*                   | ընդամենը                                     |                                            | մլրդ. դ.      | 12.9     | 13.9  | 17.2  |       |
|             |                                           | տեսակարար<br>կշիռը                           | անասնաբուծության<br>համախառն արտադրանքում  |               | %        | 36.9  | 44.5  | 49.3  |
|             |                                           |                                              | գյուղատնտեսության<br>համախառն արտադրանքում |               |          | 25.8  | 33.3  | 32.2  |
|             |                                           |                                              |                                            |               |          |       |       |       |
|             | պահանջը                                   | ըստ 2412 կկալ/օր նորմայի                     |                                            | հազ.<br>տոննա | 10.0     | 10.3  | 9.3   |       |
|             |                                           | ըստ 2838 կկալ/օր նորմայի                     |                                            |               | 20.6     | 21.2  | 19.0  |       |
|             | պակասորդը                                 |                                              |                                            |               |          | -14.6 | -14.7 | -11.1 |
|             | Սեփական ռեսուրսներով<br>ապահովվածությունը |                                              | 36.5 կգ նորմայի դեպքում                    |               | %        | 59.7  | 63.1  | 85.2  |
|             |                                           |                                              | 75 կգ նորմայի դեպքում                      |               |          | 29.1  | 30.7  | 41.5  |
|             | Մսամթերքի<br>համախառն<br>արտադրանքը*      |                                              | ընդամենը                                   |               | մլրդ. դ. | 2.0   | 3.7   | 4.5   |
|             |                                           | ՀՀ մսամթերքի համախառն<br>արտադրանքի նկատմամբ |                                            | %             | 15.0     | 15.1  | 14.7  |       |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2011-2015, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 43, 288, 2007-2011 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 42, 280, 2002-2006 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 39, 243, սեփական հարցումներ, Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 28, 94, 104, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 26, 89, 100, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 26, 97, 108, \*- հաշվարկված է 2015թ. համադրելի գներով

շարքում՝ Արմավիրից և Շիրակից հետո (աղյուսակ 2.1.2):

- մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրությամբ Կոտայքի մարզը 2.4 կգ-ով կամ 7.7%-ով զիջում է ՀՀ միջին մակարդակին: Այս ցուցանիշով ՀՀ մարզերի շարքում այն նախավերջինն է (աղյուսակ 2.1.2):

- 2005-2015թթ. Կոտայքի մարզում մեկ շնչի հաշվով մսի սպառումը (հաշվարկված մեկ շնչի հաշվով սպառած սննդի միջին օրական էներգետիկ կառուցվածքի հիման վրա) ավելացել է 3.7 կգ-ով կամ 38.1%-ով: Ըստ մեկ շնչի սպառողական ծախսերի կառուցվածքի մարզում մսի միջին տարեկան սպառման մեծությունը անկում է ապրել 2 կգ-ով կամ 10%-ով (2005-2015թթ.): Սակայն, եթե այս մեթոդով սպառումը 2015թ. կազմել է 19.8, ապա առաջին մեթոդի դեպքում՝ 13.4 կգ<sup>149</sup>:

- մսի համախառն արտադրանքի աճի առաջանցիկ տեմպերի շնորհիվ Կոտայքի մարզի անասնաբուծության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում նրա տեսակարար կշիռն ավելացել է համապատասխանաբար 12.4 և 6.4%-ով:

- նախորդ տաս տարիներին (2005-2015թթ) Կոտայքի մարզում մսի արտադրության ծավալներն ավելացել են 1.9 հազ. տոննայով կամ 31.6%-ով: Այդուհանդերձ, պարենամթերքների սպառման 2838 կամ 2412 կկա/օր նորմայի հիմքով մսի նկատմամբ մարզի ամբողջական պահանջարկը 11.1 կամ 1.4 հազ. տոննայով ավելին է, քան արտադրությունը:

- նպաստավոր աշխարհագրական դիրքի, ենթակայան և ալպիական մարգագետինների, ենթակառուցվածքների, իրացման շուկաների առկայության, մսամթերք արտադրող խոշոր ձեռնարկությունների (Բեկոն պրոդուկտ, ՕՄԿ) արտադրատնտեսական ռեսուրսների, կազմակերպչական հնարավորությունների և այլ նախադրյալների շնորհիվ Կոտայքի մարզը տիրապետում է ներուժի՝ մսի և մսամթերքի արտադրության ըստ ամենայնի զարգացման համար: ՀՀ գյուղատնտեսության բնական ռեսուրսների համալիր գնահատման արդյունքներով մարզի Հրազդանի տարածաշրջանը դասվել է բնառեսուրսային միջին (31.6-34.5 բալով), իսկ Նաիրիի և Կոտայքի տարածաշրջանները՝ բարձր պոտենցիալ ունեցողների (25.6-28.5 բալ) շարքին<sup>150</sup>:

<sup>149</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – 108

<sup>150</sup> Գսպոյան Գ.Մ., Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսության բնական ռեսուրսների կոմպլեքսային գնահատումը / Եր.: ԳԱ, Տնտ. ինս., 1988. – էջ 184-185, Քարտեզասխեմա 2

## 2.4. ՀՀ մսի և մսամթերքի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները

Արդի ժամանակաշրջանում մսի և մսամթերքի շուկան գործում է հարաշարժ և զարգացող շուկայական տնտեսության պայմաններում: Նոր տնտեսակարգի առավելություններով հանդերձ, դեռևս լուծված չեն մի շարք հիմնարար հարցեր.

- մսի և մսամթերքի ներկրումներից շուկայի կախվածության,
- մսամթերքի արտահանման՝ ապրանքանիշերի ճանաչվածության, ապրանքատեսականու փոփոխության, գովազդային, մարքեթինգային միջոցառումների իրականացման հետ կապված,
- մսի և մսամթերքի սպառման անբավարարության և կառուցվածքային անհամաչափությունների,
- մսի և մսամթերքի ապրանքաշարժի շղթայում գյուղացիական տնտեսությունների կարևորության և ներազդեցության լծակների անհամարժեքության,
- մսի գների հարաշարժության կայունության,
- մսի շուկայի ինքնաբավության ցածր մակարդակի և գնահատման թերաժեքության և այլն:

Երկրի պարենային ապահովության հիմնախնդրի հետ անմիջականորեն առնչվում են մսի և մսամթերքի արտադրության և ներկրումների, շուկական ընդհանուր իրավիճակի կարևորագույն բնութագրերը, ներառյալ նրա տարողությունը, կառուցվածքը, ապրանքատեսականին, մսի առանձին տեսակների գնաճի դինամիկան և ազդեցությունը սպառման միջին մակարդակի վրա, մսատեսակների և պարենամթերքների սպառողական արժեքների և 1000 կկալի-ի գների տարբերությունը, ներկրվող և արտադրվող մսերի գնի և որակական հատկությունների հարաբերակցությունը, բնակչության եկամուտների միջին մակարդակն ու դրա փոփոխման միտումները, մանրածախ ապրանքաշրջանառության մեջ գյուղացիական տնտեսությունների գների մակարդակն ու կառուցվածքը, մսի որակական հատկությունների համակցության ազդեցությունը սպառման մակարդակի վրա, երկրում բնակչության տարբեր շերտերի և տարածքների միջև սպառման կառուցվածքը, բաշխվածությունը, էներգետիկան, մեկ շնչի հաշվով սպառված մսի և մսամթերքի քանակը և այլն:



*Մսամթերքի հիմնական տեսակների արտադրության դինամիկան ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում (տոննա)*

| Ցուցանիշներ                                     |          |             | ՀՀ     |         |        | Կոտայքի մարզ |        |        |
|-------------------------------------------------|----------|-------------|--------|---------|--------|--------------|--------|--------|
|                                                 |          |             | 2005   | 2010    | 2015   | 2005         | 2010   | 2015   |
| Մսամթերքի արտադրությունը                        |          |             | 2606.3 | 4193.6  | 6492.8 | 400.6        | 761.9  | 1028.9 |
| Որից՝ երշիկեղեն                                 |          |             | 1181   | 3187    | 5057   | 238          | 571    | 781    |
| Պահա-<br>ծոներ                                  | ընդամենը |             | 1347   | 462     | 1014   | 152          | 147.1  | 158.4  |
|                                                 | որից     | մսային      | 1347   | 462     | 364    | 152          | 147.1  | 73.4   |
|                                                 |          | մսաբուսական | -      | -       | 650    | -            | -      | 85     |
| Մսի կիսապատրաստուկներ                           |          |             | 78.3   | 544.6   | 421.8  | 10.6         | 43.8   | 89.5   |
| Մսամթերքի արտադրությունը՝<br>վերածած տավարի մսի |          |             | 6847.4 | 12166.9 | 14967  | 1112.8       | 1786.6 | 2220.3 |

Աղբյուր՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 254, 2012. – էջ 276, 2016. – էջ 278, Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 5, 6, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 6, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 6, հեղինակի հարցումների, ուսումնասիրությունների տվյալներ

Աղյուսակ 2.4.1-ում բերված տվյալները փաստում են, որ մսամթերքի արտադրության ծավալներն աճում են կայուն կերպով (2.5 անգամ): Այնուամենայնիվ, դրանք մեծապես փոքր են մինչև 1988թ. ժամանակահատվածի մակարդակից՝ շուրջ 4.4 անգամ<sup>151</sup>: Շուկայում ավելի մեծ պահանջարկ ունի երշիկեղենը, որն էլ մեկնաբանում է մսամթերքի արտադրության կառուցվածքում նրա գերիշխող դիրքերը (81%) և պրոգրեսիվ աճը՝ 4.3 անգամ: Մսամթերքի արտադրությունը զարգացել է նաև տեսականու ընդլայնման և որակական հատկանիշների կատարելագործման առումով: Ուսումնասիրությունների համաձայն, մսամթերք արտադրող ձեռնարկությունները մեծ աշխատանքներ են տարել արտադրատեսականու ընդլայնման գծով: Օրինակ, Կոտայքի մարզի «Բեկոն Պրոդուկտ» ընկերությունը նախկին մի քանի տասնյակի փոխարեն

<sup>151</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 163

այժմ արտադրում է մսամթերքի ավելի քան 110 տեսակ<sup>152</sup>: Սակայն, մսամթերքի արտադրության կառուցվածքային տեղաշարժերի, որակական կատարելագործման միտումները զգալիորեն կախված են դրանց արտադրության տնտեսական արդյունավետության ընդհանուր բնութագրերի, արտադրողների համար շահեկանության և իրացման ուղիների առանձնահատկություններից: Տեղական շուկայում ընդարձակվելու ձեռնարկությունների աննշան հնարավորությունները բացասաբար են անդրադառնում վերամշակման հզորությունների օգտագործման մակարդակի (24.6%՝ աղյուսակ 2.3.4) վրա, իսկ թերբեռնվածությունն իր կնիքն է դնում արտադրանքի գնի, մրցունակության, աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության վրա:

ՀՀ մսամթերքի ներկրման այժմյան ծավալներն (2015թ.՝ 9.4 հազ. տոննա) անհամեմատ ավելի մեծ են, քան արտահանմանը (2015թ. 212.7 տոննա՝ 1.1 մլն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ)<sup>153</sup>, որն ունի տարամետ բովանդակային պատճառներ: Մսամթերքի արտահանման ասպարեզում դեռևս լուծված չեն այնպիսի լրջագույն խնդիրներ, որոնք կապված են ապրանքանիշերի ճանաչվածության, սահմանափակ մարքեթինգային միջոցառումների, գործընկերային անկայուն հարաբերությունների, լոգիստիկ համակարգերի թույլ զարգացվածության, առևտրային կապերի հաստատման և առևտրի կազմակերպման առաջադիմական ձևերի, միջազգային ստանդարտների և հավաստագրերի ներդրման, վերադիր ծախսերի (տրանսպորտային, պահպանման, իրացման) հետևվանքով մսամթերքի էժանագին տեսակների մրցունակության անկման, ստվերային լոգիստիկ դաշտի պոտենցիալ ռիսկերի հետ և այլն:

Ներկրվող մսամթերքի հետ ուժեղ մրցակցության պայմաններում ոլորտի՝ ՀՀ մասշտաբներով համեմատաբար խոշոր կազմակերպությունները (Բեկոն Պրոդուկտ, Բարի Սամարացի, Նատֆուդ, Աթենք, OMK և այլն) ներդրումներն ուղղել են նորագույն սարքավորումների ձեռքբերմանը, արտադրության տեխնոլոգիայի զարգացմանը: Այդ կերպ նրանք հասել են տեղական շուկայում դիրքերի ամրապնդման և ճանաչողության, սակայն արտասահմանյան շուկայում մսամթերքային ապրանքանիշերի նեկայացվածության և առաջարժի մարքեթինգային ռազմավարական խնդիրները դեռևս լուծված չեն

<sup>152</sup> «Բեկոն Պրոդուկտ» ընկերության պաշտոնական կայք էջ, <http://bacon.am/products/viewall.html>

<sup>153</sup> ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2015թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 14

միկրո և մակրոմակարդակներում: Օրինակ՝ «Բեկոն պրոդուկտ» ընկերությունը, իր արտահանման գլխավոր շուկա հանդիսացող Վրաստանում չունի մարքեթինգային հետազոտական կառույց: Այստեղ անվիճելի է մարքեթինգային միջոցառումների, PR-արշավների անհրաժեշտությունը: Ա. Բայադյանը, քննարկելով արտահանման ավելացման և մրցունակության բարձրացման հարցերը, ի թիվս այլ ուղիների, կարևորում է տեղեկատվական միասնական դաշտի ձևավորման և տնտեսավարողների համար տեղեկատվության մատչելիության ապահովումը<sup>154</sup>: Իսկ Ս. Ավետիսյանը արտահանման խթանման գործում նշում է արտաքին շուկայում մրցունակ արտադրանք արտադրող ձեռնարկություններին վարկային երաշխիքների, տեխնիկական օժանդակության և դրամաշնորհների տրամադրման անհրաժեշտության մասին<sup>155</sup>:

Հայաստանի համար, որպես միս և մսամթերք ներկրող երկրի, մեծ նշանակություն ունի լոգիստիկ համակարգերի արդիականացումը և կատարելագործումը, քանզի մսամթերքի արտաքին առևտրի ծախսերի կառուցվածքում դրանց տեսակարար կշիռը երբեմն հասնում է ընդհանուրի 1/3-ին<sup>156</sup>:

2005-2015թթ. մսի արտադրության 179.3% աճի շնորհիվ շուկայի տարողության կառուցվածքում տեղական արտադրության մսի մասնաբաժինը հասավ 70.5%-ի: Սպառվող մսի 1000 կկալի գնաճն համեմատաբար բարձր է՝ 50.1%(աղյուսակ 2.4.2), հաշվի առնելվ սպառման կառուցվածքում ցածր էներգունակ մսի մեծ տեսակարար կշիռը պահպանման իրողությունը (աղյուսակ 2.4.3): Մեկ շնչի հաշվով մսի և մսամթերքի սպառման մակարդակը դեռևս 36.4%-ով կամ 13.3 կգ-ով ցածր է նվազագույն սպառողական զամբյուղով նախատեսված շեմից (36.5 կգ): Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում բնակչության մեկ շնչի հաշվով եկամուտների եռապատիկ մեծացման դիմաց, մսի սպառումն աճել է 16.6%-ով, այսինքն՝ եկամուտների 1% փոփոխությունը այլ հավասար պայմաններում 0.05%-ով է նպաստել մսի սպառման հավելաճին<sup>157</sup>: Սպառման մակարդակի այսպիսի փոփոխությունը բացատրվում է Է. Էնգելի օրենքով, ըստ

<sup>154</sup> Բայադյան Ա.Հ., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները / Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն, 2013. – էջ 94-95

<sup>155</sup> Ավետիսյան Ս.Ս., Գրիգորյան Ա.Վ., Պարենային և առաջին անհրաժեշտության ոչ ապրանքային շուկաների բնորոշ գծերը և կարգավորման կառուցակարգերը Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Տնտեսագետ, 2015. – էջ 54-55

<sup>156</sup> Գրիգորյան Կ.Ա. և ուրիշներ, Լոգիստիկա / Եր.: ՀԱԱՀ, 2015. – էջ 19

<sup>157</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2016. – էջ 102, 2006. – էջ 92

որի՝ ընտանիքի եկամտի աճին զուգընթաց սննդի վրա կատարվող ծախսերի մասնաբաժինն ընդհանուրի մեջ նվազում է<sup>158</sup>: Այն կարելի է արձանագրել ծախսային ցուցանիշների համեմատության միջոցով: 2005-2015 թթ. սպառողական ծախսերի կրկնակի աճման պարագայում դրանց կառուցվածքում սննդամթերքի վրա կատարվող ծախսերը կրճատվել են 14.3, իսկ մսինը՝ 1.8 տոկոսային կետով<sup>159</sup>: Սակայն, պարենամթերքի ծախսերի կառուցվածքում մսի սպառողական ծախսերն ավելացել են 2.1% տոկոսային կետով:

#### Աղյուսակ 2.4.2

##### *Մսի սպառման և շուկայական հիմնական բնութագրերը ՀՀ-ում\**

| Ցուցանիշներ                              |                                                  | Չափի միավոր | 2005  | 2010   | 2015   |
|------------------------------------------|--------------------------------------------------|-------------|-------|--------|--------|
| Մսի սպառումը (ընդամենը)                  |                                                  | հազ. տ      | 91.8  | 127.5  | 150.6  |
| Մսի և մսամթերքի սպառումը մեկ շնչի հաշվով |                                                  | կգ          | 19.9  | 21.1   | 23.2   |
| Նույնը                                   | կենսապահովման նորմայի նկատմամբ                   | %           | 26.5  | 28.1   | 30.9   |
|                                          | նվազագույն սպառողական զամբյուղի նորմայի նկատմամբ |             | 54.5  | 57.8   | 63.6   |
| Մեկ շնչի մսի տարեկան սպառողական ծախսերը  |                                                  | հազ. դ.     | 31.2  | 39.7   | 53.7   |
| Նույնը                                   | սպառողական ծախսերի կառուցվածքում                 | %           | 12.3  | 11.5   | 10.4   |
|                                          | պարենի ծախսերի կառուցվածքում                     |             | 19.9  | 20.5   | 22     |
| Սպառված մսի 1000 կկալի գինը (միջին)      |                                                  | դրամ        | 882.7 | 1091.5 | 1325.4 |
| Շուկայական առաջարկում                    | տեղական արտադրության տես. կշիռը                  | %           | 58.7  | 53.5   | 65.3   |
|                                          | ներկրումների տես. կշիռը                          |             | 40.2  | 45.8   | 34.2   |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 90, 92, 2012. – էջ 103, 105, 2016. – էջ 102, 104, Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 72, 92, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 69, 92, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75, 97

Սպառման և եկամտի փոխհարաբերակցությունը որոշվում է սպառման սահմանային հակվածության (MPC) բանաձևով.

<sup>158</sup> Ավետիսյան Ս.Ս., Թովմասյան Ռ.Ա., Տնտեսագիտության Տեսություն / Եր.: Նահապետ, 2010. – էջ 72

<sup>159</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2016. – էջ 102, 2006. – էջ 92

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad (2.4.1)$$

որտեղ  $\Delta C$  – սպառման փոփոխությունն է,

$\Delta Y$  – եկամտի փոփոխությունը<sup>160</sup>:

$$MPC = \frac{23.2 - 19.9}{52.377 - 15.949} = 0.09 \text{ կգ/հազ. դրամ} \quad (2.4.2)$$

Սպառման մեծացման գործում եկամուտների դերը գնահատելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև դրանց ներկա և նույնիսկ ապագա մակարդակը՝ Ի. Ֆիշերի մոդելի համաձայն, սպառումը կախված է ոչ միայն ընթացիկ եկամտից, այլև այն բանից, թե սպառողը որքան եկամուտ է ակնկալում ստանալ իր ողջ կյանքի ընթացքում: Այսինքն՝ սպառումը կախված է տվյալ ժամանակաշրջանի եկամտի ընթացիկ և ապագա եկամտի գեղջված արժեքից<sup>161</sup>: 2015թ. մեկ շնչի հաշվով եկամուտները ընդամենը 23%-ով են բարձր եղել աղքատության ընդհանուր գծից<sup>162</sup>: Իսկ այս պարագայում եկամտի հավելածը սկզբնապես ուղղվում է առավել սուր արտահայտված կարիքների բավարարմանն ու սննդի էներգետիկայի միավորի հաշվով ավելի ցածր գին ունեցող պարենամթերքներով ընտանիքի ապահովմանը, որը պարզորոշ է հացի և հացամթերքների, կարտոֆիլի սպառման ծավալներից (աղյուսակ 2.4.3):

Մսի և մսամթերքի սպառման դեմոգրաֆիական բաշխվածությունը զգալիորեն շեղվում է սպառման միջին տարեկան ցուցանիշից, մինչդեռ սոցիալական առանձին շերտերի միջև սպառման մեծության տատանման տիրույթը բավականին լայն է: Մասնավորապես, ըստ տնային տնտեսությունների սննդամթերքի սպառման մեծության, 243.7 հազ. գործազուրկների ընտանիքները (<< բնակչության շուրջ 24%-ը) օգտագործում է երկրում սպառվող մսի 10.1 (15.2 հազ. տոննա), իսկ բնակչության շուրջ 31%-ը կազմող կենսաթոշակառուների ընտանիքները՝ 13.8 %-ը (20.8 հազ. տոննա)<sup>163,164,165</sup>:

<sup>160</sup> Թովմասյան Ռ.Ա., Տնտեսագիտության Տեսություն, հարցեր և պատասխաններ (ուսումնասովորական նյութերի ժողովածու) / Եր.: Տնտեսագետ, 2004. – էջ 159

<sup>161</sup> Մենքյու Ն.Գ., Մակրոէկոնոմիկա / Եր.: Հայաստան, 1997. – էջ 350-355

<sup>162</sup> Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճ.-վեր. զեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ 2016. – էջ 41

<sup>163</sup> Աշխատանքի շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում 2011-2015, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 10

<sup>164</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 94

<sup>165</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 100

Քվինտիլային խմբերի միջև սպառման մեծությունը կարելի է որոշել սպառողական ծախսերի և սպառման էներգետիկ կառուցվածքի հիման վրա: Ըստ այդմ, քվինտիլային առաջին խմբում մսի սպառման վրա տարեկան ծախսվել է 20.7 հազ. դրամ, որը պայմանականորեն տավարի մսի միջին շուկայական գնով (աղյուսակ 2.4.5) մսի վերածելու դեպքում մեկ շնչի հաշվով տարեկան սպառումը կհավասարվի 9.2 կգ-ի: Նույն կերպ քվինտիլային հինգերորդ խմբում մեկ շնչի մսի սպառումը կազմել է 50.9 կգ (114.5 հազ. դրամ)<sup>166</sup>: Այսինքն՝ հինգերորդ և առաջին խմբերի միջև քանորդն 5.5 անգամ է: Ըստ սպառման էներգետիկ կառուցվածքի քվինտիլային առաջին խմբում մեկ շնչի հաշվով տարեկան սպառված մսի էներգետիկան (21.5 հազ. կկալ) տավարի մսի վերածելու դեպքում մսի սպառումը կազմել է 9.8 կգ: Համանման ձևով քվինտիլային երկրորդ խմբում մեկ շնչի տարեկան սպառումը 12.5 կգ է (27.4 հազ. կկալ)<sup>167</sup>: Սակայն, քվինտիլային ավելի բարձր խմբերի համար այս եղանակով հաշվարկն իրատեսական չէ, քանզի սպառած էներգետիկայի ավելացմանը համընթաց օպտիմալացվում է դրա կառուցվածքը, այսինքն՝ սննդի օրաբաժնում աճում է մսի և մսամթերքի տեսակարար կշիռը: Այդ օրինաչափության համաձայն, սննդի էներգետիկայում հաշվարկված մսի մասնաբաժինը ըստ հանրապետական միջինի (աղյուսակ 1.1.1), չի համապատասխանի քվինտիլային բարձր խմբերի պարենամթերքի սպառման էներգետիկ կառուցվածքին:

Մսի և մսամթերքի շուկայում իրավիճակի գնահատման համար սպառման տրվող 23.2 կգ/տարի մակարդակը գաղափար չի տալիս նրա էներգետիկ արժեքի վերաբերյալ, մինչդեռ դրա կառուցվածքը էապես տարբերվում է բնակչության տարբեր շերտերի միջև: Այն մի դեպքում կարող է ենթադրել սպառման կառուցվածքում ցածր, մյուս դեպքում՝ բարձր էներգետիկ արժեքով մսի գերակշռություն: Այս անհամամասնությունների համահարթեցումը կարող է իրականացվել «պայմանական» մսի ցուցանիշի կիրառության միջոցով, որի անհրաժեշտությունը և կարևորությունը ներկայացվում է երրորդ գլխում:

Սպառման փոփոխության, էներգետիկ կառուցվածքային տեղաշարժերը կախված են ոչ միայն մսի առանձին տեսակների, այլև պարենամթերքների մյուս հիմնական

<sup>166</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 92

<sup>167</sup> Նույն տեղում, էջ 108

տեսակների սպառողական արժեքների, գնի տարբերություններից, դրանց փոխհարաբերությունից, սպառողների՝ սուբյեկտիվ ընկալումից, եկամուտների մակարդակից:

#### Աղյուսակ 2.4.3

*Հիմնական մի քանի մթերքների սպառման, գնի և սպառողական արժեքի փոխհարաբերակցության տեղաշարժերը ՀՀ-ում*

| Մթերքներ   |        | 2005                      |                        | 2010                      |                        | 2015                      |                        |
|------------|--------|---------------------------|------------------------|---------------------------|------------------------|---------------------------|------------------------|
|            |        | Տարեկան սպառումը (կգ/հատ) | 1000 կկալի գինը (դրամ) | Տարեկան սպառումը (կգ/հատ) | 1000 կկալի գինը (դրամ) | Տարեկան սպառումը (կգ/հատ) | 1000 կկալի գինը (դրամ) |
| Միս        | տավարի | 6.9                       | 652.2                  | 7                         | 944.7                  | 9.1                       | 1116.1                 |
|            | խոզի   | 1.1                       | 758                    | 1.3                       | 940.8                  | 1.1                       | 1448.4                 |
|            | թռչնի  | 5.2                       | 1082.2                 | 7.1                       | 1315.9                 | 7.5                       | 1392.5                 |
|            | ոչխարի | 0.4                       | 963.6                  | 0.2                       | 2218.6                 | 0.1                       | 2151.4                 |
| Կաթ        |        | 8.4                       | 386.1                  | 6.8                       | 455.6                  | 7                         | 570.8                  |
| Ձուլ       |        | 110                       | 678.9                  | 133.4                     | 616.6                  | 126.3                     | 839.5                  |
| Ցորենի հաց |        | 136.2                     | 102.5                  | 119.5                     | 141.3                  | 114.8                     | 170.2                  |
| Կարտոֆիլ   |        | 50.4                      | 164.9                  | 46.4                      | 236.4                  | 41.5                      | 259.7                  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 92-93, 2012. – 105-106, 2016. – էջ 104-105, Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 28-29, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 26-27, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 26-27

Աղյուսակ 2.4.3-ից պարզորոշ է, որ մսի բոլոր տեսակների սպառողական արժեքի գինն (1000 կկալի գինը) էապես բարձր է այլ մթերքներից: Օրինակ՝ տավարինը 4.3 անգամ բարձր է կարտոֆիլի, 1.9՝ կաթի սպառողական արժեքի գնից, իսկ հացի ու հացամթերքների 1000 կկալի գինը բացարձակապես դուրս է մրցակցությունից: Սպառողական վարքագիծը կախված է նաև սպառման ավանդույթներից, սովորույթներից, մսի սպառողական հատկանիշներին լավատեղյակության աստիճանից ու դրանց արժեվորումից և այլն: Դիտարկումները փաստում են, որ մսի ընտրությունը կատարվում է գլխավորապես գույնի, կենդանու տարիքի, ապրանքային տեսքի հատկանիշների հիման

վրա: Ընդ որում, շատ փոքրաթիվ սպառողներ են լավատեղյակ նրա կարևորագույն որակական բնութագրերին (օրինակ՝ մսայնության գործակցին, մսի էներգետիկ, սննդային, սննդային, կենսաբանական, տեխնոլոգիական արժեքին, մարմարայնությանը) և առաջնորդվում են դրանցով առևտրի գործընթացում<sup>168</sup>:

#### Աղյուսակ 2.4.4

##### Մսի շուկայի կառուցվածքային տեղաշարժերը ՀՀ-ում

| № | Ցուցանիշներ                  |                              | Չափի միավոր | 2005   | 2010   | 2015   |
|---|------------------------------|------------------------------|-------------|--------|--------|--------|
| 1 | Շուկայի տարողությունը        |                              |             | 81.4   | 109.9  | 142.3  |
| 2 | Մսի                          | պահանջարկը, ընդամենը         | հազ. տոննա  | 241.4  | 244.7  | 224.9  |
|   |                              | առաջարկը, ընդամենը           |             | 95.4   | 129.8  | 153.7  |
|   | որից                         | արտադրությունը և պահուստները |             | 57     | 70.3   | 100.7  |
|   |                              | ներկրումները                 |             | 38.4   | 59.5   | 52.6   |
| 3 | Ներկրումներից կախվածությունը |                              | %           | 41.1   | 46.3   | 34.6   |
|   | Այդ թվում                    | տավարի մսի                   |             | 25     | 15.7   | 7.8    |
|   |                              | խոզի մսի                     |             | 43.9   | 62.8   | 42.9   |
|   |                              | թռչնամսի                     |             | 81.3   | 88.5   | 78.4   |
|   |                              | ոչխարի մսի                   |             | -      | -      | -      |
| 4 | Մսի էներգետիկան, ընդամենը    |                              | մլրդ. կկալ  | 178.2  | 231.6  | 287.7  |
|   | որից                         | արտադրված մսինը              |             | 114.3  | 140.8  | 206.8  |
|   |                              | ներկրված մսինը               |             | 63.9   | 90.8   | 80.9   |
| 5 | 1 կգ մսի էներգետիկան, միջինը |                              | կկալ        | 1868.3 | 1784.3 | 1876.7 |
|   | Այդ թվում                    | արտադրվածինը                 |             | 2041.6 | 2026.4 | 2059.7 |
|   |                              | ներկրվածինը                  |             | 1664.2 | 1525.6 | 1538.2 |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 72, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 69, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

<sup>168</sup> Սարգսյան Ռ.Թ., Չիթյան Տ.Ժ., Հովհաննիսյան Ա.Հ., Տավարաբուծություն, դասագիրք / Եր.: ՀՊԱՀ, 2012. – էջ 114, 124, 125



Ավելին, դրանց ամբողջապես իրազեկ չեն նույնիսկ իրացնողները, ուստի մսի որակական հատկությունների միակցությունը դեռևս թույլ ազդեցություն ունի սպառողական վարքագծի վրա: Առավել նշանակալից են եկամտի մեծությունը, սպառման այլընտրանքի հնարավորությունն ու նրա գինը, մատենականների գնային առաձգականությունը և այլն: Օրինակ, տավարի մսի գնային առաձգականությունը կազմում է 0.64% և այն հեշտությամբ կարող է փոխարինվել խոզի, ոչխարի, թռչնի մսով, ինչպես նաև մսային ենթամթերքներով<sup>169</sup>:

Աղյուսակ 2.4.5

*Միջին մանրածախ և գյուղացիական տնտեսություններից գնված մսի գների շարժընթացը ՀՀ-ում*

| Տարի | Գները                                      | Միս    |        |        |        |
|------|--------------------------------------------|--------|--------|--------|--------|
|      |                                            | տավարի | խոզի   | թռչնի  | ոչխարի |
| 2005 | գյուղացիական տնտեսություններից գնման (դր.) | 1142.5 | 1531   | 1072.2 | 1072.2 |
|      | միջին մանրածախ (դր.)                       | 1427   | 1895   | 1158   | 1349   |
|      | գ.տ. գների տես. կշիռը մանրածախ գներում (%) | 80.1   | 80.8   | 92.6   | 87.9   |
| 2010 | գյուղացիական տնտեսություններից գնման (դր.) | 1815.1 | 1900.6 | 1707.1 | 2282.4 |
|      | միջին մանրածախ (դր.)                       | 2067   | 2352   | 1408   | 3106   |
|      | գ.տ. գների տես. կշիռը մանրածախ գներում (%) | 87.8   | 80.8   | 121.2  | 73.5   |
| 2015 | գյուղացիական տնտեսություններից գնման (դր.) | 2003   | 2908   | 1807   | 2248   |
|      | միջին մանրածախ (դր.)                       | 2442   | 3621   | 1490   | 3012   |
|      | գ.տ. գների տես. կշիռը մանրածախ գներում (%) | 82.0   | 80.3   | 121.3  | 74.6   |

Աղբյուր՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 28-29, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 26-27, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 26-27, Գները և գների ինդեքսները Հայաստանի Հանրապետությունում 2002-2006թթ., վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 83, 2007- 2011թթ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 65, 2011-2015թթ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 38

Մսի և մսամթերքի շուկայի գերխնդիրներից է բարձր արտաքին կախվածությունը, քանզի շուկայական առաջարկի 1/3-ից ավելին ապահովվում է ներկրումների միջո-

<sup>169</sup> Серова Е.В., Аграрная экономика: учебник / М.: ГУ, ВШЭ, 1999. – с. 54, 56

ցով (աղյուսակ 2.4.4), ծախսելով դրա վրա 60.6 մլն ԱՄՆ դոլար արարժույթ<sup>170</sup>: Բացառությամբ ոչխարի և այծի մսի, ՀՀ է ներմուծվում մսի և մսամթերքի բոլոր հիմնական տեսակները: Տավարի մսի տեղական արտադրության 84.8% աճը նպաստել է ներկրումներից կախվածության ցուցանիշի եռակի անկմանը, սակայն իրավիճակը հիմնախնդրային է խոզի և հատկապես՝ թռչնի մսի շուկայում հաշվի առնելով ներկրումներից կախվածության համապատասխանաբար 42.9 և 78.4% ցուցանիշները:

Առայժմ գնային մրցապայքարում շահեկան են էժան և «անհայտ» ծագման արտասահմանյան թռչնամսի դիրքերը, թեև հաճախ սպառողների վստահությունը ցածր է դրա ծագման, անվտանգության ու որակի նկատմամբ, ի տարբերություն տեղական արտադրվածի: Դա հանգեցրել է մսի շուկայի կառուցվածքի վատացմանը ի հաշիվ ցածր էներգետիկ արժեքավորություն ունեցող ներկրվող թռչնի մսի տեսակարար կշռի ավելացման, որը պայմանավորում է ներկրվող մսի մեկ կգ-ի միջին էներգետիկայի 8.2% նվազումը՝ ի տարբերություն արտադրվածի, որն աճել է 0.9%-ով (աղյուսակ 2.4.4): Ամենայն հավանականությամբ՝ բնակչության եկամուտների մեծացումը կարող է բերել սպառման էական տեղաշարժերի՝ հոգուտ հայրենական արտադրության:

Մսի շուկայում առավել կայուն է եղել թռչնի մսի գնաճի դինամիկան, իսկ մսի այլ տեսակների գների հարաշաժությունը ավելի տատանողական բնույթ է կրել (Հավելված 5): Թեև մանրածախ ապրանքաշրջանառության գների կառուցվածքում գյուղացիական տնտեսությունների գները ունեն 74.6-82% տեսակարար կշիռ, այնուամենայնիվ, արտադրող-սպառող շղթայում շահերի համահարթեցման խնդիր կա: Միջնորդների մենաշնորհային ոլորտը լուրջ խնդիրներ է հարուցում արտադրողների՝ ուղղակի վաճառք իրականացնելուն<sup>171</sup>: Խնդրիկարգավորումն առնչվում է իրացման համակարգի արդի հիմնահարցերի լուծման հետ, որոնք լուսաբանվում են հաջորդ գլխում:

Մսի արտադրության և սպառման լիարժեքության, շուկայի վիճակի բնութագրության կարևորագույն պարամետրերից է ինքնաբավության մակարդակը, որը սահման-

<sup>170</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 446

<sup>171</sup> Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի Հանրապետության ագրարային շուկայի ձևավորման հիմնախնդիրները անցումային տնտեսության պայմաններում, մենագրություն / Եր.: Վահան, 2002. – էջ 48

վում է որպես սեփական միջոցների հաշվին տվյալ ապրանքի նկատմամբ երկրի պահանջարկի բավարարման աստիճան<sup>172</sup>:

Աղյուսակ 2.4.6

*Մսի պահանջարկի և տեսականու կառուցվածքը ՀՀ-ում*

| № | Մսի պահանջարկը մեկ շնչի հաշվով |          |        | Քանակը, կգ | Տեսակարար կշիռը, % |
|---|--------------------------------|----------|--------|------------|--------------------|
| 1 | Ըստ 2838<br>կկալ/օր<br>նորմայի | ընդամենը |        | 75         | 100                |
|   |                                | որից     | տավարի | 32.5       | 43.3               |
|   |                                |          | խոզի   | 14         | 18.6               |
|   |                                |          | ոչխարի | 12         | 16                 |
|   |                                |          | թռչնի  | 12         | 16                 |
|   |                                |          | այլ    | 4.5        | 6                  |
| 2 | Ըստ 2412<br>կկալ/օր<br>նորմայի | ընդամենը |        | 36.5       | 100                |
|   |                                | որից     | տավարի | 17.5       | 47.2               |
|   |                                |          | խոզի   | 10         | 27.7               |
|   |                                |          | ոչխարի | 3          | 8.3                |
|   |                                |          | թռչնի  | 6          | 16.6               |

Աղբյուր՝ Գրիգորյան Կ.Ա., Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում, մեմ. / Եր.: ՀՊԱՀ, 2011. – էջ 115, 166-174

ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից կիրառվող մեթոդաբանությամբ այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

$$F_{\text{ու}} = \frac{U_{\text{բմ}}}{U_{\text{բմ}} + U_{\text{մ}} - U_{\text{հմ}}} * 100\%, \quad (2.4.3)$$

որտեղ  $F_{\text{ու}}$  – ինքնաբավության աստիճանն է,

$U_{\text{բմ}}$  – մսի արտադրությունն է,

$U_{\text{մ}}$  – մսի ներմուծումը,

$U_{\text{հմ}}$  – մսի արտահանումը:

<sup>172</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 77

## Մսի պահանջարկի և արտադրության հաշվեկշիռը ՀՀ-ում

| Տարի | Ցուցանիշներ          | Չափի միավոր | Միս   |        |      |        |       |
|------|----------------------|-------------|-------|--------|------|--------|-------|
|      |                      |             | ընդ.  | տավարի | խոզի | ոչխարի | թռչնի |
| 2005 | Պահանջը (75 կգ/տարի) | հազ. տ      | 241.4 | 104.6  | 45.1 | 38.6   | 38.6  |
|      | Արտադրությունը       |             | 56    | 34.4   | 9.4  | 7.6    | 4.6   |
|      | Արտահանումը          |             | 1     | 0.8    | 0.2  | -      | -     |
|      | Պահուստները          |             | 1     | 0.5    | 0.2  | 0.1    | 0.2   |
|      | Ինքնաբավությունը     | %           | 23.2  | 32.6   | 20.8 | 19.9   | 12.4  |
| 2010 | Պահանջը (75 կգ/տարի) | հազ. տ      | 244.7 | 106.0  | 45.6 | 39.1   | 39.1  |
|      | Արտադրությունը       |             | 69.5  | 48.0   | 7.2  | 8.9    | 5.0   |
|      | Արտահանումը          |             | 0.4   | 0.3    | 0.1  | -      | -     |
|      | Պահուստները          |             | 0.8   | 0.4    | 0.1  | 0.1    | 0.2   |
|      | Ինքնաբավությունը     | %           | 28.6  | 45.4   | 15.8 | 30.0   | 13.3  |
| 2015 | Պահանջը (75 կգ/տարի) | հազ. տ      | 224.9 | 97.4   | 41.9 | 35.9   | 35.9  |
|      | Արտադրությունը       |             | 100.4 | 63.6   | 17.5 | 9.8    | 9.5   |
|      | Արտահանումը          |             | 1.1   | 0.1    | 0.2  | 0.7    | 0.1   |
|      | Պահուստները          |             | 0.3   | 0.1    | 0.1  | 0      | 0.1   |
|      | Ինքնաբավությունը     | %           | 44.3  | 65.3   | 41.4 | 25.3   | 26.4  |

Աղբյուր՝ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – էջ 72, 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – էջ 69, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

Ըստ գործող մեթոդաբանության, տավարի, խոզի, ոչխարի և թռչնի մսի 2015թ. ինքնաբավությունը կազմել է համապատասխանաբար 92.3, 57.8, 107.7 և 21.8%<sup>173</sup>: Սակայն, այս մակարդակները սոսկ բնութագրում են ազգային ռեսուրսների տեսակարար կշիռը մսի համախառն առաջարկում և չեն արտացոլվում նաև երկրի պահանջարկի հաշվարկը: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում ինքնաբավությունը գնահատել մսի նկատմամբ երկրի բնակչության ֆիզիոլոգիական պահանջարկի և սեփական ռեսուրսներով նրա բավարարման աստիճանի հիման վրա: Մսի նկատմամբ երկրի բնակ-

<sup>173</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 75

չության ֆիզիոլոգիական պահանջարկը կարելի է որոշել մսի սպառման գիտականորեն հիմնավորված ֆիզիոլոգիական նորմայի և երկրի բնակչության թվաքանակի արտադրյալով.

$$\mathcal{N}_{\text{մ}} = (\mathcal{N}_{\text{ֆ}} * \mathcal{P}_{\text{բ}}) / 1000, \quad (2.4.4)$$

որտեղ  $\mathcal{N}_{\text{մ}}$  – մսի նկատմամբ երկրի բնակչության ամբողջական պահանջարկն է (տոննա),

$\mathcal{N}_{\text{ֆ}}$  – մեկ շնչի մսի սպառման գիտականորեն հիմնավորված ֆիզիոլոգիական նորման,

$\mathcal{P}_{\text{բ}}$  – երկրի բնակչության թվաքանակը (մարդ):

Մսի սպառման գիտականորեն հիմնավորված ֆիզիոլոգիական նորման 75 կգ է<sup>174</sup>, որի կազմը և կառուցվածքը տրված է աղյուսակ 2.4.6-ում: Ինքնաբավության մակարդակի գնահատման համար առաջարկվում է օգտագործել հետևյալ բանաձևը.

$$\mathcal{P}_{\text{ա}} = \frac{\mathcal{U}_{\text{մմ}} + \mathcal{N}_{\text{մտ}} - \mathcal{U}_{\text{նմ}}}{\mathcal{N}_{\text{մ}}} * 100\%, \quad (2.4.5)$$

որտեղ  $\mathcal{N}_{\text{մտ}}$  – տարեսկզբին մսի պահուստներն են (տոննա):

Առաջարկվող մոտեցումը կարող է օգտագործվել մսամթերային ենթահամալիրի հիմնարար հետազոտությունների, ագրարային ոլորտում հայեցակարգերի, ծրագրերի մշակման, ԱՎԾ կողմից մեթոդաբանության կատարելագործման նպատակով: Մսի ինքնաբավության մակարդակի հաշվարկն ըստ առաջադրված բանաձևի արտացոլված է աղյուսակ 2.4.7-ում: Ըստ այդմ, 2015թ. ամենաբարձրն է եղել տավարի մսի ինքնաբավության աստիճանը՝ 65.3%, իսկ խոզի, ոչխարի և թռչնի մսի համար կազմել է համապատասխանաբար 41.4, 25.3 և 26.4%: Քանզի պահուստների և արտահանման մեծությունն ըստ տարիների փոքր է, ուստի դրանց ազդեցությունը ինքնաբավության մակարդակի վրա աննշան է:

<sup>174</sup> Մամիկոնյան Հ.Մ., Սննդարդյունաբերության էկոնոմիկա, (դասախոսությունների շարք) / Եր.: ՀԱԱՀ, 2013. – էջ 9

### **ԳԼՈՒԽ 3. ՄՍԻ, ՄՍԱՄԹԵՐՔԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ ՄՍԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ԵՆԹԱՀԱՄԱԼԻՐՈՒՄ (ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

#### **3.1. Մսի և մսամթերքի արտադրության ընդլայնման ուղիները և տնտեսական արդյունավետության մակարդակը**

ՀՀ-ում մսի, ինչպես և այլ գյուղմթերքների գլխավոր արտադրողները բնակչության տնտեսություններն են, որոնք տալիս են մսի համախառն արտադրության 93.1 (93.5 հազ. տ) և ապրանքային արտադրանքի՝ 92.8%-ը (շուրջ 90 հազ. տ)<sup>175,176</sup>:

Մսի և մսամթերքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության հիմնախնդիրները հետազոտելու նպատակով մեր կողմից Կոտայքի մարզում իրականացված ուսումնասիրությունների, հարցազրույցների, դիտարկումների, տվյալների հավաքագրման, այնուհետ՝ կարևորագույն հատկանիշների և գործոնների հիման վրա կատարված խմբավորումներով, տնտեսագիտական վերլուծություններով բացահայտվել են մսի և մսամթերքի արտադրության խորքային երևույթներն ու առանցքային բնութագրերը:

Արտադրվող մսի քանակական աճի, որակական բարելավման գործում անասունների կերակրման լիարժեքության, սեփական կերային բազայի ամրապնդման ունեցած կարևորությունն ավելի է ընգծվել նոր տնտեսական միջավայրի պայմաններում: Հետևապես, մսի արտադրության արդյունավետությունը սկզբնապես գնահատվել է այս գործոնների հետ փոխկապվածության արտացոլման համատեքստում (աղյուսակ 3.1.1), որի արդյունքներով կարող ենք նշել, որ.

- ներտնտեսային պահանջները սեփական արտադրության կերերով ապահովելու խնդիրը լուծվում է տնտեսավարողների միայն 35%-ի շրջանում: Իսկ մնացյալ սուբյեկտները կերային մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացման, բնական կերահանդակների բարելավման աշխատանքներում թերացումների և այլ հանգամանքներով ապավինում են լրացուցիչ գնումներին: 2015թ. Կոտայքի մարզում անասնաբուծական մթերք-

<sup>175</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 300, 301, 307

<sup>176</sup> Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական (գյուղացիական) տնային տնտեսությունների կողմից 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 8

ների արտադրության վրա ծախսվել է 1.7 մլն ց կ.մ., որից 659.5 հազ.-ը՝ մսի վրա: Մարզն ունի կերապահանջի պակասորդ, որը լրացվում է սահմանակից Գեղարքունիքի և Արագածոտնի մարզից կատարվող ներկրումներով: Մասնավորապես՝ Հրազդանի տարածաշրջանի գյուղացիական տնտեսությունները գնումներ են կատարում (հիմնականում՝ կոշտ կերերի տեսքով) Գեղարքունիքի, իսկ Նաիրիի և Կոտայքի տարածաշրջաններին՝ Արագածոտնի մարզից: Այստեղ տնտեսավարող սուբյեկտների համար առաջնահերթ են ճանապարհային ցանցի զարգացվածության, տրանսպորտի առկայության, մատչելի և որակյալ կերերի ձեռքբերման հնարավորությունների հարցերը:

- բացի սեփականից միայն գնովի կոշտ կերեր է օգտագործում տնտեսությունների մեծամասնությունը (57%), որոնք մատակարարում են մսի արտադրության 47.1%-ը: Արդյունավետության ցածր մակարդակը (եկամտաբերությունը առաջին խմբից բարձր է ընդամենը 5.4%-ով) կապված է կերաբաժնում միայն խոտի առկայության, դրա անկանոն չափաբաժինների օգտագործման, պաշարների կամայական ստեղծման, անասունների պահվածքի անբավարար պայմանների, բոլոր կենդանիներին մեկ հարկի տակ պահելու, անասունների առողջական բարձիթողի վիճակի չլուծված խնդիրների հետ:

- տնտեսությունների երրորդ խմբի գնովի կերերի կազմում ընդգրկվել են թեփ, համակցված կեր (սամանափակ քանակությամբ), էժանագին և վատորակ հացահատիկ և դրա մնացորդներ, կերի կարտոֆիլ, կաթի շիճուկ, որոնք հիմնականում ձեռք են բերվում ապրանքափոխանակությամբ: Այս տնտեսությունների արտադրության համեմատաբար բարձր արդյունավետությունը (եկամտաբերությունը՝ 33.1%) վերստին հաստատում է անասունների լիարժեք կերակրման առավելության վերաբերյալ անասնաբույժների պնդումը: Կերերի ծախսի և եկամտաբերության հավելաճի համեմատությունը փաստում է, որ կերակրման բարելավումը ուղիղ համեմատական է մսի արտադրության արդյունավետության աճին: Այսպես, մսի արտադրական ծախսերում կերերի տեսակարար կշռի 15.8% աճին զուգահեռ եկամտաբերության մակարդակը բարձրացել է 11.9%-ով (առաջին և երրորդ խմբերի հարաբերակցություն) կամ 1%-ը համարժեք է 0.7% եկամտաբերության հավելաճի: Եկամտաբերությունը առաջանցիկ տեմպերով չի աճել նվազող հատույցի պայմանի, անասունների պահվածքի և խնամքի բարելավման, առողջական կայուն ֆոնի ապահովման հարցում թերացումների պատճառով: Այսինքն՝

պահվածքի և զոոհիգիենայի ավելի լավ պայմաններում կերակրման միևնույն փոփոխությունը ավելի մեծ արդյունք կապահովեր:

Աղյուսակ 3.1.1

*Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը գնովի կերերի և սեփական կերարտադրության հիմքով Կոտայքի մարզում (2015թ.)\**

| № | Ցուցանիշներ               |                    | Չափի միավոր | Տնտեսություններ, որոնք օգտագործել են |                            |                           |                  |
|---|---------------------------|--------------------|-------------|--------------------------------------|----------------------------|---------------------------|------------------|
|   |                           |                    |             | Միայն սեփական արտադրության կերեր     | Սեփական և գնովի կոշտ կերեր | Սեփական և գնովի այլ կերեր | Ընդամենը, Միջինը |
| 1 | Տնտեսությունների թիվը     |                    | հատ         | 37                                   | 45                         | 18                        | 100              |
| 2 | Մսի արտադրությունը        |                    | g           | 31.45                                | 92.25                      | 72.05                     | 195.75           |
| 3 | 1 g մսի միջին կշռված գինը |                    |             | 205.01                               |                            |                           |                  |
| 4 | Մսի համախառն արտադրանքը   |                    | հազ. դրամ   | 6447.69                              | 18912.54                   | 14771.26                  | 40131.49         |
| 5 | Արտադրական ծախսեր՝        |                    |             | 5314.69                              | 14916.97                   | 11090.12                  | 31321.78         |
|   | որից՝ նյութական           | ընդամենը           |             | 3053.12                              | 9583.99                    | 7708.98                   | 20346.10         |
|   |                           | տես. կշիռը         | %           | 57.45                                | 64.25                      | 69.51                     | 64.96            |
|   |                           | այդ թվում՝ կերերի  | հազ. դրամ   | 2411.96                              | 7954.72                    | 6783.91                   | 17150.59         |
| 6 | Համախառն եկամուտը         |                    |             | 3394.57                              | 9328.54                    | 7062.27                   | 19785.39         |
| 7 | Զուտ եկամուտը             |                    |             | 1133.0                               | 3995.57                    | 3681.14                   | 8809.71          |
| 8 | Եկամտաբերությունը         |                    | %           | 21.32                                | 26.79                      | 33.19                     | 28.12            |
| 9 | 1 g մսի                   | արտադրական ծախսերը | հազ. դրամ   | 168.98                               | 161.70                     | 153.92                    | 160.0            |
|   |                           | նյութական ծախսերը  |             | 97.07                                | 103.89                     | 106.99                    | 103.93           |
|   |                           | համախառն եկամուտը  |             | 107.93                               | 101.12                     | 98.01                     | 101.07           |
|   |                           | զուտ եկամուտը      |             | 36.02                                | 43.31                      | 51.09                     | 45.0             |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ, Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման նյութերով



Այն իր հերթին կապված է անասունների գլխաքանակի, արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման գործոններից, որոնք կլուսաբանվեն հետագա խմբավորումներում (աղյուսակ 3.3.3 և 3.3.4):

- կերաժախսի հաշվարկման ավանդական մեթոդաբանությունը բերում է արդյունավետության արհեստական բարձրացման, քանզի ընդունված է նյութական ծախսերում այն ընդգրկել ըստ սպանդայինի, այնինչ, օգտագործվող կերերը ապահովում կենդանի քաշը, հետևապես, կենդանի և սպանդային քաշերի տարբերության հաշվով կերերի ծախսի մեծությունը ներառելու դեպքում արդյունավետության ստացված մակարդակն ավելի ցածր կլիներ: Քանի որ խնդրո առարկայի շուրջ տնտեսագետները չեն եկել ընդհանուր հայտարարի, հաշվարկները կատարվել են ավանդական մեթոդաբանության շրջանակներում:

- թեև նյութական ծախսերի 80.3%-ը կերերն են, սակայն դրանց կազմն ու կառուցվածքը հարուստ չէ բարձրարժեք կերատեսակներով, այսինքն՝ կոշտ կերերի գերակշռությամբ օրաբաժինն ավելի շատ կատարում է կենսապահ կերի, քան մթերատվության աճի խթանման գործառույթ: Տնտեսություններում չեն պահպանվում անասունների լիարժեք կերակրման գիտական նորմաները, չի կազմվում կերային հաշվեկշիռ՝ քաշաճի միավորի հաշվով ծախսվող կերերի և ծախսված կերամիավորների հաշվով 110-120 գ մարսելի սպիտակուցի ապահովման գիտականորեն հիմնավորված նորմաներին համաձայն: Կերային պաշարների ձևավորումը, ռացիոնները կազմումը իրականացվում է ներտնտեսային կարիքներին կամ հնարավորություններին համապատասխան: Ավելին, կերերի էներգունակության, որակի տեղեկատվությանը չտիրապետող գյուղացիական տնտեսությունների կազմած կերաբաժինները հաճախ նպատակին չեն ծառայում դրանց ցածրորակ բաղադրության և անասունների պահանջների անհամատեղելիության հետևանքով:

- կերաբաժնի կառուցվածքի օպտիմալացումից հարկ է լուծել նաև կենսացիկլի պարբերաշրջանների հետ օրաբաժնի համապատասխանեցման հարցը բոլոր անասնատեսակների առումով: Այսինքն՝ անասունների աճի և զարգացման յուրաքանչյուր փուլում նրանց քաշաճի բարձր ցուցանիշների ձեռքբերման առաջնակարգ պայման է կերերի կազմի ու կառուցվածքի համապատասխանության ապահովումը: Սակայն ա-

նասնաբուծության վարման գիտական համակարգերի, անասունների մսային մթերատվության պահանջների ոչ բավարար իմացության, բուսական արդյունավետ տեխնոլոգիաներին չտիրապետող տնտեսավարողների ձեռնարկած միջոցառումները կարող են նույնիսկ բացասաբար անդրադառնալ մսային մթերատվության վրա: Հետևապես, տնտեսավարողների մասնագիտական պատրասվածությունը և փորձառությունը որոշիչ գործոն է:

- հատկապես ուշ գարնանը զգացվում է կերերի խիստ պակաս, իսկ գյուղամերձ գերարածեցված արոտային բուսականությունը բավարար է միայն մ.ե.ա. համար: Տընտեսությունների ընդամենը 17%-ն է լրացուցիչ գնումներով մասնակիորեն համալրում անասունների կերաբաժինները, ըստ որում՝ չծրագրավորված կերպով:

- տնտեսությունների 68%-ում ծղոտը ընկալվում է և օգտագործվում որպես կեր՝ հավասարապես կերային մշակաբույսերի հետ միասին, որը մթերատվության բարձրացման տեսակետից ընդունելի չէ:

- քաշաճի խթանման, մսի արտադրության ծավալի ավելացման, նրա վրա տեսակարար ծախսերի տնտեսման և արդյունավետության բարձրացման նպատակակետի նվաճման ճանապարհին կերերի տեսակակազմի վերափոխումը և որակական բարելավումը պարտադիր է, ուստի անհրաժեշտ է անասունների կերաբաժնում սննդարար կերերի տեսակարար կշիռը հնարավորինս մեծացնել, շեշտադրում կատարել սեփական կերարտադրության զարգացման վրա:

Կոտայքի մարզի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչությունից ձեռք բերված և մասնագիտական քննարկումների նյութերով կարելի է հավաստել, որ բացահայտված բնութագրերը ինտեգրելի են մարզի միս արտադրող գյուղացիական տնտեսությունների համար: Իսկ վարիացիան առավելապես պայմանավորված է մարզի տարածաշրջանային առանձնահատկություններով ու գոտիական գործոններով: Ուստի նրա դրսևորումը և մսի արտադրության վրա ներգործությունը ավելի հանգամանալից կներկայացվի վերջին ենթագլխում:

Արտադրվող չորս հիմնական մսատեսակներն ունեն միանգամայն տարբեր նշանակություն Կոտայքի մարզի տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության, համախառն արտադրանքի, եկամուտների կառուցվածքում և տնտեսական արդյունավետու-

թյան ցուցանիշներով, որը պարզորոշ է աղյուսակ 3.1.2-ից: Մսի տարատեսակներից յուրաքանչյուրի արտադրության կազմակերպման առանձնահատկությունների և պայմանների, արտադրատնտեսական ցուցանիշների հաշվարկման արդյունքերով կարող ենք ընդհանրացնել որ.

- մատեսակների արտադրության ինքնարժեքում կերերն ունեն 50.3-ից 73.4% տեսակարար կշիռ, հետևաբար էապես տարբեր են նոր արդյունքի և համախառն արտադրանքի հարաբերությունները, որն ամենաբարձր է մ.ե.ա. (0.56), ամենացածրը՝ թռչնի մսի համար (0.4):

- մ.ե.ա. մսի արտադրության բարձր արդյունավետությանը (39.6%) նպաստող առավել նշանակալի գործոնների կազմում կարևոր են.

- ա) խնամքի, կերակրման պայմանների ապահովման նկատմամբ քիչ պահանջ-կոտությունը,

- բ) առավել վաղ ժամկետներում արոտարածեցման հանելու և արոտները ավելի երկարատև օգտագործելու մ.ե.ա. ֆիզիոլոգիական հնարավորությունները: Ի լրումն, մ.ե.ա. կարող է կերակրվել ավելի ցածրաճ կանաչով, ինչը հասու չէ խ.ե.ա. համար,

- գ) մ.ե.ա. կերակրելու համար լրացուցիչ գնովի կերերի օգտագործման գրեթե բացակայության շնորհիվ գյուղացիական տնտեսություններում նրա մսի արտադրության ծախսատարությունն իրապես նվազում է

- դ) սեզոնայնության ազդեցությունը աննշան է ոչխարի և հատկապես գառան մսի պահանջարկի վրա, ինչի շնորհիվ այն հեշտ իրացնելի է տնտեսությունների համար: Այստեղ կարևոր է նաև ծիսակատարություններին և տոնակատարություններին դրանց պահանջվածությունը, որն աներկբայորեն շահեկան հնարավորություն է գյուղացիական տնտեսությունների համար:

- տավարի միսը մսային անասնապահության հիմնական արտադրանքն է. Կոտայքի մարզի մսի արտադրության կառուցվածքում տավարի միսն ունի 65.8% (5.2 հազ. տոննա) կշիռ (աղյուսակ 2.2.4): Հետազոտված տնտեսությունների մսի արտադրության կառուցվածքում տավարի 72.9% մասնաբաժինը հետևանք է ներմարզային՝ միջտարածաշրջանային տարբերությունների: Հրազդանի տարածաշրջանը, տեղադիրքի և բնակլիմայական պայմանների շնորհիվ բարենպաստ է մսակաթնային տավարա-

բուծության զարգացման համար: Մսի համախառն արտադրանքի 67.6%-ը բաժին է ընկնում տավարի մսին և այն մեծ դեր ունի եկամուտների ու զբաղվածության ապահովման գործում. ձևավորում է մսի արտադրության զուտ եկամտի 63.5 և համախառն եկամտի 68.8%, բաժին է ընկնում աշխատավարձի ընդհանուր մեծության 73.1%-ը:

### Աղյուսակ 3.1.2

*Մսատեսակների արտադրության արդյունավետությունը Կոտայքի մարզում (2015թ.)\**

| Ցուցանիշներ                  |                     |                            | Չափի<br>միավոր | Միս     |        |        |       |
|------------------------------|---------------------|----------------------------|----------------|---------|--------|--------|-------|
|                              |                     |                            |                | խ.ե.ա.  | մ.ե.ա  | խոզի   | թռչնի |
| Մսի                          | արտադրությունը      |                            | g              | 142.8   | 26.5   | 24.3   | 2.15  |
|                              | համախառն արտադրանքը |                            | հազ.<br>դրամ   | 27132.0 | 5830.0 | 6804.0 | 365.5 |
| Արտադրական ծախսերը, ընդամենը |                     |                            |                | 21535.6 | 4175.9 | 5296.6 | 313.6 |
| որից՝ նյութական              |                     | ընդամենը                   |                | 13502.2 | 2531.8 | 4092.8 | 219.1 |
| ծախսեր                       |                     | տեսակարար կշիռը            | %              | 62.6    | 60.6   | 77.2   | 69.8  |
| Կերերի ծախսեր, ընդամենը      |                     |                            | հազ.<br>դրամ   | 10842.3 | 2228.0 | 3888.1 | 192.0 |
| Մեկ g մսի                    | իրացման միջին գինը  |                            |                | 190.0   | 220.0  | 280.0  | 170.0 |
|                              | արտադրական ծախսերը  |                            |                | 150.8   | 157.5  | 217.9  | 145.8 |
| Համախառն եկամուտ, ընդամենը   |                     |                            |                | 13629.8 | 3298.1 | 2711.1 | 146.3 |
| Եկամտաբերությունը            |                     |                            | %              | 25.9    | 39.6   | 28.4   | 16.5  |
| Զուտ եկամուտը                | ընդամենը            |                            | հազ. դ.        | 5596.4  | 1654.0 | 1507.4 | 51.8  |
|                              | 1000 դրամ           | համախառն արտադրանքի հաշվով | դրամ           | 206.2   | 283.7  | 221.5  | 141.7 |
|                              |                     | արտադրական ծախսերի հաշվով  |                | 259.8   | 396.1  | 284.6  | 165.2 |
|                              |                     | նյութական ծախսերի հաշվով   |                | 414.5   | 653.3  | 368.3  | 236.4 |
|                              | մեկ g մսի հաշվով    |                            | հազ. դր.       | 39.2    | 62.4   | 62.0   | 24.1  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ, Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման նյութերով

Այսինքն՝ որպես տնտեսությունների համար նոր արդյունքի աղբյուր, ծանրակշիռ է նրա տնտեսական դերը: Այդուհանդերձ, տավարի մսի արտադրության ծախսահատույցն

այնքան էլ բարձր չէ: 1000 դրամ արտադրական ծախսերի հաշվով ստացվող 259.8 դրամ զուտ եկամտի մեծությամբ այն 9.5%-ով գիջում է խոզի, 52.5%-ով՝ մ.ե.ա. մսին:

Տնտեսությունների եկամուտների կառուցվածքում տավարի և մյուս մսատեսակներից ստացվող զուտ եկամտի տեսակարար կշիռը հնարավոր է պարզել ԱՎԾ կողմից տրամադրվող տնային տնտեսությունների մեկ շնչի հաշվով եկամտի մեծությամբ: Այսպես՝ 2015թ. դրությամբ գյուղական բնակավայրի մեկ շնչի հաշվով տարեկան եկամուտը կազմել է 505.3, իսկ գյուղմթերքների ու գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքից՝ 80.4 հազ. դրամ<sup>177</sup>: Կոտայքի մարզի 116.5 հազ. գյուղական բնակչության համար այն կազմում է 58.8 և 9.4 մլրդ. դրամ համապատասխանաբար<sup>178</sup>, իսկ մեկ գյուղացիական տնտեսության հաշվով (ընդամենը առկա է 32.2 հազ.<sup>179</sup>)՝ 1822.7 և 289.9 հազ. դրամ համապատասխանաբար: Այսինքն՝ մարզի մեկ տնտեսության տնօրինած ընդհանուր եկամուտների կառուցվածքում տավարի մսի արտադրությունից ստացած զուտ եկամուտը ունի 3.3, իսկ գյուղմթերքների և գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքից ստացվողի կառուցվածքում՝ 20.9% տեսակարար կշիռ: Մեկ տնտեսության հաշվով ընդամենը մսի արտադրությունից ստացվող զուտ եկամուտը վերոհիշյալների կառուցվածքում ունի 4.8 և 30.4% մասնաբաժին համապատասխանաբար: Ամբողջ մարզի մասշտաբով մսի արտադրությունից 2015թ. ստացվել է 7.4 և 3.3 մլրդ. դրամի համախառն և զուտ եկամուտ համապատասխանաբար, այդ թվում՝ 4.9 և 2 մլրդ. դրամը տավարի մսի արտադրությունից, որոնք ունեն 66.2 և 60.6% կշիռ Կոտայքի մարզում մսի արտադրությունից ստացված համախառն և զուտ եկամուտների կառուցվածքում: Անվիճելի է խ.ե.ա. մսի ծանրակշիռ դերակատարությունը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնահարցերի լուծման ասպարեզում:

Ուսումնասիրությունների համաձայն, տնտեսությունների և համայնքների շրջանում լուծված չեն խ.ե.ա. վերարտադրության պլանավորման և համակարգման խնդիրները, քանի որ.

ա) անասունների վերարտադրության կարգավորման հարցերը մղվել են երկրորդական պլան: Այն գյուղացիական տնտեսությունները, որոնք պահում են արտադրող

<sup>177</sup> Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ.-դեկտ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – էջ 85

<sup>178</sup> Նույն տեղում, էջ 19

<sup>179</sup> Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներ

ցույիկներ, հսկողություն չեն իրականացնում պահանջվող նորմաներով ցույիկների՝ կուվերի ծածկման նկատմամբ, չունեն համապատասխան առանձնացված գոտիներ զուգավորման համար, տարածքը որևէ կերպ կահավորված չէ, որի պայմաններում մեծ է վնասվածքների ստացման հավանականությունը: Տնտեսավարողների 34%-ը նշում է, որ ինքն առնվազն մեկ անգամ առնչվել է մեխանիկական վնասածքի ձեռքբերման, իսկ 18%-ը՝ վտանգավոր վնասվածքների դեպքի հետ: Կազմակերպվածության և հսկողության բացակայությունը ստեղծում է նաև հիվանդությունների փոխանցման վտանգ:

բ) տնտեսավարողների շրջանում գոյություն չունի ծնի պլանավորման գրաֆիկ, հերթականություն կամ համաձայնեցվածություն այլ գյուղացիական տնտեսությունների հետ, ինչի հետևանքով նրանց 16%-ում գրանցվել են ուշ գարնանային ծնի դեպքեր, որն անդրադարձել է ոչ միայն քաշաճի ցուցանիշների, այլև՝ հորթերին արտադրածեցման ժամանակին հասցնելու վրա:

Վերարտադրության պլանավորման և արդյունավետ անցկացման համար պարզապես անհրաժեշտ է հանդես բերել կազմակերպվածություն տնտեսավարման գործընթացում և համագործակցություն՝ տվյալ համայնքի շրջանում, որի բացն ակնբախ է մեր տնտեսությունների շրջանում: Միասնական ուժերով կարելի է համայնքում ձևավորել վերարտադրության համար առանձնացված մի քանի տարածքներ, որոնք կծառայեն ամբողջ համայնքին: Շատ հեշտությամբ կարելի է տարածքները կահավորել անասունների զուգավորման համար (ջրի խմոց, ցույիկների համար ոտնատեղեր, մուտքի/ելքի արգելափակոց և այլն), որոնք հետագայում կտնօրինվեն համայնքի տնտեսավարողների կողմից:

• թռչնի մսի արտադրությունից ի հայտ են եկել արդյունավետության ամենացածր ցուցանիշները (եկամտաբերությունը՝ 16.5%), որն էականորեն չի ազդել տնտեսությունների գործունեության ընդհանուր արդյունավետության վրա՝ մսի համախառն արտադրանքում նրա զբաղեցրած չնչին տեսակարար կշռի (0.9%) հետևանքով: Ներմարզային մասշտաբով մսի համախառն արտադրանքում թռչնամիսն ունի 5.8% մասնաբաժինը (աղյուսակ 2.2.6), քանզի այստեղ նրան գումարվում է թռչնաֆաբրիկաների արտադրած մսի համախառն արտադրանքի արժեքը: Թռչնամսի արդյունավետության ցածր ցուցիչները և ամբողջական համախառն եկամտի մեջ ունեցած աննշան տեսա-

կարար կշիռը՝ 0.7% (Կոտայքի մարզի մասշտաբով՝ 408.3 մլն դրամ) արգելակող ազդեցություն են թողնում գյուղացիական տնտեսությունների կողմից այդ մաստեսակի արտադրության կազմակերպման որոշումների ընդունման վրա, մինչդեռ այսօր հանրապետությունում ամենամեծ պակասորդ գոյություն ունի մսի հենց այդ տեսակի համար՝ 78.4% (աղյուսակ 2.4.4) և իր ցածր գնի (1408 դրամ/կգ՝ աղյուսակ 2.4.5) շնորհիվ այն ավելի հասանելի է բնակչության մի սովորական զանգվածի համար:

Գյուղացիական տնտեսություններում տարածված է թռչունների բակային պահվածքը, իսկ կերաբաժում գերակշռում են բնական ծագման կերերը: Չվերակիսկվող և բնական վերարտադրության գործընթացն ուղեկցվում է ռիսկերով (գիշատիչներ, անկումներ և այլն): Թեև պահվածքի, կերակրման նման պայմանները նպաստավոր են մսի արտադրության համար, այնուամենայնիվ, թռչնաֆաբրիկաների արտադրած մսի 21.3%-ով կամ 317 դրամով ցածր գինը ձևավորում է անբարենպաստ մրցակցային նախապայմաններ գյուղացիական տնտեսությունների արտադրած թռչնամսի համար՝ ազդելով նաև սպառողների նախընտրության վրա, այն դեպքում, երբ առանձին հատկանիշներով (օր.՝ D վիտամինի պարունակությամբ, արհեստական կերահավելումների բացակայությամբ) այն որակական չափորոշիչներով գերազանցում է թռչնաֆաբրիկաների արտադրածին: Ըստ էության, թռչունները հիմնականում ծառայում են ձվի արտադրության նպատակին, իսկ միսը ստացվում է խոտանվող հավերից ու աքլորներից: Թերևս, վերջիններս ավելի նպատակային են մսի արտադրության համար, քանի որ.

ա) պահվում են միայն մինչև լիարժեք սպանդային քաշ ձեռք բերելը,

բ) ունեն ավելի բարձր կերահատուցում և մսի որակական հատկանիշներ,

գ) միսը պահանջված է հատկապես գյուղական համայնքների սպառողների շրջանում, դրա սպառումը ունի նաև խորհրդանշական բնույթ, կապված է ազգային ավանդույթների, սովորույթների հետ:

• խոզի մսի արտադրությունն ավելի արդյունավետ է, քան թռչնի և խ.ե.ա. մսինը: Թեպետ եկամտաբերության մակարդակով այն 11.2%-ով ցածր, իսկ ինքնարժեքի ցուցանիշով 604 դրամով բարձր է մ.ե.ա. մսից, սակայն արտադրատնտեսական որոշումների կայացման գործընթացում գյուղացիական տնտեսությունները չեն սահմանափակվում միայն եկամտաբերության մակարդակների համեմատությամբ: Նրանց դիր-

քորոշումների համադրմամբ պարզվում է, որ բազմապրոֆիլ աշխատանքային զբաղվածության պայմաններում օրակարգային առաջադրանք է աշխատանքային օրվա արդյունավետ տնօրինումը և աշխատանքային ծախսումների օպտիմալացումը: Իսկ գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի հիմնադրույթներին գիտակ տնտեսավարողների համար չափազանց կարևոր է տնտեսության տնօրինած նոր արդյունքի մեծությունը: Հետագա ուսումնասիրություններով պարզվեց, որ տնտեսավարողների շրջանում խոզի մսի արտադրության գրավչությունը զգալիորեն մեծացել է՝ ցածր աշխատատարության, վարձու աշխատուժ ներգրավելու սուղ հնարավորությունների և բազմազբաղ աշխատանքային ժամանակաշրջանը արդյունավետ կազմակերպելու նկատառումներով: Խոզի մսի արտադրությունն այս դեպքում ունի հարաբերական առավելություններ մյուս մսատեսակների նկատմամբ: Մասնավորապես՝ աշխատանքային ծախսումների միավորի (մեկ մարդ-օր) հաշվով խոզի մսի արտադրությունից ստացվել է 5.8 հազ. դրամ զուտ եկամուտ, որը խ.ե.ա., մ.ե.ա. և թռչնի մսին գերազանցում է համապատասխանաբար 81.2%, 23.4% և 132%-ով: 1000 դրամ հաշվարկային աշխատավարձի հաշվով ստացված 1252.2 դրամ զուտ եկամտի մեծությունը 79.7, 24.5, և 128.3%-ով ավելին է, քան խ.ե.ա., մ.ե.ա. և թռչնի մսինը: Նմանատիպ կերպով անհամադրելի են խոզի մսի արտադրության մեկ մարդ-օրվա և 1000 դրամ աշխատավարձի հաշվով ստացված համախառն եկամտի և այլ մսատեսակների համանուն ցուցանիշների մեծությունները: Ըստ երևույթին, սա նաև այն հիմնական պատճառներից է, որ Կոտայքի մսի արտադրության հաշվեկշռում խոզի մսի տեսակարար կշիռը 2005-2015թթ. ավելացավ 2.3%-ով (աղյուսակ 2.2.4),:

Խոզի մսի արտադրության զարգացման հեռանկարը և կարողությունները սերտորեն միահյուսված են նրա կազմակերպական առանձնահատկությունների և տնտեսական գործոնների հետ: Խոզի մսի արտադրության կազմակերպման հիմնական բնութագրերի դիտարկմամբ պարզվել է, որ խոցելի օղակը նրանց պահվածքի պայմաններն են, որոնք չեն բավարարում լուսավորության, միկրոկլիմայի, օդափոխության, անասնաբուժական-սանիտարահիգիենիկ և առաջնային այլ պահանջներին: Այդպիսի պայմաններում տուժում է ոչ միայն կենդանու դժվար հարմարվող օրգանիզմը, այլև դրա աճեցման համար ներդրվող միջոցների ցածր վերադարձելիություն, կերահատուց-



ման անկում և ծախսված աշխատանքների փոշիացում արձանագրող գյուղացին: Կերակրման բարելավման առնչությամբ նպատակահարմար ենք համարում կերային ռացիոնում ավելացնել սպիտակուցային կերերի տեսակարար կշիռը, քանզի կերակրման պայմանների, վիճակի և արդյունավետության վերլուծությունը վկայում է, որ միջոցները կարող էին ավելի նպատակային և ռացիոնալ ծախսվել՝ հանգեցնելով կերահատուցման մակարդակի և քաշաճի բարձրացման: 2015թ. Կոտայքի մարզում 15 հազ. ց խոզի մսի արտադրության վրա ծախսվել է շուրջ 2.4 մլրդ. դրամի կեր: Մինչդեռ, միջոցների նպատակային օգտագործման պարագայում քաշաճի ցուցանիշների բարելավմամբ կարելի էր հասնել արտադրվող մսի քանակական աճի՝ առանց լրացուցիչ միջոցների ներգրավման: Մասնավորապես՝ այդ գումարից 500 մլն-ը հատկացնելով այլ կերերի, 1.9 մլրդ. դրամը կարող էր օգտագործվել 172 հազ. ց կ.մ. էներգետիկ համարժեքով 157 հազ. ց գարու ձեռք բերման համար, որն իրատեսական հաշվարկներով կբավականացներ շուրջ 30 հազ. ց խոզի քաշաճ ստանալու համար, այնինչ, խոզապահությամբ զբաղվող տնտեսությունների մեծամասնության կերերի կառուցվածքում գերակշռում է անասնակերի կարտոֆիլը, որը չի ծառայում մթերատվության ցուցանիշների խթանման նպատակին: Այսինքն՝ տնտեսավարման արդի պայմաններում արտադրության կազմակերպման կատարելագործմամբ կարելի է հասնել մսի արտադրության ծավալների ընդլայնման՝ խուսափելով միջոցների գերաժախսից:

Տնտեսական գործոններից ներազդեցության ուժգնությամբ առանձնանում են խոզի մսի գների հարաշարժությունը, բազիսային տարվա գների մակարդակը, սուր վարակիչ, համաճարակային հիվանդությունների ներթափանցումը հանրապետության տարածք և տարածման ռիսկերը: Կախված այս փոփոխականների հնարավոր միակցությունից՝ անհատ արտադրողի մոտ խոզի մսի արտադրությունը ձեռք չի բերում պարբերաշրջանային բնույթ, որը զսպող ազդեցություն է թողնում արտադրությունում միջոցների ներդրման վրա, հանգեցնելով խոզերի անասնագոմի՝ «կարճաժամկետ օգտագործման» սկզբունքներով ձևավորման, իսկ երբեմն էլ դրա համար այլ նպատակներով օգտագործվող գործառնական կառույցի կամ որևէ «շինվածքի» հատկացման:

Կոտայքի մարզում խոզի մսի արտադրության ծավալների ավելացման և որակական բարձրացման համեմատական առավելություն է հանդիսանում խոզերի լեռնան-

տառային պահվածքի հնարավորությունը: Մասնագետների և խոզապահության մեջ փորձված տնտեսավարողների հավաստիացնումների համաձայն, պահվածքի այդ եղանակի գործադրմամբ կարելի է արտադրել «մարմարային» միս, այն էլ՝ անհամեմատ ցածր ինքնարժեքով: Ուստի, առաջարկում ենք կիրառել հանրապետության Հյուսիս-Արևելյան գոտում տարածված խոզերի լեռնանտառային պահվածքի փորձը: Հրազդանի տարածաշրջանը և Նաիրիի հյուսիսային հատվածները ռելիեֆով, բնակլիմայական բնութագրերով և բուսականությամբ կարող են ծառայել այդ նպատակին:

Աղյուսակ 3.1.3

*Մսամթերքի հիմնական տեսակների արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը Կոտայքի մարզում (2015թ.)*

| №  | Ցուցանիշներ                 | Չափի միավոր | Երջիկ   | Մսի պահածո | Մսաբուսակա ն պահածո | Մսի կիսա-պատրաստուկ |
|----|-----------------------------|-------------|---------|------------|---------------------|---------------------|
| 1  | Մսամթերքի արտադրությունը    | տ           | 504     | 64.2       | 85                  | 63.4                |
| 2  | Արտադրական ծախսեր, ընդամենը | մլն         | 939.86  | 132.32     | 132.26              | 99.08               |
|    | որից՝ ընդամենը              | դրամ        | 839.16  | 116.07     | 115.01              | 91.74               |
|    | նյութական                   | %           | 89.29   | 87.72      | 86.96               | 92.59               |
|    | այդ թվում՝ հումքի վրա       |             | 761.04  | 99.51      | 97.75               | 85.59               |
| 3  | Վարչական ծախսեր             |             | 18.13   | 3.09       | 3.54                | 2.05                |
| 4  | Իրացումային ծախսեր          | մլն         | 17.62   | 1.09       | 1.38                | 1.19                |
| 5  | Իրացումից հասույթ           | դրամ        | 1165.25 | 159.22     | 165.24              | 121.22              |
| 6  | Համախառն շահույթ            |             | 225.39  | 26.89      | 32.98               | 22.14               |
| 7  | Զուտ շահույթ մինչև հարկումը |             | 188.63  | 22.39      | 27.72               | 18.75               |
| 8  | Շահութաբերության մակարդակ   | %           | 19.7    | 16.8       | 20.7                | 18.7                |
| 10 | Մեկ տոննա                   | հազ. դրամ   | 1864.80 | 2061.12    | 1555.95             | 1562.76             |
|    | նյութական ծախսերը           |             | 1665.0  | 1808.0     | 1353.0              | 1447.0              |
|    | զուտ շահույթը               |             | 374.3   | 348.7      | 326.1               | 295.7               |

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի «Բեկոն Պրոդուկտ» և «Համլետ Հոլստիյան ԱՁ» ձեռնարկությունների հարցման նյութերով

ՀՀ-ում մասմթերք արտադրող ավանդական մարզերից է Կոտայքը, որի առաջատար և խոշոր արտադրողներ «Բեկոն պրոդուկտ» և «Համլետ Հովսեփյան ԱԶ» (OMK) կազմակերպությունների գործունեության արտադրա-տնտեսական ցուցանիշների հաշվարկման և վերլուծության միջոցով գնահատվել է մասմթերքի հիմնական տեսակների արտադրության արդյունավետությունը, բացահայտվել՝ արտադրության զարգացման հնարավորությունները: Ինչպես երևում է աղյուսակ աղյուսակ 3.1.3-ից, ինքնարժեքի ամենացածր և շահութաբերության ամենաբարձր մակարդակն ունի մսաբուսական պահածոն: Շահութաբերության մակարդակով (20.7%) այն համապատասխանաբար 1, 3.8 և 2.1%-ով բարձր է երշիկի, մսային պահածոյի և մսի կիսապատրաստուկների համանուն ցուցանիշից: Մասմթերքի հիշյալ տեսակների ինքնարժեքը համապատասխանաբար 19.8, 32.4 և 0.4%-ով բարձր է մսաբուսական պահածոյինից: Դա պայմանավորված է արտադրության գործընթացում բուսական հումքի օգտագործման գործոնով, որի շնորհիվ արտադրականի կառուցվածքում հումքի վրա կատարված ծախսերի տեսակարար կշիռը կազմել է 73.9% այն դեպքում, երբ մնացյալ տեսակների համար այդ ցուցանիշը եղել է համապատասխանաբար 80.9, 75.2 և 86.4%: Ցածր ինքնարժեքն արտադրանքի մատչելի գնի սահմանման երաշխիք է հանդիսացել, ձևավորելով մրցակցային առավելություններ իրացման ասպարեզում, որով մեկնաբանվում է մասմթերքի այդ տեսակի արտադրության ծավալների արագընթաց աճի երևույթը: Մասնավորապես՝ մսաբուսական պահածոյի արտադրությունը ՀՀ-ում մեկնարկել է 2013թ.-ից և ընդամենը երեք տարում նրա արտադրության ծավալներն (մինչև 2015թ.) աճել ավելի քան 5 անգամ՝ 126-ից հասնելով 650 տոննայի: Համեմատության համար նշենք, որ նույն ժամանակահատվածում մսային պահածոների արտադրության ծավալները կրճատվել են 2.5 անգամ<sup>180</sup>:

Մասմթերքի արտադրության առավելությունները, տնտեսական արդյունավետության ամբողջական պատկերը, արտադրողի տեսանկյունից շահեկանությունը որոշելու նպատակով միայն շահութաբերության և ինքնարժեքի մեխանիկական համեմատությունը բավարար չէ: Այդ գաղափարը տիրապետող է դարձել նաև տնտեսավարող սուբյեկտների և հմուտ կառավարիչների շրջանում, ովքեր խորապես հետաքրված են

<sup>180</sup> Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: 2016. – էջ 278

նաև մասշտաբի էֆեկտի, համախառն շահույթի մեծության, միավոր արտադրանքի հաշվով ստացվող շահույթի ցուցանիշներով, որը շուկայական տնտեսության էվոլյուցիոն զարգացման արգասիքն է: Այս մոտեցման տրամաբանությամբ տնտեսապես ամենաարդյունավետն է երշիկի արտադրությունը, որն առաջատար է արտադրանքի միավորի հաշվով զուտ շահույթի մեծությամբ (374.3 հազ. դրամ/տոննա): Այնքանով, որ երշիկի պահանջարկը, ըստ այդմ՝ նաև իրացման ծավալներն ավելի մեծ են, քան մսամթերքի այլ տեսակներինը, ուստի նրա արտադրությունից ստացվող շահույթի զանգվածն ավելին է, քան մսամթերքի մնացյալ տեսակներինը միասին վերցրած: Մսամթերքի արտադրությունից ստացված 307.5 մլն դրամ համախառն շահույթի զանգվածում երշիկի մասնաբաժինը 73.3% է (225.4 մլն դրամ): Այս առումով այն ընդլայնված վերարտադրության ֆոնդում կուտակումների ներգրավման, ներդրումների, նորարարական գործունեության, արտադրության զարգացման լրջագույն նախադրյալ է:

Մսամթերքի շուկայի ուսումնասիրության և սպառողների հարցումների արդյունքներով կարող ենք նշել, որ մսամթերքի արտադրության զարգացման կարևոր ուղի է շուկայական նոր հատվածների թիրախավորումը, քանի որ էժանագին մսամթերքների մեջ ավելի տարածված են ներկրված տեսակները: Այս դեպքում արտադրության տեխնոլոգիայի կատարելագործման և ներքին բարեփոխումների շնորհիվ (ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործում, արտադրության կազմակերպման և կառավարման արդյունավետ համակարգերի ներդրում և այլն) ձեռնարկությունները կարող են շուկա դուրս բերել ներկրվողի հետ մրցակից մսամթերք: Հետազոտությունները փաստում են, որ Կոտայքի մարզի մսամթերքի համեմատաբար խոշոր արտադրողները («Բեկոն պրոդուկտ», OMK) ունեն անհրաժեշտ տեխնիկա-տեխնոլոգիական, կադրային ներուժ և փորձ մսամթերքի նմանատիպ տեսակների արտադրության կազմակերպման համար:

Մսի և մսամթերքի արտադրության զարգացման կարևորագույն ուղիներից է մսամթերքի արտադրության գործընթացում տեղական հումքի օգտագործման ծավալների և միջազգային շուկայում նրա որակական առավելությունների ներկայացվածության մեծացումը: Այնինչ, մարզում մսամթերքի արտադրությունը կազմակերպվում է ներկրված մսով: Միայն «Բեկոն պրոդուկտ» ձեռնարկությունն է փոքրածավալ մթերում-

ներ իրականացրել գյուղացիական տնտեսություններից, այն էլ տարաբնույթ սահմանափակումներով: Օրինակ՝ ընկերությունը չի մթերում ցուլիկների ու վարազների միս, իսկ տավարի կամ երինջների ընդունման նվազագույն սպանդային քաշ է սահմանված 150 կգ-ը: Այս և այլ հիմքերով վերջին տարիներին նա նույնպես դադարեցրել է մթերումները գյուղացիական տնտեսություններից: Մսամթերային ենթահամալիրի զարգացման դիրքերից սա ռազմավարական նշանակության խնդիր է, որի լուծումը կարող է նպաստել մրցունակ մսամթերքի դուրսբերմանը միջազգային շուկա՝ էկոլոգիապես բարձրորակ մսի օգտագործման և արտասահմանում նրա առաջնարժի կազմակերպման շնորհիվ: Հետևապես, հաշվի առնելով այս հիմնահարցի ընդգրկման սահմանները, հաջորդ ենթագլխում կքննարկվեն դրա լուծման մեխանիզմները:

Ավանդական բացի, մսի արտադրության ավելացման հնարավորություններ կան այլընտրանքային մատեսակների գծով: Այլընտրանքային մսերից ՀՀ զարգացման նախադրյալներ ունի ճագարի և հնդկահավի մսի համար: Համարձակ նախաձեռնություններ կան նաև ջայլամի մսի արտադրության ուղղությամբ, իսկ ձիու և գոմեշի միսը կարող է ծառայել որպես հումք մսամթերքի արտադրության համար:

Մսի այլընտրանքային տեսակների արտադրության ծավալումը կախված կլինի անասնատեսակների կերահատուցման մակարդակների համեմատությունից, իրացման նախապայմաններից, վարման գիտական համակարգերի իմացության և ներդրման հնարավորություններից:

Ուսումնասիրված գյուղացիական տնտեսությունների մոտ 10%-ի շրջանում առկա է հետքերովաճություն այլ մսերի ուղղությամբ, որը կարող է վերաճել փաստացի արտադրության՝ իրացման համակարգի զարգացման, սեփական կերարտադրության ամրապնդման և սպառման ավանդույթների արմատավորման պարագայում:

### **3.2. Մսի և մսամթերքի իրացման համակարգի կատարելագործման ուղիները**

Մինչև տնտեսական վերափոխումները պետության կողմից տարեկան գնվում էր 90-98 հազ. տոննա միս<sup>181</sup>, որի փոխադրումը, պահեստավորումը և իրացումը որևէ

<sup>181</sup> Народное хозяйство Армянской ССР в 1988, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – с. 184

խնդիր չէր հարուցում, այսինքն՝ արտադրողներն ազատված էին իրացման ուղիների որոնման և լոգիստիկ հարցեր լուծելու հոգսերից: Շուկայական էկոնոմիկայի գաղափարախոսությունն այլ է և այստեղ իրացման հիմնահարցերը նույնքան առաջնային են, որքան՝ արտադրությանը: Ժամանակակից շուկայական տնտեսության գործարարության հիմնական չափանիշն է՝ արտադրություն իրացման համար<sup>182</sup>:

Արդյունավետ իրացման համակարգի կայացումը մասմթերային ենթահամալիրի արդի շրջանի հրատապ հիմնախնդիրներից է, որն անխզելիորեն առնչվում է մսի, մսամթերքների, ենթամթերքների, մսացու անասունների յուրահատկությունների հետ, ներգործելով արտադրության զարգացման և արդյունավետության վրա:

Մսի և մսամթերքի իրացման ուղիների ուսումնասիրությունն ու հետազոտության համար ընտրված գյուղացիական տնտեսությունների խնդիրների միանմանությունը մեզ հնարավորություն է ընձեռում նշելու, որ իրացման կազմակերպման և օպտիմալ տարբերակների ընտրության առանցքային հարցերը կապված են.

ա) ապրանքադրամական հարաբերություններում առկա խոչընդոտների հետ՝ կախված գնորդ-վաճառող փոխհարաբերությունների բնույթից և երկխոսության համակարգից: Մասնագիտական տեղեկատվության պակասի պայմաններում գյուղացիական տնտեսությունները ի զորու չեն գնորդին տրամադրել հավաստի տվյալներ վաճառվող մսատեսակների ապրանքագիտական և որակական հատկանիշների մասին, գովազդելու, թե մսացու անասունների կերակրման և պահվածքի կոնկրետ պայմանները որչափ են նպաստել դրանց բարելավմանը, ինչն առևտրի կազմակերպման ժամանակակից պահանջների դիրքերից ընդունելի չէ:

բ) մսի ապրանքային արտադրության փոքր ծավալների հետ: Այս դեպքում հաճախ իրացման համար մսի գին-որակ գրավիչ հարաբերակցության առաջարկումը շահավետ չէ իր ներտնտեսային իրավիճակի տեսանկյունից:

գ) մսի փոխադրման և պահպանման համար անհրաժեշտ հատուկ պայմանների ապահովման պահանջների (միսը փոխադրելիս և իրացնելիս սառեցման և պահպանման պայմաններ) հետ: Վերջիններիս բավարարման անկարողությունը ստիպում է

---

<sup>182</sup> Մենեջմենթ, դասագիրք, Յու.Մ. Սուվարյանի ընդ. խմբ. / Եր.: Տնտեսագետ, 2002. – էջ 73

գյուղացիական տնտեսություններին գնալ տնտեսապես չհիմնավորված կամ չգիտակցված քայլերի:

Այսօրվա պայմաններում գյուղացին չի կողմնորոշվում, թե իրացման որ ուղին է իրեն համար ավելի շահեկան՝ վաճառքը սեփական ուժերով թե՛ միջնորդների խողովակով, մսի փոխադրումը հարակից, թե՛ տարածաշրջանային շուկա:

Մսի և մսամթերքների իրացման ուղիներում այսպիսի սահմանափակումներից բացի հիմնախնդրային է տարածքային շուկաների վիճակը, որոնց թիվը ոչ միայն կըրճատվել է (աղյուսակ 3.2.1), այլև կազմակերպական և կառուցվածքային լուրջ բարեփոխումներ չեն արձանագրվել:

Աղյուսակ 3.2.1

*Առևտրային օբյեկտների առկայությունը Կոտայքի մարզում (հազ)*

| Օբյեկտներ                           | 2005 | 2010 | 2015 |
|-------------------------------------|------|------|------|
| Գյուղատնտեսական արտադրանքի շուկաներ | 4    | 3    | 2    |
| Սպառողական ապրանքների շուկաներ      | 7    | 6    | 4    |

Աղբյուր՝ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2001-2005, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 249, 2006-2010 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – 273, 2010-2015 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 292

Վիճակն ավելի բարդ է գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկայում, մասնավորապես.

- շուկայի տարածքը պաշտպանված չէ (ցանկապատ, օրինապահ մարմինների բացակայություն), անկազմակերպ է (տաղավարների, առանձնացված հատվածների, անասնաբուժա-սանիտարական վերահսկողության բացակայություն) և ապահովված չէ անասուններին տևական ժամանակ պահելու համար կարողություններով,
- անասունների փոխադրումը լի է պոտենցիալ ռիսկերով՝ վնասվածքների ստացման և չիրացման դեպքում ավելորդ ծախսերի հետ,
- վաճառողները չունեն նախնական ամբողջական տեղեկատվություն անասունների վերաբերյալ և իրազեկ չեն շուկայական պահանջարկ-առաջարկ փոխհարաբերությանը, գների դինամիկային,
- չկա վաճառող-գնորդ երկխոսության և հետադարձ կապի գործուն ու արդյունավետ համակարգ,

Գյուղացիական տնտեսությունների, գնորդների համար շահեկան պայմաններ ստեղծելու և իրացման խոչընդոտներն հաղթահարելու համար անհրաժեշտ են հետևողական, փոխհամաձայնեցված քայլեր, մասնավորապես՝

- շուկայի տարածքի կազմակերպում՝ ապահովելով անհրաժեշտ կառույցներով անասուններին երկարատև պահելու համար: Կարելի է ստեղծել առանձնացված կանգնելատեղեր (բետոնապատ կամ մետաղյա), որոնք ապահով են նաև երկարատևության և անվտանգության առումով,

- ապահովել ճիշտ ժամանակին, արժանահավատ նախնական առևտրային տեղեկատվություն վաճառքի պայմանների, ծավալների, գների, շուկայական պահանջարկ առաջարկ փոխհարաբերակցության վերաբերյալ: Այդպիսի գործառույթով կարող է օժտված լինել որևէ կառույց կամ բաժին, որը կգործի մարզպետարանի ենթակայության ներքո կամ գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկային կից,

- կարգավորել անվտանգությանն առնչվող հարցերը,

- վերահսկողություն՝ շուկա անասունների մուտքի նկատմամբ, մասնավորապես՝ կենդանիների առողջական վիճակը հավաստող փաստաթղթերի բացակայության դեպքում շուկա կենդանիների մուտքի վրա արգելանքի սահմանում,

- առևտրի կազմակերպման տեղեկատվական եղանակների ներդնում, մասնավորապես՝ անասուններին շուկա տեղափոխելը նպատակահարմար չհամարող գյուղացիական տնտեսությունները կարող են բերել կենդանիների վերաբերյալ ամբողջական տվյալներ (փաստաթղթային ձևով)՝ համաձայնեցնելով վաճառքի պայմանները հավանական գնորդների հետ: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդի դարաշրջանում դրան կարող է նպաստել էլեկտրոնային կապուղիների օգտագործումը:

ՀՀ և Կոտայքի մարզում գյուղացիական տնտեսությունների մսի իրացման ցուցանիշների հարաշարժությունից (աղյուսակ 3.2.2) պարզորոշ է, որ Կոտայքի մարզում նվազում է ապրանքային արտադրությունը (ապրանքայնության մակարդակը 88.6-ից իջել է 80.8%-ի<sup>183</sup>), ինչը վերստին հաստատում է մսի իրացման համակարգի կատարելագործման հրատապությունը: Այստեղ մարզի տեղադիրքը ՀՀ ամենախոշոր իրացման

<sup>183</sup> Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղացիական տնտեսությունների կողմից 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 8, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ 8



շուկայի՝ Երևանի նկատմամբ և արդյունաբերական քաղաքների առկայությունը (Հրազդան, Աբովյան, Եղվարդ) նպաստավոր պայմաններ են:

Աղյուսակ 3.2.2

*Մսի իրացումը ՀՀ-ում և Կոտայքի մարզում (հազ. տոննա)*

| Ցուցանիշներ                   | ՀՀ   |      |      | Կոտայքի մարզ |      |       |
|-------------------------------|------|------|------|--------------|------|-------|
|                               | 2005 | 2010 | 2015 | 2005         | 2010 | 2015  |
| Վաճառվել է                    | 43.9 | 50.8 | 90.7 | 5.4          | 6.1  | 6.5   |
| Տրվել է ապրանքափոխանակության  | 1.5  | 3.3  | 0.7  | 0.04         | -    | 0.007 |
| Օգտագործվել է տնտեսությունում | 9.5  | 14.9 | 8.4  | 0.6          | 0.4  | 1.4   |
| Վերամշակվել է                 | 5.8  | 0.9  | 21.8 | 0.005        | -    | 0.5   |

Աղբյուր՝ Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղացիական տնտեսությունների կողմից 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – էջ 8, 2010թ. / Եր.: 2011. – էջ 8, 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – էջ էջ 8, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք / Եր.: 2008. – էջ 289-290, 2012. – էջ 305-306, 2016. – էջ 306

Մսի արտադրություն-իրացում արժեշղթայում ներգրավված սուբյեկտների կազմակերպատնտեսական լծակների անհամարժեքությունը, շուկայական ենթակառուցվածքների ու մեխանիզմների անկատարությունը իր բացասական կնիքն է դրել իրացման կառուցակարգերի արդյունավետության վրա: Հատկանշական է, որ.

- միսը միջնորդների խողովակով իրացնող գյուղացիական տնտեսությունների ստացած եկամուտներն ունեն ոչ թե ընդլայնված վերարտադրության, այլ տնտեսության, ընտանիքի կարիքները փոքրիշատե բավարարելու բնույթ ոչ միայն վերավաճառողների կողմից մեծ մարժայի սահմանման, այլև որոշակի սահմանափակումներ դնելու հետևանքով (օրինակ՝ մսային ենթամթերքները անհատույց ստանալու նախապայմանը և այլն),

- համապատասխան ջերմային ռեժիմով ապահովված պահպանման կարողությունների բացակայությունը շուկայում ոչ միայն գյուղացիական տնտեսությունների մուտքի խոչընդոտներից է, այլև վերավաճառողների հետ փոխհարաբերությունների և նրանց կողմից սեփական դիրքերն ամրապնդելու, մենաշնորհային ու կամայական վարքագծի դրսևորման խթան,

- միսն իրացնող կառույցները և վերավաճառողները նախապատվությունը տալիս են 40-50 կգ սպանդային քաշով խոզերին, մինչդեռ այն ոչ միայն նպատակահարմար, այլև եկամտաբեր չէ,

- խոզի միսն իրացնելիս գյուղացիական տնտեսությունները տարվա որոշակի շրջաններում բախվում են շուկայական անհավասարակշիռ իրավիճակի հետևանքներին, երբ նախատոնական օրերին ավելցուկային առաջարկի պայմաններում կարճ ժամանակահատվածում իրացման խնդրի առջև կանգնած գյուղացիները հարկադրված են գնալու տնտեսապես ոչ ձեռնտու քայլերի և չհիմնավորված ցածր գին սահմանելու,

- տրանսպորտային, իրացման և այլ ծախսեր կատարելու և ակնկալվող եկամտի հարաբերության սուբյեկտիվ ընկալումը բացասաբար է անդրադառնում գյուղացիական տնտեսությունների կողմից դեպի շուկա թռչնի մսի վաճառահանման գործընթացի վրա, այն դեպքում, երբ ՀՀ ամենամեծ պակասորդն ունի այդ մսի գծով:

- մսի գները դիվերսիֆիկացված չեն ըստ նրանց տարատեսակների դասերի: Մասնավորապես՝ խ.ե.ա. մսի ողջ բազմազանությունը վաճառվում է տավարի մսի անվան տակ, սակայն այդ մոտեցմամբ անտեսվում է կենդանիների սեռահասակային խմբերի և մսի որակական հատկությունների զանազանությունը: Այդ առանձնահատկությունների հստակ տարանջատման նպատակով առաջարկվում ենք կիրառել տարբերակված գներ մսի ենթատեսակների համար, որը պետք է արտահայտի մսի գների ձևավորման առավել նշանակալի գործոնների գնահատումը և նախադրյալների հաշվառումը: Կովերի պարագայում դրանց օգտագործման նպատակային բնույթն ու դրա շնորհիվ եկամուտների ստացումը, մսի որակական հատկանիշների տարբերությունը ստեղծում են այն նախադրյալները (առանձին դեպքերում նկատի ունենալով նաև կենդանու պահվածքի պայմանները, սնվածությունը, հիվանդացվածության, վարակվածության դեպքերի առկայությունը և դրանց ժամանակին բուժումը), որոնք անհրաժեշտ է նկատի ունենալ գների ձևավորման ժամանակ և կիրառել կովերի մսի գնի վերահաշվարկման գործակից: Այն տատանվում է 0.06-ից 0.1-ի (6-10%) սահմաններում՝ կախված կենդանու տարիքից և մսի էկոլոգիական անադարտությունից: ՀՀ-ում արտադրվող միսն այդ դիրքերից ունի համեմատական առավելություններ ներկրվածի նկատմամբ: Ութ տարեկանից բարձր կովերի մսի գնի համար առաջարկվում է կիրառել գնի

վերահաշվարկման 0.06 գործակից, յուրաքանչյուր հաջորդ տարվա համար հավելելով 0.01-ով, որն ստացվում է հետևյալ մեթոդով: Քանի որ կովերը պահվում և օգտագործվում են կաթի արտադրության նպատակով, հետևաբար, մսի և կաթի արտադրությունից ստացվող եկամուտներն ու կատարվող ծախսերը պետք է արտահայտվեն համարժեք հարաբերակցությամբ և որպես հիմք ծառայեն մսի գնի վերահաշվարկման համար: Ըստ այդմ, անհրաժեշտ է հարաբերել մսի արտադրության հաշվարկային զուտ եկամուտը կենդանու կյանքի ընթացքում կաթի արտադրությունից ստացված զուտ եկամտի և մատղաշից ստացված հաշվարկային եկամտի գումարային մեծության վրա: Այս կերպ մեր կողմից կատարված հաշվարկներն ի հայտ բերեցին 0.06-0.11 արդյունք: Գործակիցը կարող է օգտագործվել մսի գների ձևավորման, իրացման կամ մթերման գործընթացում ի հայտ եկող տարաձայնությունների համահարթեցման, առևտրատընտեսական գործունեության ժամանակ գյուղացիական տնտեսությունների կողմից գների հիմնավորման համար:

Մսի իրացման համակարգում ձևավորված ընդհանուր մթնոլորտից ակներև է, որ ամենախոցելի օղակը գյուղացիական տնտեսություններն են, հետևապես աջակցության ծրագրերը և միջոցառումները առաջին հերթին պետք է ուղղվեն հենց նրանց: Այս առումով արդյունավետ լուծում կլինի տեղական շուկաներում պահպանման կարողություններով ապահովված հատվածի տրամադրումը վարձակալական հիմունքներով, որի օգտագործման իրավունքը առաջնային կարգով պետք է պատկանի գյուղացիական տնտեսություններին, այնուհետև՝ այլ վաճառողներին: Այն կթուլացնի միջնորդ կառույցների հեգեմոնիկ ազդեցության դիրքերը, իրական մրցակցային նախադրյալներ կստեղծի գյուղացիական տնտեսությունների համար և միաժամանակ.

- սպառողն հնարավորություն կստանա անմիջապես արտադրողից ձեռք բերել միս և մսամթերք, ընդ որում՝ ավելի ցածր գներով,

- գյուղացիական տնտեսությունների համար կմեծանա հասանելիությունը դեպի մսի իրացման շուկա և կմարապնդվեն գյուղացիական տնտեսությունների դիրքերը վերավաճառողների նկատմամբ,

▪ կձևավորվի կապ արտադրողների ու սպառողի միջև, որը կբարձրացնի գյուղացիական տնտեսությունների տեղեկացվածությունը մսի, մսամթերքի նկատմամբ պահանջարկի, շուկայի իրավիճակի և գների շարժի վերաբերյալ,

▪ գյուղացիական տնտեսությունները կարող են վաճառել նաև մսային ենթամթերքները և սեփական տնտեսության պայմաններում արտադրած մսամթերքը:

Մսի և մսամթերքների իրացման համակարգի կատարելագործման ամենակարևոր ուղիներից մեկը ոլորտի գլխավոր մասնակիցների (գյուղացիական տնտեսություններ և մսամթերք արտադրողներ) միջև փոխհարաբերությունների հաստատումն է, քանզի այն որպես այդպիսին բացակայում է Կոտայքի մարզում: Ընդհանրացնելով երկուստեք անցկացրած ուսումնասիրությունների արդյունքները, կարող ենք նշել մսի մթերման խոչընդոտների գոյության հիմնական պատճառները.

- ձեռնարկությունները գերադասում են աշխատել մեկ կամ մի քանի կառույցների, քան հազարավոր գյուղացիական տնտեսությունների հետ,

- գյուղացիական տնտեսությունների հետ փոխհարաբերությունները չունեն պայմանագրային բնույթ և նրանք չունեն խոշոր խմբաքանակներով մսի պարբերական մատակարարման հնարավորություն,

- անասունների բակային մորթ, որն հաճախ անասնաբուժ-սանիտարական պայմանների խիստ պակասից կամ անհամապատասխանությունից բացի հղի է նաև այլ վտանգով: Մասնավորապես, մահվան զգացողությունը տավարի օրգանիզմում հանգեցնում է հատուկ հորմոնի արտազատման, որը բացասաբար է ազդում մսի որակի վրա, մինչդեռ սպանդանոցում այդ և այլ դրսևորումները կանխարգելվում են սպանդի հատուկ տեխնոլոգիայի կիրառության շնորհիվ: Իսկ երբեմն, մորթի գործընթացից հետո մսի պահպանման և տեղափոխման պայմանների խախտման կարող է հանգեցնել որակական հատկանիշների (սննդային արժեք, կալորիականություն) անկման, ինչպես նաև տոքսիկոզների առաջացման ռիսկի<sup>184,185</sup>:

<sup>184</sup> Абрамян В.В., Абовян А.Ю., Хачатрян Н.Е., Изменение белковых фракций в результате нарушения условий транспортировки и хранения мяса // Ер.: Известия государственного аграрного университета Армении № 3, 2009. – с. 69

<sup>185</sup> Abovyan A., Environmental factors influencing meat quality // Yer.: Bulletin of National Agrarian University of Armenia № 2, 2015. – p. 34

Այդ նպատակով առաջարկվում է յուրաքանչյուր գյուղական համայնքում ստեղծել տվյալների բազա, որտեղ կգրանցվի տեղեկատվություն այն գյուղացիական տնտեսությունների վերաբերյալ, որոնք ցանկանում են իրացումը կատարել սպանդանոցին: Այն

103

պարբերաբար կթարմացվի և կապահովվի բազմակողմ կապերի սպասարկման գործառույթ, ինչպես տրված է գծապատկեր 3.2.1-ում: Միևնույն ժամանակ այն կարող է տրամադրել ամփոփ տեղեկատվություն սպանդանոցին, որի շնորհիվ վերջինս կալանավորի գնումների գործընթացը: Այդ ճանապարհով կհամակարգվեն սպանդանոցի և գյուղացիական տնտեսությունների փոխհարաբերությունները, իսկ մսամթերք արտադրող ձեռնարկությունները հնարավորություն կստանան անմիջապես սպանդանոցից կատարել մսի մթերումներ պայմանագրային հիմունքներով, պարբերական և համեմատաբար խոշոր խմբաքանակներով: Սպանդանոցները կարող են ներգրավվել նաև պետական գնումների գործընթացում՝ կառավարության կարիքները բավարարելով տեղական մսով և ենթամթերքներով: Այս հիմնահարցի լուծումը գտնվում է կառավարության հետաքրքրությունների ոլորտում, քանի որ ծրագրավորվում է 2017թ. պետական գնումներում մասնակցելիս ապահովված լինել անասունների մորթը սպանդանոցում կատարած լինելու վերաբերյալ փաստաթղթով: Առաջարկվող կառուցակարգի շնորհիվ.

- կզարգանա մարզի մսամթերային ենթահամալիրը, կձևավորվի կապ արտադրող-վերամշակող շղթայի օղակների միջև,

- անասունների մորթի և իրացումային գործընթացի խնդիրների լուծմամբ գյուղացիական տնտեսությունների համար կստեղծվեն մսի իրացման կայուն երաշխիքներ և կծագի մոտիվացիա նրանց համար,

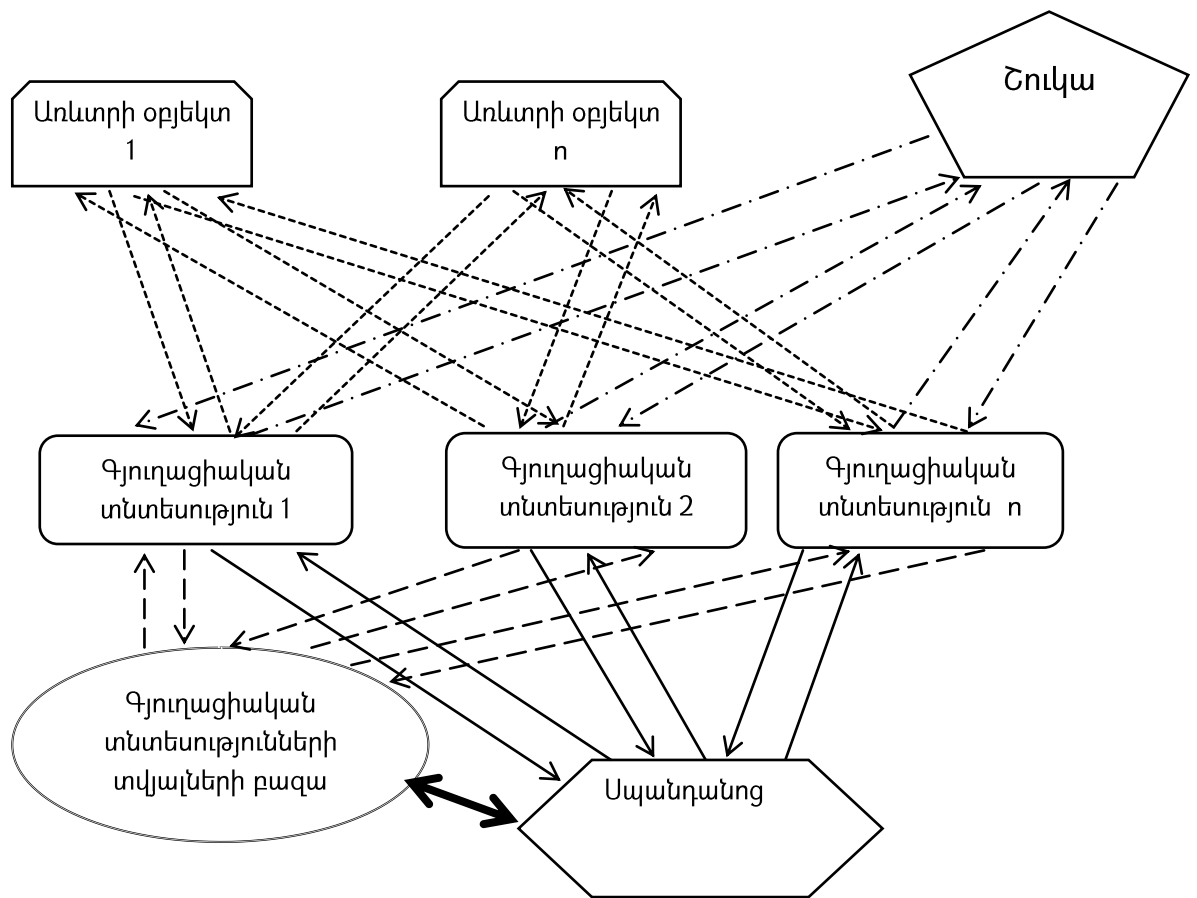
- կօգտագործվեն սպանդի մնացորդները (արյուն, գոմաղբահումք, կաշի, մորթի, բուրդ և այլն),

- կավելանա տեղական արտադրության մսի վերամշակման ծավալները:

Միսը սպանդանոցին վաճառել չցանկացող գյուղացիական տնտեսությունները կարող են իրացնել այն շուկայում կամ առևտրի օբյեկտներին գծապատկեր 3.2.2-ում ներկայացված կառուցակարգի միջոցով:

Կոտայքի մարզի մսամթերք արտադրողների կապերի, արտադրության ծավալների, իրացման շուկաների էական տարբերությունների արդյունքում ձևավորվել են կազմակերպությունների տնտեսական շահերին և նպատակների իրականացմանը նպաստող իրացման շղթաներ: Առավել տարբերակված ու արդյունավետ է «Բեկոն պրոդուկտ» ձեռնարկության մսամթերքի իրացման համակարգը հայկական շուկայում:

Ընկերությունը զբաղվում է նաև արտահանմամբ՝ գլխավորապես Վրաստան, սակայն այդ ասպարեզում դեռևս լուծված չէ մարքեթինգային ծառայության ունենալու և հստակ ռազմավարությամբ գործելու խնդիրը:



Գծապատկեր 3.2.2. Գյուղացիական տնտեսությունների մսի և մսային ենթամթերքների իրացման սխեման<sup>187</sup>

Հետադարձ կապերի ապահովման տեսանկյունից նպաստավոր է ֆիրմային խանութի գործունեությունը, որն առկա է «Բեկոն պրոդուկտ» և «Արմեն և Համիկ ՀԶ ՍՊԸ» ընկերության իրացման համակարգում: Այն նպաստում է մսամթերքի նկատմամբ պահանջարկի փոփոխության գնահատմանն ու սպառողների հետ երկխոսության հաստատմանը, որը կարող է իրականացվել նաև համացանցային տեխնոլոգիաների միջոցով:

«Արմեն և Համիկ ՀԶ ՍՊԸ» և «Համլետ Հոլստերիան ԱԶ»-ի արտահանման հիմնական թիրախային շուկան ռուսաստանյան է, թեև ընկերությունները նշում են, որ ռու-

<sup>187</sup> Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից

սական արժույթային միավորի արժեզրկումը հարկադրել է արտահանման կրճատման և դեպի այլընտրանքային շուկաներ ուղիների որոնման անհրաժեշտության: Բացի այդ, մսամթերքի ցածր գնի վրա շեշտադրում կատարելիս ձեռնարկությունները կորցնում են մրցակցային առավելությունը տեղական արտադրողների նկատմամբ թույլ զարգացած տրանսպորտային ցանցի և բավականին բարձր տեսակարար ծախսերի պատճառով:

Պարսկաստանի հետ տնտեսական փոխգործակցության խորացման և փոխշահավետ տնտեսական հարաբերությունների հաստատման կառավարության վճռակա-նությունը և իրականացվող աշխատանքների շարունակականությունը, Երևանում «HALAL» հավաստագիր շնորհող կառույցի հիմնումը, Իրանի նկատմամբ տնտեսական պատժամիջոցների մեղմացումը, միջազգային բարձր չափանիշներով Հյուսիս-Հարավ ավտոմայրուղու կառուցումը հուսադրում են, որ պարսկական շուկան հայկական մսա-մթերքի համար կդառնա հեռանկարային:

Ձեռնարկությունների արտադրատեսականու առանձնահատկությունները ի-րենց ազդեցությունն են թողել մսամթերքի իրացման ուղիների ընտրության և դրանց զարգացման ուղղությամբ կատարվող քայլերի բազմազանության վրա: Մսամթերքի իրացման առաջադիմական մեթոդների ներդրմամբ մարզի վերամշակողներից ա-ռանձնանում է Համլետ Հովսեփյան ԱԶ-ն (OMK), որի կողմից աշխատանքներ են տար-վել էլեկտրոնային կոմերցիայի ներդրման համար՝ ստեղծելով հարթակ (omk.am) էլեկ-տրոնային եղանակով առևտուր իրականացնելու համար: Կայքում զետեղված են մսա-մթերքների համառոտ նկարագրերը և հարցումային պատուհաններ, որոնց միջոցով գնորդը կարող է պատվիրել մսամթերք: Լոգիստիկ համակարգի զարգացման դեպքում այս եղանակը կարող է նպաստել ոչ միայն արտադրանքի իրացման ծավալների էա-կան ավելացմանը, այլև աշխարհագրության ընդլայնմանը:

Պահպանման կարճ ժամկետ ունեցող մսամթերքի իրացման գործում առկա տրանսպորտային և լոգիստիկ համակարգի խնդիրները պահանջում են տնտեսական գործընկերների հետ կայուն հարաբերությունների առկայություն և մսամթերքի այլ տե-սակների արտահանման այլընտրանքային հնարավորությունների իրատեսական գնա-հատում: Ընդ որում, որոշ ընկերությունների (օրինակ՝ Արմեն և Համիկ ՀԶ ՍՊԸ) հա-մար տնտեսական հարաբերությունների թափանցիկության և գործարար մշակույթի



ցածր մակարդակը բերել են ֆինանսական վնասների և ժամանակավորապես արտահանման դադարեցման:

Կոտայքի մարզի մսամթերքի իրացման համակարգում առաջնարիերությունների շարքում են տեղական շուկայում ընդարձակվելու և արտահանման նոր շուկաներ ներթափանցելու հարցերը: Այն հնարավոր կլինի իրագործել միջազգային համագործակցության շրջանակների խորացման, արտասահանում հայկական մսամթերքի որակական առավելությունների ներկայացման, ճանաչողության մեծացման ուղիներով, որը միաժամանակ կխթանի մսամթերքի արտադրության ծավալների ավելացմանն ու որակի կատարելագործմանը: Հետևաբար, մսամթերքի իրացման համակարգի զարգացման համար առանցքային ենք համարում.

- մասնակցությունը տեղական և միջազգային ցուցահանդեսներին, մարքեթինգային միջոցառումների, մսամթերքի գովազդի, առաջջարժի, PR արշավների կազմակերպումը, էլեկտրոնային կոմերցայի ներդրումը,

- արտադրանքների փաթեթավորման և արտաքին տեսքի ձևավորման նորարարական լուծումների, առաջադիմական չափորոշիչների կիրառումը,

- արտադրության առաջադիմական ստանդարտների (HAACP) ներդրումը, միջազգային հավաստագրերի ձեռքբերումը՝ ISO, GlobalG.A.P. այդ թվում՝ HALAL-ի, որը թույլ կտա մսամթերքն արտահանել պարսկական շուկա,

- երկարատև ու կայուն տնտեսական կապերի հաստատումը արտերկրյա գործընկերների հետ,

- մսամթերքի թանկարժեք տեսակների արտահանումը (օրինակ՝ ջերկի, բուժենինա, ժուժուֆինա, պաշինա, պանսետտա, չորիզո, պանչետտա) և առաջջարժի կազմակերպումը,

- էկոլոգիապես բարձրորակ տեղական հումքով արտադրված մսամթերքով միջազգային շուկայում դիրքավորումն ու քարոզչության, ուղղորդված մարքեթինգի միջոցով մրցակցային առավելությունների ստացումը:

Մսի և մսամթերքի իրացման համակարգի կատարելագործումը կձևավորի անհրաժեշտ նախապայմաններ մսամթերային ենթահամալիրի առանձին հիմնարար խընդիրների կարգավորման համար. մսամթերքի արտադրության ոլորտում միս արտա-

դրող գյուղացիական տնտեսությունների՝ որպես մատակարարների ներգրավման, մսի, մսամթերքի և գյուղատնտեսական կենդանիների շուկայի զարգացման, միս արտադրողների և միջնորդների միջև մրցակցային պայմանների հավասարակշռման և այլն:

### **3.3. Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները**

Արտադրության արդյունավետության բարձր և համալիր էությունը ընկալելուն ուղղված ուսումնասիրություններն առավել ընդգրկուն բնույթ են ձեռք բերում դրա վրա համակողմանիորեն ազդող գործոնների էականության գնահատման միջոցով: Վերջիններիս ընտրության անհրաժեշտությունը պայմանավորվել է մարզի մասշտաբով մսի արտադրության տնտեսագիտական հիմնախնդիրների բացահայտման, զարգացման հնարավորությունների գնահատման, վերլուծության և լուծման ուղիների առաջադրման տեսանկյունից:

ՀՀ տարբերիչ առանձնահատկություններից մեկի՝ վերընթաց գոտիականության ցայտուն արտահայտվածությունը Կոտայքի մարզում արձանագրվում է ցածրադիր և բարձրադիր գոտիների միջև բարձրությունների ավելի քան 1000 մ և դրանից բխող բընակլիմայական բնութագրերի (ռելիեֆ, ջերմաստիճանի 5-10°C նվազում, հարաբերական խոնավության 15-20° բարձրացում) տարբերությամբ: Այս հիմնարար նախադրյալներից կախված են կերային ռեսուրսների առկայությունն ու որակը, բնակչության կենտրոնացման ու տնտեսավարման պայմանների փոփոխությունը, անասնաբուծության ճյուղային մասնագիտացման հնարավորությունները և այլն: Ուստի, մեր կողմից նպատակահարմար է համարվել գնահատել վերընթաց գոտիականության ազդեցությունը մսի արտադրության և մսամթերային ենթահամալիրի զարգացման հնարավորությունների փոփոխության վրա Կոտայքի մարզում:

Կերային ռեսուրսների քանակական և որակական տարբերությունները պայմանավորված են ցածրադիր գոտու կերային մշակաբույսերի շուրջ 1.45 անգամ բարձր բերքատվությամբ (աղյուսակ 3.3.1), վեգետացիայի տևողությամբ, սննդարար նյութերի

կուտակման հնարավորությամբ, իսկ վերջինիս համեմատական առավելությունը ցածրադիր գոտում նպաստավոր է մասցու անասունների բտման համար:

Աղյուսակ 3.3.1

*Ուղղաձիգ գոտիականության ազդեցությունը մսի արտադրության  
հնարավորությունների վրա 2015թ.\**

| Ցուցանիշներ                           |                 | Չափի<br>միավոր | Բացարձակ բարձրությունը (մ) |           |        |
|---------------------------------------|-----------------|----------------|----------------------------|-----------|--------|
|                                       |                 |                | < 1500                     | 1500-1700 | 1700 > |
| Կերային մշակաբույսերի բերքատվությունը |                 | գ/հա           | 32.7                       | 28.2      | 22.5   |
| Կերահանդակների տարածությունը          |                 | հա             | 2.4                        | 2.7       | 3.4    |
| Կերի<br>արտադրությունը                | ընդամենը        | գ              | 80.1                       | 77.5      | 76.5   |
|                                       | I խմբի նկատմամբ | %              | 100                        | 96.8      | 95.5   |
| Մսի<br>արտադրությունը                 | ընդամենը        | գ              | 1.4                        | 1.2       | 1.1    |
|                                       | 1 հա-ի հաշվով   |                | 0.5                        | 0.4       | 0.3    |
|                                       | I խմբի նկատմամբ | %              | 100                        | 79.5      | 64.2   |

\* Աղյուսակը կազմվել է Կոտայքի մարզի Հրազդանի, Նաիրիի և Կոտայքի տարածաշրջանների 3 ընտրանքային տնտեսությունների հարցման նյութերով

Մսի արտադրության տեղաբաշխման վրա ունեցած ուղղաձիգ գոտիականության ազդեցությունը կապված է նաև բնակչության կենտրոնացման և շուկայական ենթակառուցվածքների զարգացվածության հետ: Մարզի ցածրադիր գոտում, որը գլխավորապես ընդգրկում է Կոտայքի և Նաիրիի տարածաշրջանները, կենտրոնացած է 116.5 հազ. գյուղական բնակչությունից 102.7 հազ.-ը կամ 88,1%-ը, գյուղական համայնքների 76.6%-ը<sup>188</sup> և պայմանական անասնազվաքանակի 64.1%-ը<sup>189</sup>:

Երկրի բնակեցման օրինաչափությանը համապատասխան բնակչությունը առավել նոսր է բարձրադիր գոտում (>1700 մ), որն հիմնականում ընդգրկում է Հրազդանի տարածաշրջանը: Այստեղից ստացվում է մարզի բնական կերահանդակների կերարտադրության 51.2%-ը (497 հազ. գ կ.մ.): Խոշոր արդյունաբերական աղտոտող օբյեկտներից հեռու տարածաշրջանի ալպիական մարգագետինների բուսածածկույթը փար-

<sup>188</sup> ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2010-2015, վիճ. ժող. / Եր.: 2016. – էջ 293-295

<sup>189</sup> ՀՀ Կոտայքի մարզպետարանի Գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներ

թամ է գրեթե ամբողջ վեգետացիայի ընթացքում՝ բացարձակ բարձրության (>2500 մ) և խոնավ կլիմայի շնորհիվ: Թեև դրանք բաժնապատ են էկոլոգիապես մաքուր մսի արտադրության համար, սակայն, ճանապարհային ցանցի թույլ զարգացվածությունը, արոտների ջրարբիացման խիստ ցածր մակարդակը, մսուրային շրջանում անասուններին կերերով ապահովելու անբավարար միջոցները հանգեցրել են լայնատարած արոտային զանգվածների թերբեռնվածությանը: Մասնավորապես՝ Կոտայքի մարզում մսի արտադրության վրա կերերի ծախսը 2015թ. կազմել է շուրջ 659.5 հազ. ց կ.մ.: Կերերի պահանջի շուրջ 8.6%-ը (57.1 հազ. ց կ.մ.) տալիս է մարզի դաշտային, 15.1%-ը (100 հազ. ց կ.մ.) հատիկաֆուրժային, 13.7%-ը (90.7 հազ. ց կ.մ.) այլ և 60.8%-ը (401.2 հազ. ց կ.մ.)՝ բնական կերահանդակների կերարտադրությունը:

### Աղյուսակ 3.3.2

*Կերարտադրության և մսի արտադրության փոխկապվածությունը 2015թ.\**

| Ցուցանիշներ                        |                         |                 | Չափի միավոր         | Տնտեսությունների խմբերն ըստ կերային մշակաբույսերի բերքատվության |         |         |         |      |
|------------------------------------|-------------------------|-----------------|---------------------|-----------------------------------------------------------------|---------|---------|---------|------|
|                                    |                         |                 |                     | ընդ.                                                            | I       | II      | III     |      |
| Տնտեսությունների թիվը              |                         |                 | հատ                 | 100                                                             | 39      | 37      | 24      |      |
| Կերային մշակաբույսերի              |                         | բերքատվությունը | ց/հա                | -                                                               | 22.30   | 23.70   | 25.60   |      |
|                                    |                         | համախառն բերքը  | ց                   | 286.5                                                           | 86.97   | 122.76  | 76.80   |      |
| Բնական կերահանդակների              | տարածությունը           |                 | հա                  | 346.6                                                           | 100.23  | 130.27  | 116.16  |      |
|                                    | չափակցելի տարածությունը |                 |                     | 334.6                                                           | 90.98   | 127.43  | 116.16  |      |
|                                    | համախառն բերքը          |                 | ց                   | 6855.7                                                          | 1959.36 | 2659.34 | 2236.99 |      |
| Ընդամենը կերային ռեսուրսները       |                         |                 | ց կ.մ.              | 3653.3                                                          | 1050.12 | 1425.60 | 1177.54 |      |
| Խ.ե.ա. և մ.ե.ա. գլխաքանակը         |                         | ընդամենը        |                     | գլուխ                                                           | 192     | 57      | 71      | 64   |
|                                    |                         | 1 հա-ի հաշվով   | ֆիզիկական չափակցելի |                                                                 | -       | 0.56    | 0.54    | 0.55 |
|                                    |                         | 1 հա-ի հաշվով   | չափակցելի           |                                                                 | -       | 0.62    | 0.55    | 0.55 |
| Խ.ե.ա. և մ.ե.ա. մսի արտադրությունը |                         | ընդամենը        |                     | ց                                                               | 169.3   | 34.0    | 68.2    | 67.1 |
|                                    |                         | 1 հա-ի հաշվով   | ֆիզիկական չափակցելի |                                                                 | -       | 0.33    | 0.52    | 0.57 |
|                                    |                         | 1 հա-ի հաշվով   | չափակցելի           |                                                                 | -       | 0.37    | 0.53    | 0.57 |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ, Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման նյութերով

Այսինքն՝ բնական կերահանդակներից ստացված 970.8 հազ. գ կ.մ.-ից մսի արտադրության համար օգտագործվել է 41.3%-ը, ըստ որում արոտային կերարտադրությունը կազմել է 713.5 հազ. գ կ.մ., որից 25.5%-ը (182 հազ. գ կ.մ.) օգտագործվել է մսի և շուրջ 35.6%-ը (254 հազ. գ կ.մ.)՝ կաթի արտադրության համար:

Մսի արտադրության կարևորագույն նյութական հիմք հանդիսացող կերապահովվածության նշանակությունն արդի շրջանում ավելի է ընդգծվել գնովի կերերով ներտնտեսային պահանջները լիարժեքորեն բավարարելու համար անհրաժեշտ միջոցների անբավարարության, արտադրական ծախսերի տնտեսամամբ մսի արտադրության ծավալի ավելացման հրամայականով: Ուստի նրա նշանակալիության բացահայտման համար կատարվել են խմբավորումներ, որոնց արդյունքները բերված են աղյուսակ 3.3.2-ում: Սեփական կերարտադրության համար իրագործվող աշխատանքները (պարարտացում, լրացուցիչ ցանք, ոռոգում) նպաստել են առաջին և երկրորդ խմբերի նկատմամբ տնտեսությունների երրորդ խմբի կերային մշակաբույսերի համապատասխանաբար 8 և 14.7%-ով բարձր բերքատվությանը, իսկ կերահանդակների մեկ հա-ի հաշվով արտադրվել է 0.2 և 0.1 գ-ով ավելի միս: Այնուամենայնիվ, գյուղացիական տնտեսությունների կերի գլխավոր աղբյուրը բնական կերահանդակներն են, հետևապես բնական գործոններից (տեղադիրքը, արտադրողականությունը, երաշտ և խոնավ տարիների հերթափոխությունը) կախվածությունը չափազանց մեծ է: Համեմատության համար նշենք, որ խոտհարքների բերքատվության միջին մակարդակի տարբերությունը 2014 և 2015թթ. կազմել է 17 գ/հա<sup>190</sup>: Միջինը մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող 36.5 գ կ.մ. կերային ռեսուրսներից 75.3%-ը (27.5 գ կ.մ.) պատկանում է արոտային կերերին, որից արդյունավետ օգտագործման հնարավորություն առկա է 20-21.4 գ կ.մ.-ի համար:

Ուսումնասիրվող տնտեսությունները տիրապետում են էականորեն տարբերվող անասնազխաքանակի, որոնց խնամքի, կերակրման և մսի արտադրության համար տնտեսավարող սուբյեկտների ներդրած ջանքերի և արտադրության միջոցների առկա տարբերությունները պայմանավորել են գլխաքանակի և արտադրության արդյունավետության մեջ եղած կապի ուսումնասիրման կարևորումը:

<sup>190</sup> Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: 2016. – էջ 33, 2014թ. / Եր.: 2015. – էջ 31

Անասնազլխաքանակի ազդեցությունը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա 2015թ.\*

| Գյուղացիական տնտեսությունների խմբերը ըստ անասնազխաքանակի (պայմանական գլուխ) | Տնտեսությունների |                     | Գլխաքանակը (պայմ. գլուխ) |                        | Մսի արտադրությունը (g) |                        | Արտադրական ծախսերը (հազ. դրամ) |                        | Մեկ g մսի հաշվով (հազ. դրամ) |                  |              | Եկամտաբերությանը (%) |
|-----------------------------------------------------------------------------|------------------|---------------------|--------------------------|------------------------|------------------------|------------------------|--------------------------------|------------------------|------------------------------|------------------|--------------|----------------------|
|                                                                             | թիվը             | տեսակարար կշիռը (%) | ընդամենը                 | մեկ տնտեսության հաշվով | ընդամենը               | մեկ տնտեսության հաշվով | ընդամենը                       | մեկ տնտեսության հաշվով | արտադրական ծախսերը           | համախառն եկամուտ | զուտ եկամուտ |                      |
|                                                                             |                  |                     |                          |                        |                        |                        |                                |                        |                              |                  |              |                      |
| Մինչև 2                                                                     | 22               | 22                  | 28                       | 1.27                   | 17.25                  | 0.78                   | 2855.91                        | 129.81                 | 165.56                       | 109.01           | 39.45        | 23.83                |
| 2-3                                                                         | 53               | 53                  | 110                      | 2.07                   | 67.20                  | 1.26                   | 10921.81                       | 206.07                 | 162.53                       | 103.59           | 42.49        | 26.14                |
| 3-5                                                                         | 14               | 14                  | 45                       | 3.21                   | 45.90                  | 3.27                   | 7302.03                        | 521.57                 | 159.09                       | 103.82           | 45.93        | 28.87                |
| 4-ից ավելի                                                                  | 11               | 11                  | 54                       | 4.9                    | 65.40                  | 5.94                   | 10241.90                       | 931.08                 | 156.60                       | 94.47            | 48.41        | 30.91                |
| Ընդամենը                                                                    | 100              | 100                 | 237                      | -                      | 195.75                 | -                      | 31321.65                       | -                      | -                            | -                | -            | -                    |
| Միջինը                                                                      | -                | -                   | -                        | 2.37                   | -                      | 1.95                   | -                              | 313.22                 | 160.0                        | 101.07           | 45.01        | 28.12                |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ, Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման նյութերով

Այդ խնդրի վերլուծության նպատակով պայմանական անասնագլխաքանակի մեծության հիման վրա տնտեսությունները ստորաբաժանվել են չորս խմբերում (աղյուսակ 3.3.3)<sup>191</sup>՝ առանձնացնելով նրանց գործունեության հիմնական բնութագրերը.

- տնտեսությունների առաջին և երկրորդ խմբերը մսի ապրանքային արտադրության կառուցվածքում ունեն փոքր բաժին: Ըստ էության, այս խմբերում անասունների գլխաքանակը պահվում է կաթնարտադրության համար, միսը ստացվում է մատղաշից և հիմնականում (84%) օգտագործվում է ներտնտեսային կարիքների, իսկ փոքր մասը՝ վաճառքի կամ ապրանքափոխանակության համար՝ սեփական համայնքում: Պայմանական անասնագլխաքանակի կազմը գլխավորապես ներառում է խ.ե.ա. և թռչուններ: Գյուղատնտեսության համատարած հաշվառման արդյունքներից երևում է, որ այս խմբերի անասնագլխաքանակի բաշխվածությունը համապատասխանում է Կոտայքի մարզի ընդհանուր պատկերին: Մարզում 1-2 գլուխ տավար պահողները ունեն 29.8%, իսկ 3-4 գլուխը՝ 30.8% տեսակարար կշիռ խ.ե.ա. ունեցող տնտեսությունների կառուցվածքում<sup>191</sup>: Շեղումները կապված են ընտրանքի միջին սխալի և միջտարածաշրջանային տարբերությունների հետ:

- անասնագլխաքանակի գործոնը բացասաբար է ազդել առաջին և երկրորդ խմբերի տնտեսությունների վրա: Այս խմբերի տնտեսությունների 78%-ը ունեն անասնաշենքեր յոթ և ավելի անասունների համար, մինչդեռ դրանք կիսադատարկ ու թերբեռնված վիճակում են և տնտեսավարողների կողմից նպատակահարմար չի դիտարկվել մեկ կամ երկու անասունի համար անասնագոմ բարեկարգելը, անասնագոտիներ առանձնացնելը, կերերի պահպանման կարողություններ ստեղծելը, դրանք կահավորելը և այլն: Այսինքն՝ անասունների խնամքի աշխատանքները կազմակերպվել են նվազագույն-բավարար սկզբունքով: Այդ իսկ պատճառով այդ տնտեսությունները հիմնականում ներգրավված են ներգյուղական ապրանքաշրջանառության ոլորտում:

- դեռևս գերիշխող են կենդանիների պահվածքի հին և ավանդական եղանակները: Ընդհանրապես բոլոր կենդանիներին (բացառությամբ խոզերի) մեկ հարկի տակ պահելը դեռևս լուրջ խնդիր է, որն աննպաստ է ոչ միայն մթերատվության բարձրացման, այլ նաև համակեցության պայմանների ապահովման տեսանկյունից, քանզի

<sup>191</sup> ՀՀ ԱՎԾ պաշտոնական կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1856>

տարբեր են պահվածքի միկրոկլիմայական պայմանների նկատմամբ պահանջները, անասունները կարող են վնասել միմյանց և այլն:

Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության և անասնազխաքանակի մեծության կապը ռացիոնալ գնահատելիս հարկ է հաշվի առնել անասունների վրա կատարված ծախսերի և արդյունքի գնահատման հետ կապված մեթոդաբանական խնդիրները: Արդյունքի գնահատման հակասականությունը կապված է մսի արտադրություն և համախառն քաշաճ կատերգորիաների անհամադրելիությամբ: Օրինակ՝ ցլիկին բտելու համար կատարված ծախսերով ստացվում է քաշաճ, սակայն միս չի արտադրվում տվյալ տարում: Ավելի բարդ է կաթնատու տավարի պարագայում, քանի որ երինջի կերակրմամբ ստացված քաշաճը ոչ մի կգ-ով չի ավելացնում մսի արտադրությունը, սակայն մեթոդաբանորեն այն ներառվում է համախառն քաշաճում: Ակնհայտ է մսի արտադրության համար ծախսերի և արդյունքի կապի խզումը: Ուստի բովոլդ անասունների մսի ինքնարժեքն հաշվարկելիս նպատակահարմար կլիներ ներառել նախորդ ժամանակահատվածում կատարված ծախսերը:

Այս առանձնահատկությունները յուրովի են ազդում արտադրության տնտեսական արդյունավետության մակարդակի վերլուծության գործընթացի վրա, ուստի ներդրումների և արտադրության արդյունավետության համահարաբերակցության բացահայտման համար ի հայտ է գալիս մսի արտադրության ծավալի և արդյունավետության միջև եղած կապի ուսումնասիրության անհրաժեշտություն: Միաժամանակ, դիտարկումները փաստում են, որ մինչ այսօր մսի արտադրության ծավալների, դինամիկայի գնահատումը, տնտեսագիտական վերլուծության խնդիրների առաջադրումը հիմնված է մսի բոլոր տեսակների ֆիզիկական կշիռների գումարման եղանակի վրա, մինչդեռ այս մոտեցմամբ անտեսվում են մսի առանձին տեսակների սպառողական արժեքների զանազանությունը, դրանց ստացման համար անհրաժեշտ պայմանների, կերածախսի, կերահատուցման անհավասարությունը: Եթե դրան էլ ավելացնենք էներգետիկ արժեքավորության էական տարբերությունները, ապա պարզ կդառնա մսի տարբեր տեսակների ֆիզիկական ծավալների համադրման տրամաբանական սխալականությունը, քանզի մեկ կգ խոզի մսի էներգետիկ համարժեքով տավարի, ոչխարի և թռչնա-



մսի քաշը կլինի 875, 560 և 428 գրամ<sup>192</sup>: Այդ հակասությունների հնարավորինս համահարթեցման նպատակով առաջարկվում է մսի տարատեսակներն արտահայտել *պայմանական* մեկ տեսակով, որը կբնութագրի դրանց ֆիզիկական կշիռների և էներգետիկ որակական հատկությունների համաչափելիությունն արտահայտող փոխհարաբերակցությունը: Որպես մեկ կգ *պայմանական* միս է առաջարկվում ընդունել 2500 կկալ էներգետիկ արժեքով խոզի մսի մեկ կգ-ը, ըստ որի տավարի միսը (2188 կկալ) կունենա պայմանական մսի վերահաշվարկման 0.87, ոչխարինը (1400 կկալ)՝ 0.56, իսկ թռչնինը (1070 կկալ)՝ 0.42 գործակից: Առաջարկվող մոտեցումը բազմակողմանի և հիմնարար տնտեսագիտական վերլուծությունների իրականացման գործիքակազմը կզինի նորով, քանի որ մսատեսակների էներգետիկ համադրելիության ապահովման պարագայում համեմատվող ցուցանիշները (արտադրության ծավալի, սպառման մեծության և այլն) մեթոդաբանորեն կբերվեն չափակցելի հիմքերի վրա:

Գյուղացիական տնտեսությունների մսի արտադրության ծավալների ավելի քան 3 անգամ տարբերությունները (աղյուսակ 3.3.4) պայմանավորում են արտադրության մեջ ներդրումների մեծությունը և նպատակաուղղված ջանքերի կիրառման մոտիվների առկայությունը: Արտադրության ծավալի և գործունեության տնտեսական արդյունքայնության կապի վերլուծությունը բացահայտում է, որ.

- մսի արտադրության գործընթացի արդյունքայնության և ծավալի միջև գոյություն ունի փոխկապվածություն: Առաջին և երկրորդ խմբի տնտեսությունների ցուցանիշների համահարաբերակցությունը փաստում է, որ մեկ ց մսի լրացուցիչ արտադրությունը համարժեք է եկամտաբերության մակարդակի 7.6% հավելածին: Այս երևույթն առկա է նաև մյուս խմբերի միջև, սակայն նվազող օրինաչափությամբ: Երկրորդ խմբի համար մեկ ց հավելածը բերել է եկամտաբերության 5.0, իսկ երրորդի դեպքում՝ 2.5% ավելացման, ինչն համապատասխանում է սահմանային օգտակարության օրենքին: Միաժամանակ, երկրորդ խմբում մեկ ց լրացուցիչ մսի արտադրության հաշվով տնտեսվել է 7.5, իսկ երրորդ և չորրորդ խմբերում՝ 6.7 և 10.4 հազ. դրամ համապատասխանաբար:

<sup>192</sup> Գրիգորյան Կ.Ա., Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում / Եր.: ՀՊԱՀ, 2011. – էջ 173

Արտադրության ծավալի ազդեցությունը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա 2015թ.\*

| Գյուղացիական տնտեսությունների խմբերը ըստ մսի արտադրության ծավալի (կգ) | Տնտեսությունների թիվը | Մսի արտադրությունը |                |                        |                | Արտադրական ծախսեր (հազ. դրամ) |                |                      |                        |           |                      | Զուտ եկամուտ (հազ. դրամ) |                  | Եկամտաբերության մակարդակ (%) |
|-----------------------------------------------------------------------|-----------------------|--------------------|----------------|------------------------|----------------|-------------------------------|----------------|----------------------|------------------------|-----------|----------------------|--------------------------|------------------|------------------------------|
|                                                                       |                       | ընդամենը           |                | մեկ տնտեսության հաշվով |                | ընդամենը                      | միավորի հաշվով |                      | որից՝ նյութական ծախսեր |           |                      | ընդամենը                 | մեկ g մսի հաշվով |                              |
|                                                                       |                       |                    |                |                        |                |                               |                |                      |                        |           |                      |                          |                  |                              |
|                                                                       |                       | ֆիզիկական (g)      | պայմանական (g) | ֆիզիկական (g)          | պայմանական (g) |                               | մեկ g մսի      | մեկ g պայմանական մսի | ընդամենը               | մեկ g մսի | մեկ g պայմանական մսի |                          |                  |                              |
| մինչև 100                                                             | 33                    | 29.70              | 25.15          | 0.9                    | 0.76           | 5125.36                       | 172.57         | 203.79               | 3016.16                | 101.55    | 119.93               | 963.54                   | 32.44            | 18.80                        |
| 100-200                                                               | 38                    | 60.80              | 50.86          | 1.60                   | 1.33           | 10040.26                      | 165.14         | 197.41               | 6150.49                | 101.15    | 120.93               | 2424.58                  | 39.87            | 24.15                        |
| 200-300                                                               | 21                    | 55.65              | 47.15          | 2.65                   | 2.24           | 8813.88                       | 158.38         | 186.93               | 5774.61                | 103.76    | 122.47               | 2595.14                  | 46.63            | 29.44                        |
| 300-ից ավելի                                                          | 8                     | 49.60              | 41.37          | 6.20                   | 5.17           | 7342.14                       | 148.03         | 177.48               | 5404.91                | 108.97    | 130.65               | 2826.54                  | 56.98            | 38.50                        |
| Ընդամենը                                                              | 100                   | 195.75             | 164.53         | -                      | -              | 31321.65                      | -              | -                    | 20346.18               | -         | -                    | 8809.83                  | -                | -                            |
| Միջինը                                                                | -                     | -                  | -              | 1.95                   | 1.64           | -                             | 160.0          | 190.37               | -                      | 103.93    | 123.66               | -                        | 45.0             | 28.12                        |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման արդյունքներով

- մսի արտադրությամբ փոքրածավալ տնտեսությունների (առաջին և երկրորդ խմբեր) արդյունավետության ցածր մակարդակը և ստացած եկամուտները (համապատասխանաբար 103.5 և 103.8 հազ. դրամ համախառն եկամուտ 1 ց մսի հաշվով) հաճախ որոշիչ են լինում տնտեսավարման գործընթացում, այսինքն՝ դրանք ոչ միայն կարողություն, այլև մոտիվացիա չեն ստեղծում արտադրությունում լրացուցիչ ծախսեր անելու՝ խտացված, համակցված կերերով կերաբաժինները համալրելու, քաշաճի խթանիչներ օգտագործելու, բարձր մթերատու ցեղի մատղաշ ձեռք բերելու և այլն:

- արտադրության ծավալի աճին զուգահեռ օպտիմալացվել են աշխատանքային ծախսումները: Վերջին խմբում առաջինի համեմատությամբ մեկ ց միս արտադրելու համար աշխատանքային ծախսումները նվազել են 81.8%-ով (6.8 մարդ-օրով) ի շնորհիվ մսի արտադրության կառուցվածքային տարբերությունների և անասունների մթերատվության բարձրացման: Այսինքն՝ գյուղում գործազրկության մեղմացմանը համընթաց զարգացման միտումները կտանեն խոզի մսի արտադրության տեսակարար կշռի մեծացմանը, քանզի նրա մեկ ց-ի հաշվով աշխատանքային ծախսերը նվազագույնն են: Այդ միտումն արձանագրվել է նաև վերջին հինգ տարում ՀՀ-ում մսի արտադրության հաշվեկշռում խոզի մսի տեսակարար կշռի 6.1% աճից (աղյուսակ 2.1.3):

- մսի արտադրության նյութատարության ավելացումը փոխհատուցվում է տնտեսական արդյունավետության հավելաճով: Մեկ ց մսի հաշվով նյութական ծախսերի 1% ավելացման դեպքում եկամտաբերությունն առաջինից չորրորդ խմբում աճել է առաջանցիկ տեմպերով՝ 1.8-2.7%-ով, հետևապես մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հնարավորություններն իրական են:

Աղյուսակ 3.3.4-ից ակներև է, որ չորրորդ խմբի տնտեսությունները մեկ ց մսի հաշվով ստացել են 24.5, 17.1 կամ 10.3 հազ. դրամով ավելի զուտ եկամուտ, քան նախորդները: Այս կապակցությամբ լրացուցիչ եկամուտներ ստանալու գաղափարը կարող է մոտիվացնել տնտեսավարողներին մսի արտադրության ծավալների ավելացման և արդյունավետության բարձրացման հարցում:

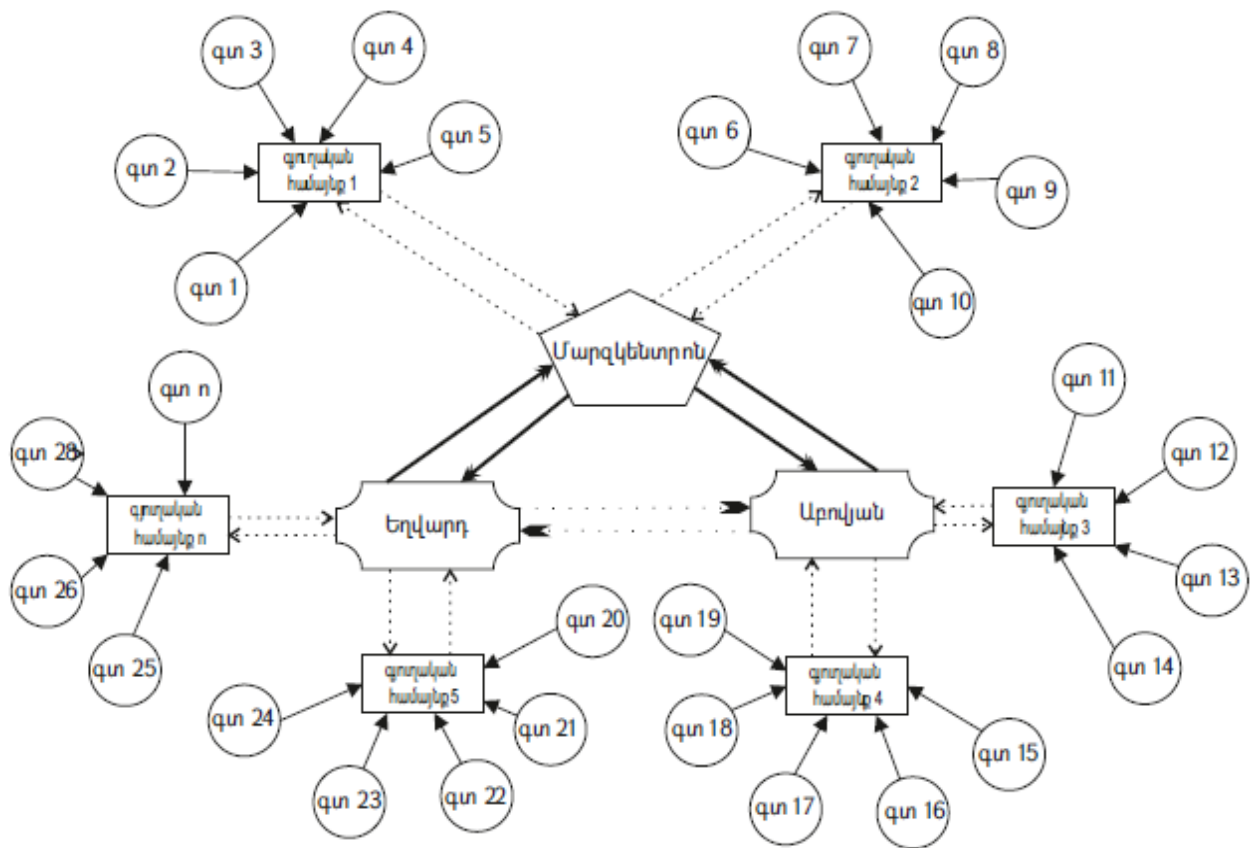
Տնտեսական արդյունավետության բարձրացման համար մշակված լուծումները լիարժեք չէին լինի առանց խոշոր չափերի տնտեսավարող սուբյեկտների դերակատարության քննարկման, քանզի ծանրակշիռ է արտադրության կենտրոնացման և համա-

կենտրոնացման գործոնի ազդեցությունը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա: Աղյուսակից 3.3.4-ում բերված խմբավորումների արդյունքներից պարզորոշ է, որ ամենարդյունավետ աշխատող տնտեսավարող սուբյեկտները վերջին խմբի տնտեսություններն են, որոնք տալիս են մսի արտադրության 25.3%-ը այն դեպքում, երբ տնտեսությունների թվի ընդամենը 8% են: Այս տնտեսավարողները հանդես են բերել հետևողականություն անասնաբուծության վարման համակարգի հիմնական տարրերի (պահածոի պայմաններ, խնամքի աշխատանքների կազմակերպում) ներդրման հարցերում, սեփական և արտաային կերերից բացի մսուրային շրջանում օգտագործել են խտացրած և համակցված կերեր, միջոցներ են հատկացրել ժամանակին անասունների բուժական սպասարկումների ապահովմանը: Ներդրված ջանքերը փոխհատուցվել են անասունների մթերատվության բարձրացմամբ, ինչի շնորհիվ արտադրված մսի տեսակարար ծախսերն անհամեմատ ավելի քիչ են ստացվել, քան այլ խմբերում: Մասնավորապես, չորրորդ խմբում մեկ ց մսի հաշվով արտադրական ծախսերը կազմել են 148 հազ. դրամ, որը 16.6, 11.5 և 7%-ով ցածր է համապատասխանաբար առաջին, երկրորդ և երրորդ խմբերի միևնույն ցուցանիշից: Այսպիսով, նրանց տեսակարար կշռի ավելացումը կարևոր ճանապարհ է ոչ միայն մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման, այլև արտադրական ծախսերի խնայողության և ճյուղի միջին եկամտաբերության աճի համար: Մեր կողմից իրականացված հաշվարկների ընդհանրացմամբ բացահայտվել է, որ Կոտայքի մարզի մասշտաբով մսի արտադրության կառուցվածքում նրանց մասնաբաժնի 1% ավելացումը կհանգեցնի մեկ տարվա ընթացքում ճյուղի միջին եկամտաբերությունը 1.8-1.9%-ով աճին: Արդյունքում, մարզում մսի արտադրությունից ստացվող ամբողջական զուտ եկամուտը կավելանա 11%-ով կամ 364.9 մլն դրամով՝ հասնելով 3.7 մլրդ-ի (հաշվի առնելով մսի արտադրության դինամիկական և գնաճի միջին տրենդը), ընդ որում կտնտեսվեն շուրջ 16 մլն դրամի արտադրական ծախսեր, որոնք կարող են ուղղվել մսի արտադրությունում լրացուցիչ միջոցների ներգրավմանը: Այս պարագայում համեմատաբար խոշոր չափերի տնտեսավարող սուբյեկտների մասնաբաժնի ավելացումը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրների լուծման և ճյուղի միջին եկամտաբերության ավելացման հարցում իրապես հիմնավոր է:

Իրականում մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները լուծելի են աստիճանական ճանապարհով, քանի որ մսից բացի գյուղացին զբաղվում է նաև մի շարք այլ պարենամթերքների արտադրությամբ: Իր աշխատանքային և նյութատեխնիկական ներուժը նա բաշխում է արտադրատեսակների վրա՝ ներտնտեսային կարիքներին ու նպատակներին համամասնորեն: Այդուհանդերձ, անասունների կերաբաժինների համալրումը, ծղոտի և այլ ցածրարժեք կերերի օգտագործման հնարավորին նվազեցումը, լիարժեք կերակրումը և անասունների պահվածքի պայմանների բարելավումը (միկրոկլիմայի, լուսավորվածության, անասնատեսակների զատման ուղղությամբ) հանդիսանում են առաջնային անհրաժեշտ քայլեր: Իսկ արդյունավետության աճի վրա ջանքերի կենտրոնացումը (բարձր մթերատու անասունների բուծում, քաշաճի խթանման կենսաբանական մեթոդների ներդրում, ինտենսիվ բուծման եղանակով մսացու անասունների աճեցում և այլն) ավելի հեռահար նպատակներ են և կյանքի կոչվեն մսամթերային ենթահամալիրի հետագա զարգացման, իրացման համակարգի կատարելագործման շնորհիվ:

Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման կարելիորագույն ուղիներից է անասնաբուծության վարման գիտական համակարգի տարրերի համակողմանի արմատավորումը: Եթե արդյունավետ կերպով անասունների կերակրման, խնամքի, անասնաշենքային պայմանների բարելավման խնդիրները ներտնտեսային լուծման առարկա են, ապա անասնաբուծական ծառայությունների մատուցման և սպասարկումների ապահովման հարցերը մասշտաբային են և բազմաբևեռ: Ընդ որում, այս հիմնահարցի լուծման հնարավոր տարբերակը պետք է հաշվի առնի շահառուների հետաքրքրությունները և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կազմակերպչական հնարավորությունները: Ըստ այդմ, առաջարկում ենք անասնաբուծական սպասարկումները և ծառայությունները իրականացնել հետևյալ համակարգի միջոցով: Գյուղացիական տնտեսությունները անասունների առողջական վիճակի վերաբերյալ նախնական տվյալները կարող են հաղորդել համայնքապետարաններ, որոնք վերջիններիս խմբավորված արդյունքները կփոխանցեն մարզպետարանի ենթակայության տակ գործող համապատասխան տեղեկատվական ծառայության, որն ամբողջական տեղեկատվության վերլուծությամբ կորոշի պահանջվող ծառայությունների ծավա-

ը՝ տրամադրելով տարածաշրջանային կենտրոններին: Արդեն տեղերում կձևավորվեն անհրաժեշտ միջոցներով (հավաստագիր, դեղանյութեր, պարագաներ, տրանսպորտային միջոցներ և այլն) ապահովված շրջիկ խմբեր, որոնք ծառայությունների պահանջարկի և նախապես կազմավորված աշխատանքային գրաֆիկի հիման վրա կայցելեն համայնքներ՝ տեղում ապահովելով անասնաբուժական սպասարկում, խորհրդատվություն, նախնական զննություն և այլն: Իսկ անհատական շփումները կնպաստեն հետադարձ կապերի ձևավորմանը: Նրա կազմակերպական կառուցվածքը սխեմատիկորեն ներկայացված է գծապատկեր 3.3.1.-ում, որն հնարավորություն կտա.



Գծապատկեր 3.3.1. Անասնաբուժական սպասարկումների կազմակերպման սխեման  
Կոտայքի մարզի օրինակով<sup>193</sup>

- կենտրոնացված մակարդակով տիրապետել մարզում անասունների առողջական վիճակի, անասնաբուժական ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի վերաբերյալ տեղեկատվությանը, որը կարող է հաղորդվել գյուղատնտեսության նախարարություն և ԱՎԾ,

<sup>193</sup> Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից

- արագ և օպերատիվ արձագանքել ստեղծված իրավիճակին, խթանել երկխոսության համակարգը գյուղացիական տնտեսությունների և անասնաբուժական ծառայությունների միջև, մեծացնելով հասանելիությունը անասնաբուժական ծառայությունների նկատմամբ,

- անասնաբուժական սպասարկումների ժամանակին կազմակերպումը, նախնական խորհրդատվությունը, կանխարգելիչ միջոցառումների իրականացումը կնպաստեն անասունների կայուն առողջական վիճակի պահպանմանը, հարկադիր սպանդի նվազեցմանը և մթերատվության աճին:

Առաջարկվող մեխանիզմի հիմնական առավելություններից է այն, որ տարածաշրջաններում կենտրոնացված կլինեն անհրաժեշտ միջոցներ, ինչի շնորհիվ շրջիկ խմբերը կապահովեն անասունների բուժական սպասարկման այնպիսի միջոցառումներ, որոնք պահանջում են հատուկ նշանակության գործիքներ կամ սարքավորումներ: Մինչդեռ, յուրաքանչյուր գյուղական համայնքում այդ նշանակության և քանակի հարմարանքներ տեղակայելը կպահանջեր մեծածավալ ռեսուրսներ, որը տնտեսապես արդարացված և նպատակահարմար չէր լինի:

Մսի արտադրության ծավալների աճի և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման նպատակով մշակված լուծումները համալիր չէին լինի առանց արոտային գիրացման հնարավորությունների հաշվառման, որը միաժամանակ բարձրորակ մսի արտադրության և արտադրական ծախսերի տնտեսման էական հնարավորություն է: Այդ նպատակով մեր կողմից խնդիր դրվեց բացահայտելու տավարի մթերատվության, արոտարածեցման շրջանի և արտադրության արդյունավետության համահարաբերակցությունն ու կապի խորությունը: Ընդ որում «արոտագիրացում» եզրույթն իր բնույթով և հավելյալ արդյունքի ստացման տեսանկյունից տարբերվում է «արոտարածեցում» հասկացությունից: Վերջինս ներկայանում է որպես անասունների կենդանի զանգվածի ավելացման նպատակով արոտային կերերի էքստենսիվ օգտագործման գործընթաց: Արոտագիրացումն հանդիսանում է անասունների արժեքավոր կենսաբանական առանձնահատկություններից քաշաճի ներուժի լիարժեք օգտագործմամբ բարձրորակ մսի արտադրության նպատակով արոտային բուսականության բերրիության պահպանման և կազմակերպված օգտագործման, ինտենսիվ գործոնների ներդրմամբ և խնամքի ան-

հրաժեշտ միջոցառումների իրականացմամբ ստացվող արդյունք: Այսինքն՝ այս համատեքստում կարևորվում է էքստենսիվ և ինտենսիվ գործոնների ճիշտ զուգակցումը: Այդ առնչությամբ արոտագործման գիտական համակարգի բացակայությունը հանգեցնում է տնտեսական կորուստների, որին կարող է տրվել համապարփակ գնահատական՝ արոտագործող տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից քաշաճի կորուստի վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկությունների ստացման մեխանիզմների տիրապետելու դեպքում:

Արոտագործման ժամանակահատվածում ձեռք բերված ընդհանուր քաշաճը մեր կողմից որոշվել է ներքոհիշյալ բանաձևով.

$$P_{\Sigma} = \sigma(P_0 - P_{\Sigma})/1000, \quad (3.3.1)$$

որտեղ  $P_{\Sigma} - 1$  անասունի ընդհանուր քաշաճն է (կգ),

$P_0$  – միջին օրական քաշաճը (գրամ),

$P_{\Sigma}$  – օրական քաշաճի կորուստը (գրամ),

$\sigma$  – արոտագործման ժամանակաշրջանի տևողությունը (օր),

Անասուններին ջրելու համար հարկադիր տեղափոխությունների, սթրեսային վիճակների, վնասակար բնական երևույթների ազդեցությամբ մշտապես տեղի է ունենում քաշաճի կորուստ, որից հետևում է, որ արոտագործման ժամանակահատվածում ստացված ընդհանուր քաշաճի հարաբերությունը միջին օրական քաշաճի ու արոտագործման ժամանակաշրջանի տևողության արտադրյալին փոքր է մեկից: Իդեալական պայմաններում այն կհավասարվեր մեկի, հետևաբար մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման նպատակով տնտեսավարողների խնդիրն է հետամուտ լինել, որպեսզի  $P_{\Sigma} \rightarrow \min$ : Այն կարող է ապահովվել արոտների ջրարբիացման, ծրագրավորված օգտագործման, անասունների սթրեսների կանխարգելման, վնասաբեր երևույթներից պատսպարման շնորհիվ: Քաշաճի կորստի մեծությունը արոտագործման և մսի արտադրության արդյունավետությունը պայմանավորող հույժ կարևոր ցուցանիշ է, որին տիրապետելու դեպքում յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն կարող է տեղեկատվությունը հաղորդել համայնքապետարան, իսկ



Արտադիրացման և մթերատվության ազդեցությունը մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա 2015թ.\*

| Գյուղացիական տնտեսությունների<br>խմբերը ըստ արտադրյալի շրջանի<br>տևողության (օր) | Տնտեսությունների թիվը | Մատղաշ և բուկոլ<br>անասունների գլուխ<br>խաբանակը, գլուխ |                        | Քաշաճը արտադիրացման<br>շրջանում, ընդամենը, ց | Մսի արտա-<br>դրությունը (g) |                      | Արտադրական<br>ծախսերը<br>(հազ. դրամ) |                     | 1 ց մսի ինքնարժեքը (հազ. դրամ) | Համախառն<br>եկամուտը<br>(հազ. դրամ) |               | Զուտ եկամուտը<br>(հազ. դրամ) |               |                | Եկամտաբերություն (%) |
|----------------------------------------------------------------------------------|-----------------------|---------------------------------------------------------|------------------------|----------------------------------------------|-----------------------------|----------------------|--------------------------------------|---------------------|--------------------------------|-------------------------------------|---------------|------------------------------|---------------|----------------|----------------------|
|                                                                                  |                       | խմբում                                                  | մեկ<br>տնտեսությունում |                                              | խմբում                      | 1 տնտեսության հաշվով | ընդամենը                             | մեկ տնտեսությունում |                                | ընդամենը                            | 1 գլխի հաշվով | ընդամենը                     | 1 գլխի հաշվով | 1 ց մսի հաշվով |                      |
| Մինչև 100                                                                        | 20                    | 22                                                      | 1.1                    | 16.91                                        | 24.7                        | 1.23                 | 3948.13                              | 197.41              | 159.8                          | 2144.92                             | 97.49         | 744.87                       | 33.8          | 30.1           | 18.86                |
| 100-120                                                                          | 45                    | 61                                                      | 1.3                    | 57.45                                        | 77.5                        | 1.72                 | 11840.89                             | 263.13              | 152.7                          | 7251.83                             | 118.88        | 2884.11                      | 47.3          | 37.2           | 24.35                |
| 120-ից ավելի                                                                     | 27                    | 29                                                      | 1.1                    | 31.59                                        | 40.6                        | 1.50                 | 5813.14                              | 215.30              | 143.2                          | 4171.62                             | 143.85        | 1900.86                      | 65.5          | 46.8           | 32.69                |
| Ընդամենը                                                                         | 92                    | 112                                                     | -                      | 105.95                                       | 142.8                       | -                    | 21602.16                             | -                   | -                              | 13568.4                             | -             | 5529.84                      | -             | -              | -                    |
| Միջինը                                                                           | -                     | -                                                       | 1.2                    | -                                            | -                           | 1.55                 | -                                    | 234.81              | 151.3                          | -                                   | 121.15        | -                            | 49.4          | 38.7           | 25.60                |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Կոտայքի մարզի Աղավնաձոր, Լեռնանիստ, Մարմարիկ, Արզական և Ալափարս համայնքների 100 գյուղացիական տնտեսությունների հարցման նյութերով

վերջինս՝ մարզպետարան, ինչի շնորհիվ հանրապետական մասշտաբով հայտնի կը դառնա երկրի կրած տնտեսական վնասը բնական կերահանդակների ջրարբիացման, բարելավման, պահպանման միջոցառումների ոչ բավարար մակարդակի և անկանոն օգտագործման հետևանքով: Այդ նպատակի համար հարկ կլինի քաշաճի կորստի որոշման մեթոդաբանության և տեխնիկայի մշակում և տեղեկատվական տարբեր խողովակների միջոցով հաղորդում տնտեսավարող սուբյեկտներին:

Մեկ տնտեսության հաշվով արոտօգտագործման ժամանակահատվածում համախառն քաշաճի մեծությունը հաշվարկվել է հետևյալ բանաձևով.

$$\sum \mathcal{P} = \sum_{i=1}^n \partial(\mathcal{P}_0 - \mathcal{P}_i)/1000, \quad (3.3.2)$$

որտեղ  $i$  – երրորդ անասնատեսակն է,

$n$  – անասնատեսակի թիվը:

Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման համար արոտագիրացման և մթերատվության գործոնների նշանակալիության բացահայտման համար մեր կողմից կատարված խմբավորումների (աղյուսակ 3.3.5) և ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքներով կարող ենք ամփոփել որ.

- արոտարածեցման շրջանի, մթերատվության և տնտեսական արդյունավետության մակարդակի միջև կոռելյացիայի ( $R_{yx}$ ) 0.990 և դետերմինացիայի ( $R^2$ ) 0.981 գործակիցները փաստում են, որ գործոնների և արդյունքային ցուցանիշի կապն ուժեղ է: Համաձայն եռաչափ գծային ռեգրեսիոն մոդելի՝ արոտային օրերի թվի մեկով ավելացումը նպաստում է տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.303%, իսկ օրական քաշաճի 10 գրամով ավելացումը՝ 0.18% աճին (Հավելված 1):

- արոտարածեցման շրջանում ձեռք բերված ընդհանուր քաշաճի և տնտեսությունների եկամտաբերության միջև գործում է սերտ կապ՝ կոռելյացիայի ( $R_{yx}$ ) 0.676, և դետերմինացիայի ( $R^2$ ) 0.457 գործակիցներով: Ըստ զույգային գծային ռեգրեսիոն մոդելի, ուսումնասիրվող տնտեսություններում եկամտաբերության մակարդակի տատանումների շուրջ 45.7%-ը պայմանավորված է ընդհանուր քաշաճի տարբերություններով, իսկ մնացած 54.3%-ը՝ պատահական և այլ գործոններով: Ընդհանուր քաշաճի մեկ կգ-ով ավելացումը նպաստում է տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.795% աճին, սակայն նվազող հատույցի պայմանին համաձայն, որոշակի

մակարդակից սկսած նրա ադեցությունը աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակալիությունը և վերափոխվում հակազդող ուժի:

- Երկրորդ խմբի տնտեսությունների արոտարածեցման շրջանն համընկել է բնական արոտային բուսականության փարթամության և արդյունավետ կենսացիկլի հետ, ինչի շնորհիվ արոտային շրջանում արձանագրված քաշաճի օրական ցուցանիշներն առավելագույնն են եղել (միջինը՝ 853.6 գրամ): Սակայն արոտարածեցման տևողության գործոնի ազդեցությամբ նրանք զիջել են երրորդ խմբի տնտեսություններին տնտեսական արդյունավետությամբ,

- Երրորդ խմբի տնտեսություններն արոտարածեցման շրջանի տևողության երկարաձգման (այս խմբում արոտարածեցման տևողությունը կազմել է 130-150 օր) շնորհիվ ստացել են 0.3 g հավելյալ քաշաճ մեկ գլխի հաշվով, արտադրված մսի՝ 16.6 հազ. դրամ ցածր ինքնարժեքով: Այս գործոնների ազդեցությամբ եկամտաբերության մակարդակը երրորդ խմբում առաջինի նկատմամբ բարձր է եղել 13.8 տոկոսային կետով: Հաշվարկված բազմակի դետերմինացիայի գործակցի համաձայն, ուսումնասիրվող տնտեսություններում եկամտաբերության ցուցանիշների միջև տարբերությունների շուրջ 98.1%-ը պայմանավորված է արոտային օրերի թվի և օրական քաշաճի փոփոխություններով, իսկ մնացած 1.9%-ը՝ պատահական և այլ գործոններով, հետևապես արոտագտագործման շրջանի տևողությունը և քաշաճը հանդիսանում են որպես վճռորոշ գործոններ:

Տնտեսական արդյունավետության ընդհանրացնող ցուցանիշներ են արտադրանքի աշխատատարությունն ու նյութատարությունը: Աշխատատարության ավելացումը գյուղացիական տնտեսություններում այնքան էլ վտանգավոր չէ, քանի որ այն մի կողմից զբաղվածություն է, մյուս կողմից էլ դրա դիմաց կատարված ծախսերն իրականում արտաքին ծախսեր չեն և հանգրվանում են տնտեսությունների համախառն արտադրանքի և համախառն եկամտի մեջ: Տնտեսությունների արտադրատնտեսական ցուցանիշների համահարաբերակցության վերլուծությամբ պարզվել է, որ առաջինից երրորդ խմբերում համախառն արտադրանքի նյութատարությունը 0.54-ից իջնում է 0.46-ի (նվազում է 17.4%), իսկ համախառն եկամտինը՝ 1.18-ից 0.85-ի (նվազում է 26%): Հետևապես, արոտարածեցման շրջանի տևողության երկարաձգումը գերխնդիր է, որը պահանջում է համալիր միջոցառումներ: Այդ նպատակի

իրագործման համար անհրաժեշտ է ապահովել արոտների ջրարբիացում և բարելավում, գերարածեցման բացառում և զագոնային արածեցման կազմակերպում, արոտներում ծածկապատ հատվածների, էժանագին և դիմացկուն կառույցների ձևավորում՝ վնասակար երևույթներից անասուններին պատսպարելու համար, հեռագնա արոտների՝ գիշերակացի տեղերով ապահովում և այլն:

## ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մսի և մսամթերքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրների հետազոտությամբ ստացված հիմնական արդյունքներով հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Մսի արտադրության համաշխարհային և տարածքային տեղաբաշխվածության և զարգացվածության ընդհանուր պատկերը վկայում է, որ արտադրության անհամաչափության, սպառման անբավարարության և անհամամասնության հիմնախնդիրները ներհատուկ են և՛ գլոբալ, և՛ լոկալ մակարդակներում: Գյուղատնտեսական հողերի 100 հա-ի և մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրության ցուցանիշները և սպառման մակարդակներն առանձին աշխարհամասերի և երկրների միջև բացարձակապես էգալիտար չեն: Նույնկերպ անհամակշիռ են մսի սպառման և արտադրության հարաբերական ցուցանիշները ՀՀ վարչատարածքային միավորների միջև: Մարզերի միջև մեկ շնչի հաշվով մսի արտադրությունը (ըստ կենդանի քաշի) տատանվում է 49-137.9 կգ-ի, իսկ գյուղատնտեսական հողատեսքերի 100 հա-ի հաշվով՝ 33.1-198.9 ց-ի սահմաններում: Մեկ շնչի հաշվով մսի սպառման մակարդակով առաջատար է Երևանը (28.9 կգ), իսկ հետնապահ՝ Տավուշի մարզը (15.5 կգ):

2. Շուկայական տնտեսության անցման շրջանում ՀՀ-ում անասնազխաքանակի անկումներն ու կառուցվածքային տեղաշարժերը հիմնափոխել են մսի արտադրության և կառուցվածքի ընդհանուր բնութագրերը: Մսի արտադրությունը 2015թ. 12.8 հազ. տոննայով (12.7%-ով) պակաս է 1988թ. ցուցանիշից, այդ թվում՝ խոզի մսի արտադրությունը փոքր է 5.7, թռչնի մսինը՝ 22, իսկ ոչխարի մսինը՝ 3.4 հազ. տոննայով, իսկ արտադրության կառուցվածքում խոզի և թռչնամսի մասնաբաժինը նվազել է 21.4%-ով: Անգամ վիթխարածավալ ռեսուրսների և ձեռքբերումների կորստի պարագայում 2005-2015թթ. ՀՀ-ում մսի արտադրությունը 56-ից հասավ 100.4, իսկ մսամթերքինը՝ 2.6-ից 6.5 հազ. տոննայի, թեև այն ամբողջապես չի բավարարում երկրի պահանջարկը: Պակասորդը լրացվում է 60.6 մլն ԱՄՆ դոլարի ծախսումով միջազգային շուկայից էթանագին և ցածրորակ 5.4 տավարի, 13 խոզի, 34.2 հազ. տոննա թռչնի մսի և 9.4 հազ. տոննա մսամթերքի ներմուծմամբ:

3. Մսի և մսամթերքի արտադրության և իրացման ասպարեզում չլուծված հիմնախնդիրների պատճառով թերբեռնված են ՀՀ-ի և Կոտայքի մարզի մսամթերքի արտադրական հզորությունների համապատասխանաբար 87 և 75.4%-ը, իսկ հանրապետությունում առկա 20 սպանդանոցները գրեթե անգործ են: Միաժամանակ, անբավար է օգտագործվում արոտների հսկայածավալ արտադրողական ներուժը: Կերարտադրության և կերօգտագործման ամբողջական հաշվեկշռի վերլուծությամբ կարող ենք նշել, որ տնտեսական շրջանառության մեջ լիարժեքորեն չի ներգրավվում ՀՀ արոտների շուրջ 62.1%-ը, որոնց համախառն կերային ռեսուրսները կազմում են 6.4 մլն ց կերամիավոր: Նույնչափ հրատապ են արոտավայրերի ջրարբիացման, ռացիոնալ օգտագործման գիտական համակարգի բացակայության, արտադրողականության անկման և դեգրադացիայի հիմնախնդիրները:

4. 2005-2015թթ. ՀՀ մսի և մսամթերքի շուկայում աճել են բոլոր հիմնական պարամետրերը՝ մսամթերային ապրանքատեսականու կազմը, ապրանքաշրջանառությունը (9.5 մլրդ. դրամով կամ 10.6%-ով), մսի (44.4 հազ. տոննայով կամ 79.2%-ով) և մսամթերքի (3.8 հազ. տոննայով կամ 149.1%-ով) արտադրությունը, համախառն արտադրանքի արժեքը (140.8 մլրդ. դրամով կամ 55%-ով), շուկայի տարողությունը (61.1 հազ. տոննայով կամ 75.9 %-ով), համախառն սպառման ծավալը (58.8 հազ. տոննայով կամ 64%-ով): Այդուհանդերձ, տնտեսական զարգացումներն ու շուկայական բարեփոխումները չեն հանգեցրել արտաքին կախվածության (36.9%), հատկապես՝ թռչնի մսի շուկայում (78.4%), մսի և մսամթերքի սպառման անբավարարության (կենսապահովման նորմայի նկատմամբ 30.9%), մանրածախ ապրանքաշրջանառության կառուցվածքում գյուղացիական տնտեսությունների գների տեսակարար կշռի (74.6-82%), ապրանքաշարժի շղթայում նրանց անհամարժեք դերակատարության և մրցակցային լծակների տնօրինման, և այլ հիմնահարցերի լուծմանը:

5. Մսի արտադրության էկոնոմիկայի հիմնահարցերի ուսումնասիրությամբ բացահայտվել է, որ խ.ե.ա. և մ.ե.ա. մսի արտադրությունն ըստ բնական կերահանդակների ֆիզիկական տարածության հաշվարկելու մեթոդը չի բավարարում մսի արտադրության և կերահանդակների արտադրողականության միջև կապը ռացիոնալ գնահատելու պայմանին, ուստի գործող մեթոդաբանության կատարելագործման նպատակով առաջարկվել է մսի արտադրությունն հաշվարկել ըստ չափակցելի կե-

րատարածությունների կամ պայմանական վարելահողերի, որն հնարավորություն կնձեռի նաև օբյեկտիվորեն գնահատել մսի արտադրության ինտենսիվության և բնական կերահանդակների կերային ռեսուրսների օգտագործման լիարժեքության մակարդակը: Մեթոդաբանորեն թերարժեք է նաև մսի տարատեսակների ֆիզիկական կշիռների գումարման եղանակը, քանզի այդ մոտեցմամբ անտեսվում են մսի առանձին տեսակների սպառողական արժեքների զանազանությունը, դրանց ստացման համար անհրաժեշտ պայմանների, կերածախսի, կերահատուցման անհավասարությունը և էներգունակության էական տարբերությունները: Մսատեսակների ֆիզիկական կշիռների և էներգետիկ որակական հատկությունների համարժեք փոխհարաբերակցությունը և համադրելիությունը ապահովելու նպատակով առաջարկվել է 2500 կկալ էներգետիկ արժեք ունեցող մեկ կգ խոզի միսն ընդունել որպես մեկ կգ պայմանական միս: Ըստ մսատեսակների էներգետիկ արժեքի՝ տավարի, ոչխարի և թռչնի մսի համար կսահմանվի պայմանական մսի վերահաշվարկման համապատասխանաբար 0.87, 0.56 և 0.42 գործակից:

6. Մսի արտադրության և սպառման լիարժեքության, սեփական ռեսուրսներով ապահովվածությունը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշներից է ինքնաբավության մակարդակը, որն ըստ գործող մեթոդաբանության 2015թ. կազմել է 92.3% տավարի, 57.8% խոզի, 107.7% ոչխարի և 21.8% թռչնի մսի համար, որոնք սակայն, սոսկ բնութագրում են ազգային ռեսուրսների տեսակարար կշիռը մսի համախառն առաջարկում և չեն արտացոլում մսի նկատմամբ երկրի պահանջարկի իրական պատկերը: Ըստ այդմ, նպատակահարմար ենք համարում վերանայել ինքնաբավության գնահատման եղանակը՝ մսի նկատմամբ ֆիզիոլոգիական պահանջարկի հաշվարկի և սեփական ռեսուրսներով նրա բավարարման աստիճանի հիման վրա: Առաջարկվող մոտեցման համաձայն ՀՀ-ում 2015թ. մսի ինքնաբավությունը կազմել է 65.3% տավարի, 41.4% խոզի, 25.3% ոչխարի և 26.4% թռչնի մսի համար (միջինը՝ 44.3%):

7. Բարդ ու հարափոփոխ շուկայական միջավայրի ազդեցությամբ մսի և մսամթերքի իրացման համակարգում ձևավորվել են բավականաչափ լուրջ խնդիրներ, որոնց լուծումը պահանջում է համակարգային մոտեցումներ և արմատական լուծումներ, որոնք առնչվում են գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկայի հիմնախնդրային իրավիճակին և պայմաններին, միս և մսամթերք արտադրողների

փոխհարաբերությունների ոլորտին, տրանսպորտային, լոգիստիկ և ենթակառուցվածքային այլ սահմանափակումներով պայմանավորված՝ միս արտադրողների և միջնորդ օղակների միջև անհամարժեք մրցունակությանը, միջազգային շուկայում հայկական մսամթերքի ճանաչողության և ուժեղ կողմերի ներկայացվածության համար մարքեթինգային, PR միջոցառումների խիստ անբավարարության հիմնախնդիրների հետ: Իրացման համակարգի կատարելագործման և մսամթերքի արտադրության ճյուղում տեղական հումքի օգտագործման համար առաջադրվել են մսի արտադրություն-վերամշակում արժեշղթայի առանցքային օղակների միջև փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատման կազմակերպատնտեսական կառուցակարգեր: Մշակվել են հստակ քայլեր, միջոցառումներ և մեխանիզմներ, որոնք կնպաստեն գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկայի կարգավորմանն ու կայացմանը, միս արտադրողների համար շուկայում համահավասար մրցակցային նախադրյալների ձևավորմանը, մսամթերքի իրացման արդյունավետ նոր ուղիների յուրացմանը, շուկաների ներթափանցմանը:

8. Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության մակարդակի համակողմանի հետազոտության հենքով առաջադրվել են մսի արտադրության ծավալների աճի և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիներ: Առաջնահերթ պահանջներ են խնամքի, պահածոի պայմանների բարելավումը, կենսապահ կերերով անասուններին պահելու պրակտիկայից հրաժարումը, կերաբաժնի կառուցվածքի օպտիմալացումը: Մշակվել է անհատական սպասարկման հիմքով մարզային մասշտաբով անասնաբուժական ծառայությունների և սպասարկումների ապահովման գործունակությանն ու արդյունավետությանը նպաստող կազմակերպական մեխանիզմ: Գյուղական համայնքների շրջանում վերարտադրության գործընթացը պլանավորված և սահուն անցկացնելու համար առաջարկվել է համայնքներում ձևավորել վերարտադրության համար առանձնացված տարածքներ՝ որոնք կահավորված կլինեն անասունների զուգավորման համար (ջրի խմոց, ցուլիկների համար ոտնատեղեր, մուտքի/ելքի արգելափակոց և այլն) և հանդես բերել համագործակցություն տվյալ համայնքի տնտեսավարողների շրջանում: Առաջարկվել է կիրառել խոզերի լեռնանտառային պահվածքի փորձը Կոտայքի մարզի Հրազդանի և Նաիրիի տարածաշրջաններում՝ մսի արտադրության ծավալների ընդլայնման և որակի բարելավ-



ման, արտադրական ծախսերի տնտեսման նպատակով: Բացահայտվել է, որ կերերին հատկացվող միջոցների նպատակային օգտագործումը մսի արտադրության ավելացման և արդյունավետության բարձրացման կարևոր ուղի է: Մասնավորապես՝ մարզում խոզի մսի արտադրության համար կերերի վրա ծախսվող 2.4 մլրդ. դրամից 1.9 մլրդ.-ը կարող էր օգտագործվել 172 հազ. ց կերամիավոր էներգետիկ համարժեքով 157 հազ. ց գարու ձեռք բերման համար, որից հնարավոր էր ստանալ շուրջ 30 հազ. ց քաշաճ: Այնինչ մարզում այդ ծախսերով արտադրվել է 15 հազ. ց խոզի միս:

9. Մսամթերքի արտադրության տնտեսական արդյունավետության ամփոփ գնահատումները հավաստում են, որ ամենաշահութաբերն է մսաբուսական պահածոյի արտադրությունը (20.7%), որով մեկնաբանվում է վերջին երեք տարիներին դրա արտադրության ծավալների արագացող աճը (շուրջ 5 անգամ): Երշիկի արտադրությունն առաջատար է միավոր արտադրանքի հաշվով զուտ շահույթի և համախառն շահույթի մեծությամբ, ինչն ապահովում է արտադրության զարգացման էական հնարավորություններ: Հետազոտություններով պարզվել է, որ մսամթերքի արտադրության զարգացման կարևոր ուղի է շուկայում նոր հատվածների թիրախավորումը, հատկապես՝ էժանագին մսամթերքների սեգմենտի մասով: Մսամթերք արտադրող խոշոր ձեռնարկություններն ունեն կարողություններ և փորձ այս ասպարեզում մրցակցելու համար:

10. Ընտրանքային հետազոտության տվյալների խմբավորումներով գնահատվել են մսի արտադրության և տնտեսական արդյունավետության վրա ներգործող գործոնների կշռելիությունը և համահարաբերակցությունը: Արտադրության արդյունավետության և նյութական ծախսերի համադրությամբ բացահայտվել է, որ արտադրանքի նյութատարության ավելացումը փոխհատուցվում է մսի արտադրության եկամտաբերության առաջանցիկ աճով: Միջինացված մակարդակով նյութական ծախսերի 1% հավելաճը նպաստել է եկամտաբերության 1.8% բարձրացմանը: Մսի արտադրության ծավալների և տնտեսական արդյունավետության փոխկապվածության գնահատմամբ բացահայտվել է, որ ծանրակշիռ է արտադրության կենտրոնացման և համակենտրոնացման գործոնի ազդեցությունը: Համեմատաբար խոշոր չափերի տնտեսավարող սուբյեկտներն ունեն կարևոր դերակատարում մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության և ճյուղի միջին եկամտաբերության մա-

կարդակի բարձրացման հիմնահարցում: Հաշվարկների համաձայն՝ Կոտայքի մարզի մասշտաբով մսի արտադրության կառուցվածքում այս տնտեսավարողների թվի 1% ավելացումը կբերի ճյուղի միջին եկամտաբերության՝ 1.8-1.9%-ով բարձրացման: Արդյունքում, մեկ տարվա ընթացքում մարզում մսի արտադրությունից ստացվող ամբողջական զուտ եկամուտը կավելանա 11%-ով (364.9 մլն դրամով) և միաժամանակ կտնտեսվեն շուրջ 16 մլն դրամի արտադրական ծախսեր, որոնք կարող են ուղղվել արտադրությունում լրացուցիչ միջոցների ներգրավմանը:

11.Բարձրորակ մսի արտադրության և տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդրի լուծման գործում ծանրակշիռ է արոտագտագործման տնտեսական նշանակությունը, որն հաստատվել է ընտրանքային հետազոտությամբ ստացված տվյալների խմբավորումների և էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքներով: Համաձայն եռաչափ գծային ռեգրեսիոն մոդելի, օրական քաշաճի 10 գրամով ավելացումը նպաստում է տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.18, իսկ արոտային օրերի թվի մեկով ավելացումը՝ 0.303% աճին: Հաշվարկված բազմակի դետերմինացիայի գործակցի համաձայն, ուսումնասիրվող տնտեսություններում եկամտաբերության մակարդակների տարբերությունների շուրջ 98.1%-ը պայմանավորված է արոտային օրերի թվի և օրական քաշաճի մակարդակների փոփոխություններով, իսկ մնացած 1.9%-ը՝ պատահական և այլ գործոններով: Արոտարածեցման շրջանի տևողության երկարաձգման շնորհիվ տնտեսությունները ստացել են 0.3 ց հավելյալ քաշաճ մեկ գլխի հաշվով՝ արտադրված մսի 16.6 հազ. դրամ ցածր ինքնարժեքով և 13.8 տոկոսային կետով բարձր եկամտաբերությամբ: Ստացված արդյունքների էականության հիմքով առաջարկել ենք արոտարածեցման շրջանի երկարաձգման համար իրագործել արոտների ջրարբիացման և բարելավման, զագոնային արածեցման կազմակերպման (բացառելով գերարածեցումը), արոտներում ծածկապատ հատվածների, էժանագին և դիմացկուն կառույցների ձևավորման (վնասակար երեվոյթներից անասուններին պատսպարելու նպատակով) հեռագնա արոտների՝ գիշերակացի տեղերով ապահովման միջոցառումներ:

## ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ, ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՈՒ  
ՆՅՈՒԹԵՐ

1. ՀՀ Կառավարության 14 ապրիլի 2004 թվականի N 682-Ն որոշում, ՀՀ գյուղատնտեսության կայուն զարգացման ռազմավարություն, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=12479>
2. ՀՀ Կառավարության 4 նոյեմբերի 2010 թվականի N 1476-Ն որոշում, Հավելված N° 1, ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, 84 էջ
3. ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման ռազմավարություն, նախագիծ, 175 էջ
4. ՀՀ գյուղի և գյուղատնտեսության 2015-2025թթ. կայուն զարգացման կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկ, Հավելված N° 2, 12 էջ
5. ՀՀ Կառավարության 22 մարտի 2007 թվականի N-336 Ա որոշում, ՀՀ-ում տավարաբուծության զարգացման ծրագիր (2007-2015թթ.), <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=33246>
6. ՀՀ Կոտայքի մարզի 2015-2018թթ. սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր / Հրազդան: 2014. – 167 էջ
7. ՀՀ-ում 2016-2020 թվականներին սպանդանոցների զարգացման ռազմավարական ծրագրին եվ ծրագրի կատարումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին, նախագիծ, 18 էջ
8. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2006 / Եր.: Պոլիգրաֆ Բիզնես, 2006. – 580 էջ
9. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2007 / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – 550 էջ
10. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2008 / Եր.: Պոլիգրաֆ Բիզնես, 2008. – 590 էջ
11. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2012 / Եր.: Լուսաբաց, 2012. – 596 էջ

12. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016 / Եր.: Արման Ասմագույլյան, 2016. – 608 էջ
13. Աշխատանքի շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում 2011-2015, վիճ. ժող. / Եր.: 2016, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1861>
14. Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2006թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2007. – 7 էջ
15. Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2011թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2012. – 7 էջ
16. Արդյունաբերական կազմակերպություններում հիմնական արտադրատեսակների թողարկումը բնեղեն արտահայտությամբ 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – 7 էջ
17. Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշներն ըստ տնտեսական գործունեության երկնիշ դասակարգման, ըստ մարզերի և Երեւան քաղաքի, 2016թ. հունվ.-դեկ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2017. – 51 էջ
18. Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղացիական տընտեսությունների կողմից 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – 10 էջ
19. Գյուղատնտեսական մթերքի իրացումը (օգտագործումը) գյուղացիական տընտեսությունների կողմից 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – 11 էջ
20. Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական (գյուղացիական) տնային տնտեսությունների կողմից 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – 11 էջ
21. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2005թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2006. – 37 էջ
22. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2010թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2011. – 37 էջ
23. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2014թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2015. – 37 էջ

24. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2015թ. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ, 2016. – 39 էջ
25. Գները և գների ինդեքսները Հայաստանի Հանրապետությունում, 2002-2006թթ., վիճ. ժող. / Եր.: 2007, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=606>
26. Գները և գների ինդեքսները Հայաստանի Հանրապետությունում, 2007-2011թթ., վիճ. ժող. / Եր.: 2012, ՀՀ ԱՎԾ պաշտոնական կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1374>
27. Գները և գների ինդեքսները Հայաստանի Հանրապետությունում, 2011-2015թթ., վիճ. ժող. / Եր.: 2016, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1800>
28. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճ.-վեր. զեկ. / Եր.: 2016, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1819>
29. ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2005թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: 2006, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=33>
30. ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2010թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: 2011, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1250>
31. ՀՀ արտաքին առևտուրը ըստ ապրանքային խմբերի 2015 թ. (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքների անվանացանկի 4-նիշ դասակարգման), վիճ. ժող. / Եր.: 2016, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1806>
32. ՀՀ գյուղատնտեսության նախարար Սերգո Կարապետյանի ելույթը «Տնտեսական օրակարգ» խորագրով համաժողովին, <http://minagro.am/>
33. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2001-2005, վիճ. ժող. / Եր.: ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=245>

34. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2006-2010, վիճ. ժող. / Եր.: 2011, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1286>
35. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2011-2015, վիճ. ժող. / Եր.: 2016, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/am/?nid=81&id=1834>
36. Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2006թ. հունվ. – դեկ. / Եր.: 2007, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://www2017.armstat.am/am/?nid=81&id=552>
37. Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2011թ. հունվ. – դեկ. / Եր.: 2012, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://www2017.armstat.am/am/?nid=81&id=1321>
38. Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2016թ. հունվ. – դեկ. / Եր.: 2017, ՀՀ ԱՎԾ կայք-էջ, <http://armstat.am/en/?nid=81&id=1877>

## **ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

39. Աբրահամյան Վ., Համբարձումյան Գ., Հարությունյան Ժ., Խաչատրյան Ն., Պարենամթերքի փորձաքննության հիմունքներ / Եր.: Լուսաբաց, 2008. – 360 էջ
40. Անասնաբուծություն և անասնաբուժություն, խորհրդատվական գրքույկ / Եր.: Գյուղատնտեսության աջակցության հանրապետական կենտրոն, 2005. – 32 էջ
41. Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի Հանրապետության պարենային անվտանգության հրատապ խնդիրներ / Եր.: Տնտեսագետ, 2014. – 96 էջ
42. Ավետիսյան Ս.Ս., Գրիգորյան Ա.Վ., Պարենային և առաջին անհրաժեշտության ոչ ապրանքային շուկաների բնորոշ գծերը և կարգավորման կառուցակարգերը Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Տնտեսագետ, 2015. – 60 էջ
43. Ավետիսյան Ս.Ս., Թովմասյան Ռ.Ա., Տնտեսագիտության Տեսություն / Եր.: Նահապետ, 2010. – 324 էջ
44. Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ագրովերամշակումը / Եր.: Լիմուշ, 2010. – 233 էջ

45. Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի Հանրապետության ագրարային շուկայի ձևավորման հիմնախնդիրները անցումային տնտեսության պայմաններում, մենագրություն / Եր.: Վահան, 2002. – 260 էջ
46. Բայադյան Ա.Հ., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները / Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն, 2013. – 144 էջ
47. Բատիկյան Հ.Գ., Աղաբաբյան Ա.Ա., Սննդամթերքի անվտանգության կառավարման HACCP համակարգ, ուս. ձեռնարկ / Եր.: ՀԱԱՀ, 2016. – 112 էջ
48. Գսպոյան Գ.Մ., Հայկական ՍՍՀ գյուղատնտեսության բնական ռեսուրսների կոմպլեքսային գնահատումը / Եր.: ԳԱ, Տնտ. ինս., 1988. – 213 էջ
49. Գրիգորյան Կ.Ա., Գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի (Ագրարային տնտեսագիտության) առարկան, նրա դասավանդման հիմնախնդիրները ներկա պայմաններում / Եր.: ՀՊԱՀ, 2005. – 49 էջ
50. Գրիգորյան Կ.Ա. և ուրիշներ, Լոգիստիկա / Եր.: ՀԱԱՀ, 2015. – 144 էջ
51. Գրիգորյան Կ.Ա., Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման հիմնախնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում / Եր.: ՀՊԱՀ, 2011. – 250 էջ
52. Դավթյան Գ., Մարգարյան Լ., Աբգարյան Վ. և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, ուս. ձեռնարկ / Եր.: ՀԳԱ, 2004. – 430 էջ
53. Թովմասյան Ռ.Ա., Տնտեսագիտության Տեսություն, հարցեր և պատասխաններ (ուսումնասովանողական նյութերի ժողովածու) / Եր.: Տնտեսագետ, 2004. – 208 էջ
54. Հայկյան Ա.Հ., Զավադյան Հ.Ա., Չատինյան Ռ.Ա., Անասնապահական մթերքների արտադրության ավելացման և արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները շուկայական տնտեսության անցման պայմաններում // Եր.: Ագրոգիտություն, № 3-4, 1997. – էջ 119-124
55. Հաստեղ Ս., Մելվին Մ., Միջազգային տնտեսագիտություն, II հատոր, Միջազգային առևտուր / Եր.: Գիտանք, 2001. – 416 էջ
56. Հովհաննիսյան Ս.Վ., Մսի արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները և լուծման ուղիները ՀՀ-ում (Կոտայքի մարզի

օրինակով) // Եր.: Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի Լրաբեր, № 1, 2017. – էջ 128-132

57. Հովհաննիսյան Ս.Վ., Մսի շուկայի ներկա վիճակը և զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում // Եր.: Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի Բանբեր, № 3, 2016. – էջ 138-147
58. Ղուշյան Հ.Ս., Կերարտադրության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները Հայաստանում / Եր.: Հայաստան, 1984. – 252 էջ
59. Մակրոտնտեսական կարգավորում, Հ.Բ. Ղուշյանի ընդ. խմբ., ուս. ձեռնարկ / Եր.: Տնտեսագետ, 2005. – 610 էջ
60. Մամիկոնյան Հ.Մ., Բաբայան Է.Ա., ՀՀ Սննդարդյունաբերության հումքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հիմնահարցերը / Եր.: Դանամա, 2013. – 74 էջ
61. Մամիկոնյան Հ.Մ., Սննդարդյունաբերության էկոնոմիկա, (դասախոսությունների շարք) / Եր.: ՀԱԱՀ, 2013. – 300 էջ
62. Մանասերյան Ն., Ագրարային հարցը երեկ և այսօր / Եր.: Տնտեսագետ, 2005. – 260 էջ
63. Մանասյան Վ.Գ., ՀՀ անասնաբուծության գոտիական մասնագիտացումը և ներճյուղային կառուցվածքի տեղաշարժերը // Եր.: Ագրոգիտություն, № 11-12, 2006. – էջ 494-501
64. Մարմարյան Յու.Գ. և ուրիշներ, Անասնաբուծության հիմունքներ, դասագիրք / Եր.: Ասողիկ, 2001. – 434 էջ
65. Մարմարյան Յու.Գ., Անասնաբուծական մթերքների և հումքի ապրանքագիտություն / Եր.: Ասողիկ, 2002. – 152 էջ
66. Մելքոնյան Մ.Ս., Ոչխարաբուծության զարգացման էտապները և ինտենսիվացման ուղիները / Եր.: Հայաստան, 1974. – 120 էջ
67. Մենեջմենթ, դասագիրք, Յու.Մ. Սուվարյանի ընդ. խմբ. / Եր.: Տնտեսագետ, 2002. – 560 էջ
68. Մենքյու Ն.Գ., Մակրոէկոնոմիկա / Եր.: Հայաստան, 1997. – 444 էջ
69. Սամյուելսոն Փ.Ա., Նորդիաուս Ու.Դ., Տնտեսագիտություն, մաս I, Մակրոտնտեսագիտություն / Եր.: Ապոլոն, 1995. – 536 էջ



70. Սամյուելսոն Փ.Ա., Նորդհաուս Ու.Դ., Տնտեսագիտություն, մաս II, Միկրոտնտեսագիտություն / Եր.: Ապոլոն, 1996. – 464 էջ
71. Սահրադյան Ա.Ի., Պարենային ապրանքների որակի փորձաքննություն (կենդանական ծագման մթերքներ), մաս III, ուս. ձեռնարկ / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2010. – 238 էջ
72. Սարգսյան Ռ.Թ., Չիթչյան Տ.Ժ., Հովհաննիսյան Ա.Հ., Տավարաբուծություն, դասագիրք / Եր.: ՀՊԱՀ, 2012. – 292 էջ
73. Սիմոնյան Խ. Մ., Սիմոնյան Ա. Խ., Տավարի մսի արտադրության ավելացման և որակի բարելավման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2015. – 328 էջ
74. Սիմոնյան Խ.Մ., Տավարաբուծության զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2008. – 696 էջ
75. Սիմոնյան Խ.Մ., Տավարաբուծության ներկա վիճակը և բարեփոխման ու զարգացման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում / Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2011. – 300 էջ
76. Քլոյան Հ.Գ., Հայաստանի Հանրապետության ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը / Եր.: ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարություն, 2002. – 400 էջ
77. Абрамян В.В., Абовян А.Ю., Хачатрян Н.Е., Изменение белковых фракций в результате нарушения условий транспортировки и хранения мяса // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 3, 2009. – с. 67-69
78. Аграрная экономика: учебник, 2-е изд., перераб. и доп., под ред. М.Н. Малыша / Спб.: Лань, 2002. – 688 с.
79. Азизян А.В., Каграманян Дж.А., Экономическая эффективность использования премиксов при выращивании телят // Ер.: Известия Национального аграрного университета Армении, № 1, 2013. – с. 55-58
80. Бараников А.И. и др., Нормативно-правовые и технологико-экономические аспекты развития приоритетных отраслей животноводства: монография / пос. Персиановский: Донский ГАУ, 2013. – 402 с.

81. Буяров В.С., Инновационные технологии производства мяса бройлеров: учеб. пособие / Орел: Орел ГАУ, 2009. – 360 с.
82. Буяров В.С., Михайлова О.А., Крайс В.В., Буяров А.В., Инновационные технологии производства свинины: учеб. пособие / Орел: Орел ГАУ, 2009. – 352 с.
83. Буяров В.С., Столляр Т.А., Буяров А.В., Научные основы ресурсосберегающих технологий производства мяса бройлеров: монография / Орел: Орел ГАУ, 2013. – 284 с.
84. Караджян А.М., Абрамян В.А., Использование природных цеолитов в рационах крупного рогатого скота // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 3/4, 2008. – с. 44-46
85. Караджян А.М., Мармарян Ю.Г., Абрамян В.А., Перспективы использования природных цеолитов в рационах животных // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 1, 2009. – с. 58-60
86. Коваленко В.П., Лысых И.Г., Промышленное производство молока и свинины в Дании: учеб. пособие / Краснодар: Советская Кубань, 2005. – 354 с.
87. Коваленко Н.Я., Агирбов Ю.И., Серова Н.А. и др., Экономика сельского хозяйства: учебник / М.: ЮРКНИГА, 2004. – 384 с.
88. Козлов Ю.Н., Костомахин Н.М., Генетика и селекция сельскохозяйственных животных: учебник / М.: КолосС, 2009. – 264 с.
89. Коновалов В.В., Механизация технологических процессов животноводства: часть 1. Механизация приготовления и раздачи кормов: учеб. пособие / Пенза: РИО ПГСХА, 2002. – 190 с.
90. Кошцаев А.Г., Хасанова С.А., Хатхакумов С.С., Калюжный С.А., Повышение продуктивности птицеводства с применением пробиотиков // Ер.: Известия Национального аграрного университета Армении, № 1, 2014. – с. 60-63
91. Краснов С.Е., Экономика мясной и молочной промышленности / М.: Легкая и пищевая промышленность, 1982. – 440 с.
92. Курчаева Е.Е., Технология хранения продукции животноводства, часть 2, Технология хранения мяса и мясопродуктов: учеб. пособие / Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. – 278 с.

93. Манучаров А.Б., Вопросы экономики и организации горного скотоводства (на примере Армении) / Ер.: Айастан, 1972. – 200 с.
94. Мировая экономика: учебник, под ред. А.С. Булатова / М.: Экономистъ, 2005. – 734 с.
95. Морозов Н.М., Организационно-экономические и технологические основы механизации и автоматизации животноводства / М.: ФГБНУ Росинформагротех, 2011. – 284 с.
96. Москаленко Л.П., Филинская О.В., Козоводство: учеб. пособие / Ярославль: ФГОУ ВПО Ярославльская ГСХА, 2011. – 197 с.
97. Мохов Б.П., Солозобова Т.Б., Семерханов З.Л., Егорова В.В., Николаева Л.К., Шаронин А.Н., Производство продукции животноводства: учебник / Ульяновск: ГСХА, 2006. – 281 с.
98. Мухина Н.В., Смирнова А.В., Черкай З.Н., Талалаева И.В., Корма и биологически активные кормовые добавки для животных: учеб. пособие / М.: КолосС, 2008. – 271 с.
99. Народное хозяйство Армянской ССР в 1988 году, стат. ежегодник / Ер.: Айастан, 1989. – 272 с.
100. Нечаев В.И., Артемова Е.И., Белова Л.А., Экономика сельского хозяйства: учебник / М.: КолосС, 2010. – 383 с.
101. Нечаев В.И., Артемова Е.И., Проблемы инновационного развития животноводства: монография / Краснодар: Атри, 2009. – 368 с.
102. Организация и управление производством на сельскохозяйственных предприятиях: учебник, под ред. В.Т. Водяникова / М.: КолосС, СтГАУ АГРУС, 2006. – 506 с.
103. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства, Животноводство: в поисках баланса / Рим: FAO, 2009. – 188 с.
104. Родионов Г.В., Изилов Ю.С., Харитонов С.Н., Табакова Л.П., Скотоводство: учебник / М.: КолосС, 2007. – 405 с.
105. Российский статистический ежегодник 2016, стат. сборник / М.: Росстат, 2016. – 725 с.

106. Серова Е.В., Аграрная экономика: учебник / М.: ГУ, ВШЭ, 1999. – 478 с.
107. Симонян А.Х., Основные принципы специализации скотоводства, отбора и размещения пород скота в Армении // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 4, 2009. – с. 82-86
108. Симонян С.Х., Симонян А.Х., Есаян С.П., Читчян Т.Ж., Состояние и задачи выращивания, отбора и использования племенных быков в крестьянских хозяйствах Армении // Ер.: Известия Государственного аграрного университета Армении, № 1, 2011. – с. 102-105
109. Симонян Х.М., Симонян А.Х., Минасян Л.М., Авакян А.В., Технология выращивания племенных бычков в фермерских хозяйствах // Ер.: Известия национального аграрного университета Армении, № 2, 2013. – с. 51-54
110. Система ведения сельского хозяйства Армянской ССР (на 1981-1985гг.), Министерство сельского хозяйства Армянской ССР, отв. ред. М.С. Мелконян / Ер.: Айастан, 1980. – 696 с.
111. Состояние мировых земельных и водных ресурсов для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. Управление системами, находящимися под угрозой / М: ФАО, Весь мир, 2012. – 285 с.
112. Статистический ежегодник республики Беларусь 2016 / Минск: НСКРБ, 2016. – 519 с.
113. Табаков Н.А., Тюрина Л.Е., Булыгина С.А., Состояние, проблемы и перспективы развития мясного скотоводства в Красноярском крае: монография / Красноярск: Кр. ГАУ, 2010. – 331 с.
114. Татевосян Л.Г., Генетические основы использования физиологических и иммунобиохимических показателей рогатого скота в ветеринарии и селекции // Ер.: Известия национального аграрного университета Армении, № 2, 2014. – с. 87-90
115. Улезько А.В., Котарев А.В., Тютюников А.А., Развитие ресурсной базы регионального рынка мяса крупного рогатого скота: монография / Воронеж: ФГБОУ ВПО Воронежской ГАУ, 2012. – 152 с.

116. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р., Экономика: пер. с англ., со 2-го изд. / М.: Дело ЛТД, 1995. – 864 с.
117. Холина В.Н., Основы экономики природопользования: учебник / СПб.: Питер, 2005. – 672 с.
118. Цеддиес Ю., Райш Э., Угаров А.А., Экономика сельскохозяйственных предприятий: учеб. пособие / М.: МСХА, 1999. – 400 с.
119. Шацких Е.В., Гафаров Ш.С., Бояринцева Г.Г., Сафронов С.Л., Использование кормовых добавок в животноводстве: учеб. пособие / Екатеринбург, УрГСХА, 2006. – 102 с.
120. Экономика организаций и отраслей агропромышленного комплекса. В 2 кн. Кн. 2, под общ. ред. В.Г. Гусакова / Минск: Белорус. наука, 2007. – 707 с.
121. Экономика отраслей АПК: учебник, под ред. И.А. Минакова / М.: КолосС, 2004. – 464 с.
122. Экономика предприятий и отраслей АПК: учебник, 2-е изд., перераб. и доп., под ред. П.В. Лещиловского, В.С. Тонковича, А.В. Мозоля / Минск: БГЕУ, 2007. – 574 с.
123. Экономика предприятия: учебник, изд. 2-е, перераб. и доп., под общ. ред. А.И. Руденко / Минск: 1995. – 475 с.
124. Abovyan A., Environmental factors influencing meat quality // Yer.: Bulletin of National agrarian university of Armenia № 2, 2015. – pp. 33-36
125. Alexandratos N., Bruinsma J., World agriculture towards 2030/2050: the 2012 revision, ESA Working paper No. 12-03 / Rome: FAO, 2012. – 147 pp.
126. Cow longevity conference, Hamra Farm, Sweden, Conference Proceedings / Tumba, DeLaval, 2013. – 197 pp.
127. FAO Statistical pocketbook 2015. World food and agriculture / Rome: FAO, 2015. – 231 pp.
128. FAO statistical yearbook 2012. World food and agriculture / Rome: FAO, 2012. – 362 pp.
129. FAO statistical yearbook 2014. Asia and the Pacific food and agriculture / Bangkok: FAO, 2014. – 176 pp.

130. Food outlook, Biannual report on global food markets, Oct. 2016 / Rome: FAO, 2016. – 132 pp.
131. Food outlook, Global Market Analysis, June 2006 / Rome: FAO, 2006. – 68 pp.
132. Food outlook, Global Market Analysis, Novem. 2007 / Rome: FAO, 2007. – 91 pp.
133. Food outlook, Global Market Analysis, Novem. 2011 / Rome: FAO, 2011. – 150 pp.
134. GlobalG.A.P. General Regulations, Livestock rules, eng. version 5.0, ed. 5.0-2, July 2016 / Cologne: 2016. – 5 pp.
135. Good practices for the feed industry – Implementing the Codex Alimentarius Code of practice on good animal feeding, Animal production and health manual N<sup>o</sup>9 / Rome: FAO and IFIF, 2010. – 80 pp.
136. Hovhannisyan S.V., Development of the selling system of meat and meat products in the RA (by the example of Kotayk marz) // Yer.: Bulletin of National agrarian university of Armenia, N<sup>o</sup> 4, 2016. – pp. 94-98
137. Hovhannisyan S.V., Grigoryan K.A., The main problems and features of the global and local meat production // Tbilisi: Annals of agrarian science, vol. 14, N<sup>o</sup> 4, 2016. – pp. 315-318
138. Integrated farm assurance. All farm base – Livestock base – pigs, control points and compliance criteria, eng. version 5.0, ed. 5.0-2, July 2016 / Cologne: 2016. – 78 pp.
139. International trade statistics yearbook, 2015, volume II, trade by product / New York: UN, 2016. – 437 pp.
140. Mohamaddi H., Mkhitaryan R., Yeghoyan S., Pirsaraei Z., Exogenous hormones usage in farm animals breeding to increase meat, egg and milk production // Yer.: Bulletin of State agrarian university of Armenia N<sup>o</sup> 1, 2010. – pp. 74-75
141. OECD-FAO Agricultural outlook 2016-2025 / Paris: OECD/FAO, 2016. – 135 pp.
142. Opio C., Gerber P., Mottet A., Falcucci A., Tempio G., MacLeod M., Vellinga T., Henderson B., Steinfeld H., Greenhouse gas emissions from ruminant supply chains - A global life cycle assessment / Rome: FAO, 2013. – 191 pp.

143. Simonyan Kh., Simonyan A., Minasyan L., Technological parameters of keeping cows for small farms // Yer.: Bulletin of National Agrarian University of Armenia № 2, 2015. – pp. 63-66
144. The state of food insecurity in the world 2015. Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress / Rome: FAO, IFAD, WFP, 2015. – 57 pp.

### **Համացանցային կայքեր**

145. ՀՀ ԱՎԾ պաշտոնական կայք-էջ, [www.armstat.am](http://www.armstat.am)
146. «Բեկոն Պրոդուկտ» ընկերության պաշտոնական կայք էջ, <http://bacon.am/products/viewall.html>
147. ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության պաշտոնական կայք էջ, <http://minagro.am/>
148. ՀՀ իրավական-տեղեկատվական համակարգի կայք-էջ, [www.arlis.am](http://www.arlis.am)
149. The official site of GlobalG.A.P. organization, <http://www.globalgap.org/uk/en/>
150. Statistical database of FAO, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/RL>

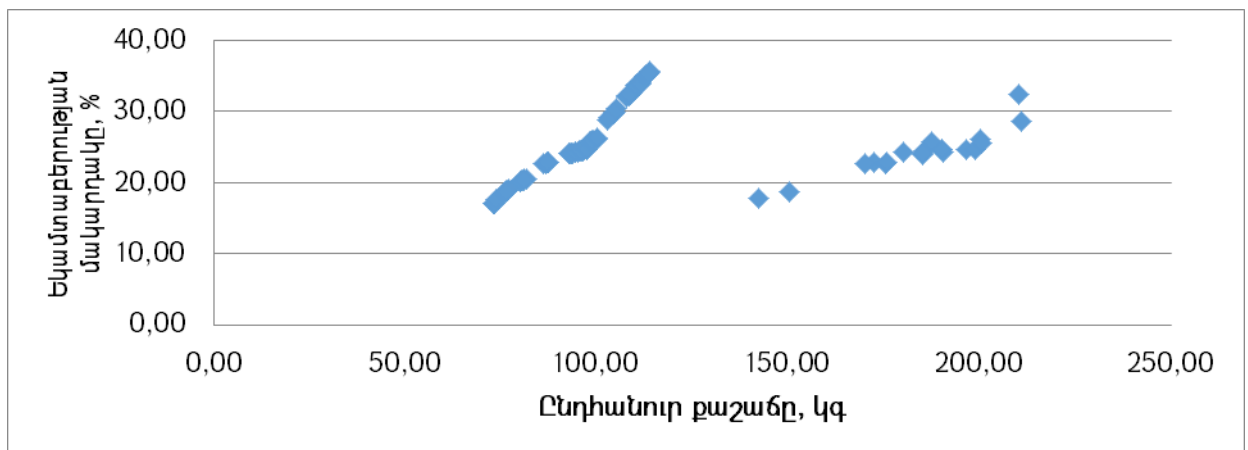
# Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

## ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

Գործոնային վերլուծություն (հետազոտված տնտեսությունների գործունեության արդյունավետության վրա ներազդող գործոնների և արդյունքային ցուցանիշների փոխկապվածության ռեգրեսիոն վերլուծություն)

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել արոտային օրերի, օրական քաշաճի ու տնտեսությունների եկամտաբերության, ինչպես նաև տավարի ընդհանուր քաշաճի և եկամտաբերության միջև փոխկապվածությունը էկոնոմետրիկ մոդելների միջոցով: Ընտրանքային 100 գյուղացիական տնտեսություններից մշակվել են տավարի մսի արտադրությամբ զբաղվող 92-ի տվյալներ: Ուսումնասիրվող երևույթների միջև կապը համակողմանիորեն գնահատելու համար խնդիր է դրվել պարզել գյուղացիական տնտեսությունների գործունեության արդյունքային ցուցանիշների վրա առանձին վերցրած գործոնների և վերջիններիս համատեղ ազդեցությունը: Ըստ այդմ, խնդրի դրվածքը նախատեսում է զույգային և եռաչափ ռեգրեսիոն մոդելների կիրառում:

Տավարի ընդհանուր քաշաճի և տնտեսությունների եկամտաբերության փոխկապվածության ուսումնասիրության համար կատարվել են հետևյալ նշանակումները. որպես արդյունքային ցուցանիշ է հանդիսանում տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակը՝  $y_i$ , իսկ գործոնային հատկանիշ՝ ընդհանուր քաշաճը՝  $x_i$ :



Գծապատկեր 1. Տավարի քաշաճի և եկամտաբերության փոխկապվածությունը<sup>194</sup>

Քանզի ընդհանուր քաշաճի և տնտեսությունների եկամտաբերության միջև կապը ոչ գծային է (գծապատկեր 1), ուստի այն կարելի է ներկայացնել երկրորդ կարգի կորի կամ պարաբոլային տեսքի ռեգրեսիոն մոդելի միջոցով:

Զույգային գծային ռեգրեսիոն մոդելը ներկայացվում է հետևյալ կերպ՝

$$\hat{y}_i = a_0 + a_1 x_i + a_2 x_i^2 \quad (i = 1 \dots n) \quad (1), \text{ որտեղ}$$

<sup>194</sup> Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից ընտրանքային հետազոտության տվյալներով



$\hat{y}_i$  -արդյունքային հատկանիշի տեսական մակարդակներն են,

$x_i$  -գործոնային հատկանիշի փաստացի մակարդակներն են,

$a_0; a_1; a_2$  -պարամետրերն են:

Պարամետրերը գնահատվում են փոքրագույն քառակուսիների մեթոդով<sup>195</sup>.

$$\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 \rightarrow \min \quad (2):$$

Աղյուսակ 1

*Տավարի ընդհանուր քաշաճի և տնտեսությունների եկամտաբերության միջև  
ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները\**

| Ցուցանիշներ                           | Արդյունքներ                                        |
|---------------------------------------|----------------------------------------------------|
| Կոռելյացիայի գործակից                 | $R_{yx} = 0.676$                                   |
| Ռեգրեսիոն մոդել                       | $\hat{y}_i = -24.78 + 0.795x_i - 0.002x_i^2$       |
| Դետերմինացիայի գործակից               | $R^2 = 0.457$                                      |
| Մոդելի նշանակալիության<br>գնահատականը | $F = 37.4 > F_{(\alpha=0.05; k1=2; k2=89)} = 3.09$ |

\*Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքներով

Երևույթների միջև առկա է կոռելյացիոն կապ, որը պարզորոշ է ստացված արդյունքներից (աղյուսակ 1): Ըստ դետերմինացիայի գործակցի՝ ուսումնասիրվող տնտեսություններում եկամտաբերության մակարդակի տատանումների շուրջ 45.7%-ը պայմանավորված է ընդհանուր քաշաճի տարբերություններով, իսկ մնացյալ 54.3%-ը՝ պատահական և այլ գործոններով: Վերլուծության համար կառուցված ռեգրեսիոն մոդելը նշանակալի է ( $F = 37.4 > F_{(\alpha=0.05; k1=2; k2=89)} = 3.09$ ):

Ուսումնասիրվող երևույթների միջև կառուցված ռեգրեսիոն մոդելի համաձայն, ընդհանուր քաշաճի մեկ կգ-ով ավելացումը նպաստում է տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.795% աճին, սակայն նվազող հատույցի օրենքի պայմանին համապատասխան, որոշակի մակարդակից սկսած նրա աղեցությունը աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակալիությունը և վերափոխվում հակազդող ուժի:

Տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի վրա արոտային օրերի և օրական քաշաճի ազդեցությունը գնահատվել է եռաչափ ռեգրեսիոն մոդելի միջոցով: Եռաչափ գծային ռեգրեսիոն մոդելը ներկայացվում է հետևյալ հավասարմամբ

$$\hat{y}_i = a_0 + a_1x_{1i} + a_2x_{2i} \quad (i = 1 \dots n) \quad (3), \text{ որտեղ}$$

$\hat{y}_i$  -արդյունքային ցուցանիշների տեսական մակարդակներն են,

$x_{1i}; x_{2i}$  -գործոնային հատկանիշների փաստացի մակարդակներն են,

$a_0; a_1; a_2$  -պարամետրերն են:

Պարամետրերը գնահատվում են փոքրագույն քառակուսիների մեթոդով<sup>196</sup>.

<sup>195</sup> Эконометрика, под ред. И.И. Елисеевой, учеб. для маг. / М.: Юрайт, 2014. – с. 23-25, 449 с.

<sup>196</sup> Эконометрика, под ред. И.И. Елисеевой, учеб. для маг. / М.: Юрайт, 2014. – с. 40-44, 449 с.

$$\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 \rightarrow \min \quad (4):$$

Արդյունքային ցուցանիշներն են տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակները ( $y_i$ ), իսկ գործոնային հատկանիշներ՝ արոտային օրերի թիվը ( $x_{1i}$ ) և օրական քաշաճը՝ գր. ( $x_{2i}$ ):

Աղյուսակ 2-ում բերված ռեգրեսիոն վերլուծությունից պարզվում է, որ տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի, արոտային օրերի թվի և օրական քաշաճի միջև առկա է ուժեղ կոռելյացիոն կապ:

Աղյուսակ 2

*Տավարի օրական քաշաճի, արոտային օրերի թվի և տնտեսությունների եկամտաբերության միջև ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները*

| Ցուցանիշներ                        | Արդյունքներ                                       |
|------------------------------------|---------------------------------------------------|
| Կոռելյացիայի գործակից              | $R_{yx} = 0.990$                                  |
| Ռեգրեսիոն մոդել                    | $\hat{y}_i = -24.6 + 0.303x_{1i} + 0.018x_{2i}$   |
| Դետերմինացիայի գործակից            | $R^2 = 0.981$                                     |
| Մոդելի նշանակալիության գնահատականը | $F = 2422 > F_{(\alpha=0.05; k1=2; k2=89)} = 3.1$ |

\*Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքներով

Հաշվարկված բազմակի դետերմինացիայի գործակցի համաձայն, ուսումնասիրվող տնտեսություններում եկամտաբերության մակարդակների տարբերությունների շուրջ 98.1%-ը պայմանավորված է արոտային օրերի թվի և օրական քաշաճի մակարդակների փոփոխություններով, իսկ մնացած 1.9%-ը՝ պատահական և այլ գործոններով: Վերլուծության արդյունքները փաստում են, որ կիրառված ռեգրեսիոն մոդելը նշանակալի է՝  $F = 2422 > F_{(\alpha=0.05; k1=2; k2=89)} = 3.1$ :

Կառուցված եռաչափ գծային ռեգրեսիոն մոդելից հետևում է, որ արոտային օրերի թվի մեկով ավելացումը նպաստել է տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.303%, իսկ օրական քաշաճի 10 գրամով ավելացումը՝ տնտեսությունների եկամտաբերության մակարդակի 0.18% աճին:

Այսպիսով, ինտենսիվ գործոնների ներդրման խիստ պակասի կամ բացակայության հետևանքով տավարի մսի արտադրության եկամտաբերության մակարդակը հիմնականում պայմանավորված է արոտարածեցման օրերով, քանզի դրանց թվից կախված է ընդհանուր քաշաճի մեծությունը, իսկ արոտային ժամանակաշրջանի օպտիմալ թիրախավորումից՝ արոտային բուսականության փարթամության և բնակլիմայական պայմանների նպաստավորության լիարժեք օգտագործումը:

## ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

Ելակետային տվյալներ՝ ռեգրեսիոն վերլուծության

| Արոտային<br>օրեր | Օրական<br>քաշաճ | Ընդհանուր<br>քաշաճ | Անասնագլխաքանակ | Եկամտաբերություն |
|------------------|-----------------|--------------------|-----------------|------------------|
| 1                | 2               | 3                  | 4               | 5                |
| 90               | 812             | 73.08              | 1               | 17.01            |
| 90               | 814             | 73.26              | 1               | 17.04            |
| 90               | 820             | 142.35             | 2               | 17.86            |
| 90               | 817             | 73.53              | 1               | 17.12            |
| 90               | 815             | 73.35              | 1               | 17.05            |
| 90               | 819             | 73.71              | 1               | 17.64            |
| 92               | 824             | 75.8               | 1               | 18.57            |
| 92               | 829             | 76.26              | 1               | 18.69            |
| 92               | 838             | 77.09              | 1               | 19.01            |
| 92               | 826             | 150.47             | 2               | 18.61            |
| 92               | 835             | 76.82              | 1               | 18.84            |
| 92               | 832             | 76.54              | 1               | 18.79            |
| 92               | 830             | 76.36              | 1               | 18.61            |
| 95               | 847             | 80.46              | 1               | 20.28            |
| 95               | 856             | 81.32              | 1               | 20.47            |
| 95               | 842             | 79.99              | 1               | 20.16            |
| 95               | 845             | 80.27              | 1               | 20.23            |
| 95               | 850             | 80.75              | 1               | 20.32            |
| 95               | 860             | 81.7               | 1               | 20.53            |
| 95               | 854             | 81.13              | 1               | 20.41            |
| 100              | 862             | 86.2               | 1               | 22.64            |
| 100              | 879             | 172.51             | 2               | 22.91            |
| 100              | 867             | 86.7               | 1               | 22.71            |
| 100              | 864             | 170.25             | 2               | 22.67            |
| 100              | 875             | 87.5               | 1               | 22.83            |
| 100              | 868             | 175.45             | 2               | 22.72            |
| 100              | 874             | 87.4               | 1               | 22.81            |
| 100              | 873             | 87.3               | 1               | 22.79            |
| 100              | 871             | 87.1               | 1               | 22.76            |
| 100              | 880             | 176                | 2               | 22.93            |
| 105              | 885             | 92.92              | 1               | 24.05            |
| 105              | 882             | 185.22             | 2               | 24.01            |
| 105              | 889             | 93.34              | 1               | 24.09            |
| 110              | 859             | 94.49              | 1               | 24.28            |
| 110              | 854             | 185.35             | 2               | 24.19            |
| 110              | 851             | 93.61              | 1               | 24.14            |
| 110              | 869             | 95.59              | 1               | 24.41            |
| 110              | 863             | 180.25             | 2               | 24.35            |
| 110              | 860             | 94.6               | 1               | 24.31            |

**Հավելված 2-ի շարունակություն**

| <b>1</b> | <b>2</b> | <b>3</b> | <b>4</b> | <b>5</b> |
|----------|----------|----------|----------|----------|
| 115      | 837      | 96.25    | 1        | 24.52    |
| 115      | 840      | 196.45   | 2        | 24.57    |
| 115      | 839      | 96.48    | 1        | 24.55    |
| 115      | 843      | 96.94    | 1        | 24.63    |
| 115      | 842      | 190.32   | 2        | 24.61    |
| 115      | 849      | 97.63    | 1        | 24.71    |
| 115      | 835      | 96.02    | 1        | 24.48    |
| 115      | 850      | 190.24   | 2        | 24.73    |
| 115      | 847      | 97.4     | 1        | 24.68    |
| 115      | 846      | 198.85   | 2        | 24.66    |
| 120      | 819      | 98.28    | 1        | 25.69    |
| 120      | 834      | 100.08   | 1        | 26.18    |
| 120      | 829      | 200.15   | 2        | 26.07    |
| 120      | 828      | 99.36    | 1        | 25.94    |
| 120      | 821      | 98.52    | 1        | 25.73    |
| 120      | 820      | 98.4     | 1        | 25.71    |
| 120      | 818      | 187.46   | 2        | 25.65    |
| 120      | 825      | 99       | 1        | 25.86    |
| 120      | 817      | 200.65   | 2        | 25.62    |
| 120      | 835      | 100.2    | 1        | 26.25    |
| 130      | 807      | 104.91   | 1        | 29.89    |
| 130      | 804      | 104.52   | 1        | 29.74    |
| 130      | 795      | 103.35   | 1        | 29.21    |
| 130      | 790      | 210.84   | 2        | 28.69    |
| 130      | 810      | 105.3    | 1        | 30.34    |
| 130      | 805      | 104.65   | 1        | 29.81    |
| 130      | 792      | 102.96   | 1        | 28.76    |
| 140      | 772      | 108.08   | 1        | 32.21    |
| 140      | 770      | 107.8    | 1        | 32.09    |
| 140      | 780      | 109.2    | 1        | 32.51    |
| 140      | 775      | 108.5    | 1        | 32.29    |
| 140      | 778      | 108.92   | 1        | 32.38    |
| 140      | 776      | 108.64   | 1        | 32.34    |
| 140      | 779      | 210.32   | 2        | 32.48    |
| 145      | 762      | 110.49   | 1        | 33.79    |
| 145      | 768      | 111.36   | 1        | 33.89    |
| 145      | 765      | 110.92   | 1        | 33.84    |
| 145      | 760      | 110.2    | 1        | 33.74    |
| 145      | 770      | 111.65   | 1        | 33.97    |
| 145      | 769      | 111.5    | 1        | 33.92    |
| 150      | 755      | 113.25   | 1        | 35.17    |
| 150      | 759      | 113.85   | 1        | 35.46    |
| 150      | 753      | 112.95   | 1        | 34.96    |
| 150      | 750      | 112.5    | 1        | 34.91    |
| 150      | 760      | 114      | 1        | 35.74    |
| 150      | 754      | 113.1    | 1        | 35.12    |
| 150      | 758      | 113.7    | 1        | 35.38    |

### ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3



Ներդիր: Կոտայքի մարզի գյուղատնտեսական կենդանիների վաճառքի շուկան

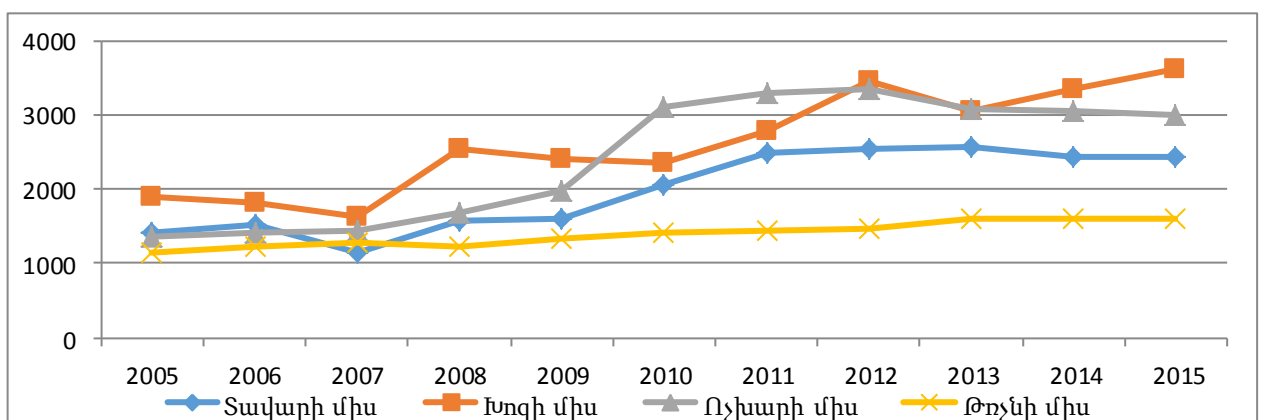
### ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

Նյութատեխնիկական ռեսուրսների առկայությունը Կոտայքի մարզում (հազ.)\*

| Ցուցանիշներ           |                               | ՀՀ   |      |      | Կոտայքի մարզ |      |      |
|-----------------------|-------------------------------|------|------|------|--------------|------|------|
|                       |                               | 2005 | 2010 | 2015 | 2005         | 2010 | 2015 |
| Տրակ-տորային խոտինձիչ | ընդամենը                      | 1610 | 1909 | 2080 | 79           | 117  | 120  |
|                       | 100 հա կերային ցանքերի հաշվով | 2.6  | 2.9  | 2.7  | 3.6          | 4.9  | 3.6  |
|                       | 100 հա խոտհարքների հաշվով     | 1.2  | 1.5  | 1.7  | 0.5          | 1.1  | 1.7  |
| Հավաքիչ մամլիչ        | ընդամենը                      | 1278 | 1459 | 1700 | 114          | 131  | 133  |
|                       | 100 հա կերային ցանքերի հաշվով | 2.1  | 2.2  | 2.2  | 5.2          | 5.5  | 4.0  |
|                       | 100 հա խոտհարքների հաշվով     | 0.9  | 1.1  | 1.4  | 0.7          | 1.2  | 1.9  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2016թ., էջ 293, 2012թ. էջ 290, 2006թ. էջ 298, ՀՀ ԱՎԾ, Գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայության և սարքինության վիճակի մասին, 2016թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, էջ 6, 9, 2011թ. էջ 7, 10, 2006թ. էջ 6, 10

### ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5



Միջին գների շարժը ՀՀ-ում (դր/կգ)

## ՀԱՎԵԼՎԱԾ 6

Գյուղատնտեսական կենդանիների ներկրումը ՀՀ\*

| Կենդանիներ       | 2005              |                    | 2010              |                    | 2015              |                    |
|------------------|-------------------|--------------------|-------------------|--------------------|-------------------|--------------------|
|                  | Քանակը<br>(գլուխ) | Գինը<br>(հզ. դոլ.) | Քանակը<br>(գլուխ) | Գինը<br>(հզ. դոլ.) | Քանակը<br>(գլուխ) | Գինը<br>(հզ. դոլ.) |
| Խ.ե.ա.           | 60                | 161.7              | 476               | 1323.5             | 321               | 798.7              |
| Մ.ե.ա.           | 186               | 57.9               | 1325              | 88.58              | -                 | -                  |
| Թռչուններ        | 719783            | 885,4              | 883824            | 1122.6             | 8048771           | 3846.8             |
| Խոզեր            | 90                | 49.6               | -                 | -                  | 820               | 109.2              |
| Ընդամենը         | -                 | 1154.6             | -                 | 3640.7             | -                 | 4754.7             |
| Պայմանական գլուխ | 14481.9           | -                  | 18127.7           | -                  | 161414            | -                  |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ ՀՀ ԱՎԾ, ՀՀ արտաքին առևտուրը (ըստ արտաքին տնտեսական գործունեության ապրանքային անվանացանկի 8-նիշ դասակարգման), 2005թ. էջ 7, 2010թ. էջ 7, 2015թ. էջ 7,

## ՀԱՎԵԼՎԱԾ 7

Մսի միջազգային առևտրի կառուցվածքային տեղաշարժերի դինամիկան\*

| Միս              | Տարի | Աշխարհ            |                     | Զարգացած երկրներ  |                    | Զարգացող երկրներ  |                    |
|------------------|------|-------------------|---------------------|-------------------|--------------------|-------------------|--------------------|
|                  |      | Քանակը<br>(մլն տ) | Տեսակ.<br>կշիռը (%) | Քանակը<br>(մլն տ) | Մասնա-<br>բաժ. (%) | Քանակը<br>(մլն տ) | Մասնա-<br>բաժ. (%) |
| Տավարի           | 2005 | 6.5               | 31.7                | 3.0               | 46.1               | 3.5               | 53.8               |
|                  | 2010 | 7.6               | 28.4                | 3.8               | 50.0               | 3.7               | 48.6               |
|                  | 2015 | 9.1               | 30.6                | 4.2               | 45.9               | 4.9               | 54.1               |
| Ոչխարի<br>և այծի | 2005 | 0.8               | 3.9                 | 0.7               | 87.5               | 0.1               | 12.5               |
|                  | 2010 | 0.8               | 3.0                 | 0.6               | 75.0               | 0.1               | 12.5               |
|                  | 2015 | 0.9               | 3.2                 | 0.8               | 90.3               | 0.09              | 9.6                |
| Խոզի             | 2005 | 4.7               | 22.9                | 3.3               | 70.2               | 1.5               | 31.9               |
|                  | 2010 | 6.1               | 23.1                | 4.7               | 77.0               | 1.3               | 21.3               |
|                  | 2015 | 7.2               | 24.3                | 5.9               | 82.4               | 1.3               | 17.6               |
| Թռչնի            | 2005 | 8.3               | 40.5                | 3.9               | 46.9               | 4.3               | 51.8               |
|                  | 2010 | 11.6              | 43.9                | 5.2               | 44.8               | 6.4               | 54.3               |
|                  | 2015 | 12.2              | 41.0                | 5.5               | 44.9               | 6.7               | 55.1               |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Food outlook, Global Market Analysis / FAO, Rome, N°1 2006, p. 54-58, 68 p., N°2 2011, p. 111-115, 108-112 pp.,

## ՀԱՎԵԼՎԱԾ 8

*Մսի արտադրության համաշխարհային պատկերը ըստ աշխարհագրական տարածաշրջանների\**

| Տարի | Ցուցանիշ                                           |                                       | Ասիա  | Ամերիկա | Եվրոպա | Աֆրիկա | Օվկիանիա |
|------|----------------------------------------------------|---------------------------------------|-------|---------|--------|--------|----------|
| 2005 | Մսի արտադրությունը                                 | ընդամենը (միլիոն տոննա)               | 112.0 | 84.6    | 53.1   | 12.4   | 6.0      |
|      |                                                    | 1 շնչի հաշվով (կգ)                    | 28.4  | 94.8    | 72.8   | 13.5   | 179.8    |
|      |                                                    | 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով (գ) | 68.2  | 69.8    | 113.6  | 10.8   | 13.1     |
|      | Մասնաբաժինը մսի համաշխարհային արտադրությունում (%) |                                       | 41.8  | 31.6    | 19.8   | 4.6    | 2.2      |
| 2010 | Մսի արտադրությունը                                 | ընդամենը (միլիոն տոննա)               | 121.6 | 92.8    | 56.4   | 14.1   | 5.8      |
|      |                                                    | 1 շնչի հաշվով (կգ)                    | 30.2  | 99.3    | 76.5   | 13.8   | 159.9    |
|      |                                                    | 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով (գ) | 73.8  | 76.3    | 120.5  | 12.5   | 14.1     |
|      | Մասնաբաժինը մսի համաշխարհային արտադրությունում (%) |                                       | 41.8  | 31.9    | 19.4   | 4.8    | 2.0      |
| 2015 | Մսի արտադրությունը                                 | ընդամենը (միլիոն տոննա)               | 134.6 | 99.9    | 61.0   | 17.3   | 6.3      |
|      |                                                    | 1 շնչի հաշվով (կգ)                    | 30.6  | 100.7   | 82.6   | 14.6   | 161.4    |
|      |                                                    | 100 հա գյուղատնտեսի հողերի հաշվով (գ) | 81.5  | 81.3    | 130.3  | 15.3   | 15.1     |
|      | Մասնաբաժինը մսի համաշխարհային արտադրությունում (%) |                                       | 42.2  | 31.3    | 19.1   | 5.4    | 2.0      |

\* Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից հետևյալ աղբյուրների տվյալներով՝ Food outlook, Global Market Analysis / FAO, Rome, 2006, N<sub>0</sub>1, p. 58, 2011, N<sub>0</sub>2, p. 111, 2016, N<sub>0</sub>2, p. 108, FAO statistical yearbook 2012, World food and agriculture / Rome, FAO, 2012. – p. 36-38, Statistical database of FAO, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/RL>,